



№ 2 (14) (2022)

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Олександр Галенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). — Київ, 2022. — № 2 (14). — 259 с.

Редакційна рада:

Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константинова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Володимир Петровський
Валентина Шандра
Томас Вюни

Головний редактор

Олександр Галенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

Відповідальна редакторка — Світлана Довгань
Верстка та дизайн —
Марина Кулікова і Дмитро Денищук

За підтримки Фонду
Катедр Українознавства (США)
та Böckler-Mare-Balticum-Stiftung



BÖCKLER-MARE-BALTICUM-STIFTUNG

Редакційна колегія:

Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхеєва
Маркіян Прокопович
Остап Середа
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович
Ігор Сердюк

web page: mics.org.ua
email: editor@mics.org.ua

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ	5
---------------------	----------

ДОМОДЕРНІ МІСТА І ПРОТОМІСТА / ПОСЕЛЕННЯ

<i>Геннадій Казакевич.</i> Кельтське поселення Галіш-Ловачка на Закарпатті: переосмислення контексту	8
<i>Сергій Водотика, Людмила Савенок.</i> Літописне Олешня в контексті історії України-Руси	19

МІСТО МОДЕРНОЇ ДОБИ

<i>Олена Попельницька.</i> Вивчення історичної топографії київського Подолу XVIII ст. з використанням комплексу історичних джерел	42
<i>Артем Харченко.</i> Євреї в Російській імперії: що імперська влада знала про своїх підданих?	65
<i>Олексій Болдирєв.</i> Політичне та особисте в київському науковому житті Валентини Радзимовської	75

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

<i>Олексій Ільїн.</i> Постсоціалістична трансформація публічного простору м. Ізмаїл Одеської області: проблеми та перспективи	104
<i>Вікторія Нестеренко.</i> «Місто, куди я не можу повернутись»: простір тимчасово окупованих Донецької та Луганської областей у спогадах дітей із родин ВПО	120
<i>Христина Семерин.</i> Мапування просторової пам'яті про Революцію Гідності в Україні	136

Алла Петренко-Лисак, Дарина Вільхова. Суспільство в музеї чи музей у суспільстві (До питання про роль соціології у міських музейних практиках)	155
--	-----

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ: ДЖЕРЕЛА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Вадим Чепіженко. Міський простір, санітарія та якість життя в середньовічному Лондоні (Переклад фрагментів із Calendar of Letter-Books of the City of London: H, 1375–1399)	178
Марина Тарасюк. Місце хмільних напоїв у повсякденному житті волинського міщанства й селянства наприкінці XV – у середині XVI століття	188
Оксана Коваленко, Юрій Пуголовок. Металеві аксесуари люльок (за етнографічними та археологічними матеріалами з Полтавщини)	204

ЕСЕЇ

Олександр Галенко. Швейцарці на перехресті Євразії: мікросюжет міської історії з перспективи історії України	223
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Андрій Оленич. Церква Спаса на Берестові. Історія одного відкриття (Тараненко, С., упоряд. Церква Спаса на Берестові. Історія одного відкриття. Київ: Мистецтво, 2021)	242
Ольга Красінько. Творення злочину: дослідження з історії поліції Лондона (Bland, E. Police Suspicion. Proactive Policing in London, 1780–1850. New York and London, 2022)	245
Ольга Гуль. Дослідження з історії міської еліти міста Перемишля (Grin-Piszczek, E. Elita władzy miasta Przemyśla od XIV do początku XVII wieku. Przemyśl, 2019)	250
Володимир Гула. Німецькі жінки та події Голокосту на окупованій території СРСР: новітнє дослідження В. Лауер (Лауер, В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020)	256

ВІД РЕДАКЦІЇ

Робота над цим номером розпочалася в січні 2022 р., як символічне входження в новий рік із новим проектом, і завершилася в листопаді, як утілення української незламності, буквально під обстрілами російських військ. Нам довелося переглянути концепцію випуску, ми взяли паузу, щоби прийти до тями, однак не зупинилися в очікуванні режиму «на часі».

Чотирнадцятий випуск МІКС вийшов строкатим і об'ємним, а також геть не таким, як планували. Адже він мав бути частиною проекту НФДУ № 2020.20/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII — початку XX ст.», і тексти відповідно мали би стосуватись проблем якості життя. Втім, від початкового задуму залишилась лише рубрика.

Війна змінила звичну рутину — і авторів, і редакції. Тексти писалися в проміжках між сиренами й прильотами російських ракет. Хтось працював над дослідженням удома, але за нових, контрпродуктивних обставин, хтось був змушений залишити свої домівки в пошуках безпечнішого місця для роботи й життя, в Україні й за кордоном. Один з оглядів, що увійшли до цього номера, написаний буквально в окопі. Авторка іншого поєднувала роботу над текстом із відновленням знищеної росіянами будівлі ДСНС у Макарові. Географія авторів цього номера — від Львова до Харкова, від Київської області до звільненого Херсона й Одеси — є ще одним (і незайвим) прикладом нашої єдності.

Номер відкриває рубрика про домодерні міські поселення. Стаття Геннадія Казакевича переосмислює місце пам'ятки Галіш-Ловачка на Закарпатті в контексті кельтських поселень Центральної Європи. Сергій Водотика і Людмила Савенок висвітлюють історію літописного Олешня, середньовічного попередника міста Херсона. З огляду на тимчасову окупацію Херсона армією Російської Федерації у березні — листопаді 2022 р., стаття набуває додаткової актуальності, спростовуючи пропагандистський наратив про «російській південь».

Розвідки з історії міст модерної доби представлені текстами Олени Попельницької про історичну топографію київського Подолу XVIII ст., Артема Харченка про взаємини

імперської влади з єврейськими громадами та Олексія Болдирева, який висвітлює київське наукове життя громадської діячки Валентини Радзимовської. І схоже, ми дозволили собі доволі вільне трактування хронологічних меж періоду модерну — на догоду зручності рубрикації статей.

Окремий розділ присвячено українському контексту сучасних трансформацій міського простору. Олексій Ільїн аналізує проблеми й перспективи розвитку просторової структури міста Ізмаїл у пострадянський період. У фокусі статті Вікторії Нестеренко — простір тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, відображений у спогадах дітей із родин внутрішньо переміщених осіб. Христина Семерин розглядає просторовий вимір пам'яті про Революцію Гідності. Текст Алли Петренко-Лисак та Дарини Вільхової перекладає роль соціології в музейних практиках.

Рубрика «Якість життя: джерела та інтерпретації», як уже згадано, нагадує про початкові задуми редакції щодо чотирнадцятого номера МІКС. Спеціально для нашого часопису Вадим Чепіженко переклав фрагменти про міський простір, санітарію та якість життя у середньовічному Лондоні з «Calendar of Letter-Books of the City of London». Марина Тарасюк висвітлила місце хмільних напоїв у повсякденні ранньомодерного волинського міщанства й селянства, а Оксана Коваленко та Юрій Пуголовок на основі етнографічних та археологічних матеріалів дослідили побутування люльок на Полтавщині.

Нова рубрика «Есеї» містить текст Олександра Галенка про швейцарських підприємців в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. і їх вплив на трансформацію українських міст.

Тематика рецензій та оглядів, представлених у цьому номері, охоплює міську археологію, історію поліції, історію міської еліти, жіночу історію та історію Голокосту на українських землях.

МІКС вдячний Böckler-Mare-Balticum-Stiftung за підтримку діяльності журналу в цей непростий час. Редакція також висловлює вдячність і щире захоплення роботою рецензентів і рецензенток, авторів і авторок текстів, членів і членкинь редколегії, які зробили вихід цього номера можливим.

ДОМОДЕРНІ МІСТА І ПРОСТОМІСТА / ПОСЕЛЕННЯ

КЕЛЬТСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ГАЛІШ-ЛОВАЧКА
НА ЗАКАРПАТТІ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КОНТЕКСТУ

Геннадій Казакевич

ЛІТОПИСНЕ ОЛЕШШЯ В КОНТЕКСТІ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

Сергій Водотика, Людмила Савенок

Геннадій Казакевич,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник відділу соціокультурної антропології Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

kazakevych@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2690-860X>

КЕЛЬТСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ГАЛІШ-ЛОВАЧКА НА ЗАКАРПАТТІ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КОНТЕКСТУ

Статтю присвячено поселенню латенської археологічної культури на горах Галіш і Ловачка поблизу м. Мукачеве (Україна), яке є одним із найважливіших комплексів давніх кельтів у Верхньому Потиссі. Метою статті є визначення місця Галіш-Ловачки в системі кельтських поселень Центральної Європи. Досліджуване поселення безсистемно розкопали археологи-аматори на зламі XIX–XX ст., після чого культурний шар пам'ятки руйнувався через сільськогосподарські та будівельні роботи. Лише наприкінці 1980-х були професійні розкопки невеликої частини пам'ятки. Розмір поселення і характер виявлених на його території знахідок засвідчують його суттєве регіональне значення. Знайдені металеві предмети, які віддзеркалюють високий соціальний статус власників, залишки металургійного та металообробного виробництва, а також сліди виготовлення монет доводять, що Галіш-Ловачка була центром політичного та економічного життя прилеглих територій. Хоча поселення не досягло рівня ранньоміської структури (опідума), його можна класифікувати як аграрно-ремісничий і політичний осередок, аналогічний до інших подібних поселень у Центральній Європі середньолатенського часу (Розельдорф, Немчице, Нова Цереква тощо).

Ключові слова: кельти, латенська культура, Галіш-Ловачка, Закарпаття, ранньоміські поселення, аграрно-ремісничий осередок.

DOI: 10.15407/mics2022.02.008

УДК 903:71(477.87)

© Геннадій Казакевич, 2022

¹ В. Котигорошко, *Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому – X сторіччя н. е.* (Ужгород: Карпати, 2008), 127.

² A. Rustoiu, "Masters of metals in the Carpathian basin (workshops, production centers and funerary manifestations in early and middle La Tène", *Ephemeris Napocensis* XIX (2009): 9.

³ S. Moscati, ed., *Les Celtes* (Paris: EDDL, 2001), 413–417.

⁴ В. Бідзіля, *Історія культури Закарпаття на рубежі н. е.* (Київ: Наукова думка, 1971), 30–38.

На теренах Європи поява найранніших форм урбанізованого життя пов'язана з розвитком античної цивілізації. В її межах уже за доби бронзи з'явилися поселення, яким була притаманна більшість політичних, соціальних та економічних ознак міста. Водночас, консолідація населення навколо царської резиденції або полісний синойкізм навряд чи були єдиними можливими моделями прогресу поселень у давнину. Гігантські енеолітичні центри трипільської культури або скіфські городища ранньозалізної доби демонструють поступову еволюцію невеликих сільських поселень та укріплених схованок у структури вищого рівня. У Західній і Центральній Європі подібне явище спостерігається в середовищі латенської археологічної культури, яка асоціюється з племенами давніх кельтів. В останні століття до н. е. деякі відкриті аграрні поселення кельтів трансформувалися в укріплені «протоміські» центри політичного та економічного життя, які називають опідумами.

На теренах України місцем найбільшої концентрації пам'яток латенської культури є Верхнє Потисся. Поширення тут латенської культури відбувалося у III–II ст. до н. е. в контексті масштабної кельтської експансії в Центрально-Східній Європі. Загалом на теренах Закарпатської області відомо понад 20 латенських поселень. Найбільшим із-поміж них є Галіш-Ловачка, яке в новітній історіографії відносять або до опідумів¹, або до виробничих центрів, існування яких передувало створенню опідумів². У цій статті спробуємо дати відповідь на запитання, як саме поселення Галіш-Ловачка вписується у контекст протоміських центрів давніх кельтів Центральної Європи і чи є правомірним віднесення його до типу «опідум».

Наукове дослідження поселення Галіш-Ловачка, розташованого на околиці сучасного м. Мукачеве, здійснювали у декілька етапів. Перший із них пов'язаний із діяльністю краєзнавця та археолога-аматора Тиводара Легоцького, який описав залишки жител і господарських споруд, а також металеві предмети, виявлені під час сільськогосподарських робіт, здійснюваних на території поселення з середини XIX ст. Найцінніші предмети з цієї колекції у 1991 р. експонувалися на міжнародній виставці *I Celti* у Венеції й були опубліковані у її каталозі³.

На початку XX століття внаслідок оранки, закладання виноградників, будівництва терас і підвалів культурний шар було повністю знищено. Поодинокі розвідки, а також обстеження Галіш-Ловачки, які здійснили у 1962 і 1964 рр. Закарпатська експедиція Інституту археології АН УРСР, суттєвих результатів не дали. Також за радянських часів територія поселення стала об'єктом дачної забудови, що призвело до подальшого нищення пам'ятки. Усі наявні на той час наукові відомості щодо латенського поселення підсумував і ввів до наукового обігу Василь Бідзіля⁴. У 1986–1989 рр. Ужгородський університет і Закарпатська обласна станція юних туристів провели розвідувальні роботи та рятувні розкопки, які дали змогу виявити

⁵ О. Дзембас, «Дослідження кельтського поселення Галіш-Ловачка біля Мукачева (1986–1989), в *Проблеми археології Східних Карпат* (Ужгород: МПП «Гражда», 1995), 104–110.

⁶ Див., напр.: Котигорошко, *Верхнє Потисся*, 125–127 та інші його публікації.

⁷ Дзембас, «Дослідження кельтського поселення», 105.

⁸ Котигорошко, *Верхнє Потисся*, 126.

⁹ Дзембас, «Дослідження кельтського поселення», 105.

й повноцінно дослідити залишки культурного шару з декількома спорудами. Ці роботи можна вважати єдиним повноцінним археологічним дослідженням Галіш-Ловачки. З його результатами можна ознайомитися у звітній документації, що зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України, у статті Олександра Дзембаса⁵ та монографіях В'ячеслава Котигорошка⁶.

Коротко оглянемо основні характерні риси, які можна вважати маркерами для визначення місця Галіш-Ловачки в системі кельтських поселень Центральної Європи. Зокрема, принциповим є питання розташування поселення та наявності укріплень. Як зазначає О. Дзембас, поселення площею близько 15–20 га розташовувалося на схилах гір Галіш і Ловачка (висота, відповідно, 117 і 184 метри від рівня підніжжя). Біля південного підніжжя обох гір, які становлять південно-західні відроги Вигорлат-Гутинського хребта, простягалося старе русло р. Латориця. Заболочена місцевість біля підніжжя та стрімкі гірські схили утворювали систему природного захисту поселення⁷. За словами В. Котигорошка, «вздовж хребта гори Галіш у напрямку гори Ловачка відкрита кам'яна стіна сухої кладки (ширина 2,0–2,5 м, висота 0,2–0,5 м), яка стикується з двома кам'яними глинами (вхід?) на горі Ловачка. Не виключено, що стіна була лише частиною фортифікаційної системи, кінцівки якої зникали з правобережжям р. Латориці. Вся ця територія зайнята м. Мукачево, забудова якого ще в середньовіччя зруйнувала залишки величезного опідуму. До речі, латенський пласт час від часу виявляється при проведенні земляних робіт на вулицях міста»⁸.

У звітних документах археологічної експедиції, у якій брав участь дослідник, немає інформації про якісь укріплення на Галіш-Ловачці. Враховуючи той факт, що в епоху існування Галіш-Ловачки кельти не будували укріплення з каменю, можна цілком упевнено констатувати, що будь-яких суттєвих оборонних споруд латенське поселення не мало.

Географічне розташування Галіш-Ловачки забезпечувало легкий доступ до багатих на залізну руду заболочених місцевостей і букових лісів, деревина з яких слугувала джерелом енергії для металургії та оброблення металів. Виявлені численні предмети ковальського приладдя (великі та малі ковадла, молоти, кліщі та ін.), графітові тиглі й ливарні форми, а також інший ремісничий інвентар засвідчують проживання на поселенні значної кількості кваліфікованих ремісників, які мали порівняно легкий доступ до сировини. О. Дзембас констатує близькість Галіш-Ловачки до покладів високоякісних каолінових глин, дрібнозернистого піску та графіту, які сприяли розвитку гончарного виробництва⁹. Сировину для оброблення заліза могли видобувати безпосередньо в околицях поселення. Також слід згадати про існування упродовж латенського періоду великого металургійного центру в районі с. Нове Клинове (Берегівський район), де було досліджено 15 робочих майданчиків із

¹⁰ Див.: Отчет о работе закарпатского отряда раннеславянской экспедиции за 1966–1967 годы. 1966–67/26, Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ).

¹¹ Бідзіля, *Історія культури*, 134.

¹² Rustoiu, “Masters of metals”, 8.

¹³ Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем в бассейне верхнего Потисья и спасательно-охранные раскопки оппидума Галиш-Ловачка и городища Малая Копаня. 1988/150, арк. 17–20, рис. 3, НА ІА НАНУ.

¹⁴ Археологические исследования в зонах строительства мелиоративных систем и спасательно-охранные раскопки оппидума Галиш-Ловачка, городища Малая Копаня. 1989/197, арк. 19–21, рис. 2.1–6, НА ІА НАНУ.

розвалами глиняних стінок численних металургійних горнів, скупчення залізного шлаку тощо¹⁰. За підрахунками В. Бідзілі, який досліджував цей виробничий центр, його продукція становила тонни металу й задовольняла попит спеціалізованих майстерень Карпатського узгір'я і Подунав'я¹¹. Прикметно, що металографічний аналіз залишків металургійного виробництва з латенського ремісничого центру Шайопетрі (Угорщина) засвідчує постанання сировини «з північних регіонів», із використанням системи водних шляхів¹². Залучення виробничих центрів Закарпаття у ширші мережі обміну продукцією справді видається досить імовірним, особливо зважаючи на наявність доступу до такої зручної водної артерії, як Тиса. Хоча це питання потребує подальших досліджень із залученням методів природничих наук.

Тиводар Легоцький виявив на поселенні Галіш-Ловачка 24 об'єкти з наявністю культурного шару латенського часу. Житла були напівземлянкового типу з вогнищами, обкладеними цеглою й обмащеними глиною. Точніших даних щодо конструкції та планування жител немає. Вони розташовувалися хаотично на значній (30–40 м) відстані одне від одного й були ймовірно осередками проживання окремих сімей. У 1988 році експедиція Ужгородського університету відкрила господарську яму й культурний шар на горі Ловачка з численними фрагментами гончарної кераміки та деякими металевими предметами¹³. Наступного року було відкрито житло-напівземлянку (4,1×2,4 м; за іншими даними — 4×2,8 м) і три господарські ями на площі 180 м². У будівлях і культурному шарі виявлено фрагменти ліпної та гончарної кераміки й металеві предмети¹⁴.

Потрібно наголосити на тому, що в ямі № 2 (1,7×1 м, глибина — 0,15 м) було знайдено велику кількість металевих інвентарю, частина якого була в горщику. Олександр Дзембас класифікує цю знахідку як скарб, зауважуючи також (із посиланням на Й. Кобаля), що 44 % усіх залізних виробів під час розкопок Тиводаром Легоцьким поселення Галіш-Ловачка було виявлено у складі восьми скарбів. Ще один скарб залізних знарядь праці було розкопано в 1954 р. у безпосередній близькості до Галіш-Ловачки (Клячанове). На відстані близько 20 км від поселення у 1952 р. було знайдено латенський скарб — скляний браслет і дві культові статуетки (Мала Бийгань). Така концентрація скарбів у районі Галіш-Ловачки навряд чи є випадковою, адже кельти широко практикували створення вотивних депозитів із культовою метою. Ями з подібними знахідками, нерідко разом із рештками жертвоприношень, представлені по всьому кельтському ареалу.

Загалом на теренах Галіш-Ловачки було виявлено понад тисячу предметів, які здебільшого датують періодом LT B2–C2, тобто серединою III–II ст. до н. е. Металографічний аналіз деяких речей із розкопок Т. Легоцького виявив високий технологічний рівень їхнього

¹⁵ Котигорошко, *Верхне Потисся*, 140–141.

¹⁶ R. Pleiner, *The Celtic Sword* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 49, 69.

¹⁷ E. Kolníková, “Latenezeitlicher Burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im Lichte der Münzfunde”, в *Carpatica – Карпатика: матеріали міжнародного симпозиуму*, ред. Е. Балагурі та ін., вип. 15: Карпати в давнину (Ужгород, 2002), 99–115.

¹⁸ Ibid., Abb. 2.8.

виконання, із застосуванням цементациї, пакетування, загартування тощо¹⁵. Ці предмети дають змогу зробити деякі висновки щодо соціально-економічного життя поселення.

По-перше, на поселенні та у його найближчих околицях виявлено велику кількість сільськогосподарських знарядь, зокрема наральники (33), серпи (22), коси (18), зернотерки, ножиці для стрижки овець (8) тощо. Ці знахідки засвідчують, що значна частина населення Галіш-Ловачки була залучена до сільськогосподарського виробництва.

По-друге, численну категорію знахідок становлять предмети озброєння та воїнського спорядження (мечі, бойові ножі, наконечники списів, дротиків і стріл). Виготовлені у кельтських майстернях предмети озброєння були дуже популярними серед представників інших етнічних груп (фракійців, германців). Водночас, у Галіш-Ловачці знайдено чимало предметів військового спорядження, які притаманні саме кельтській воїнській еліті і які майже не знаходять за межами ареалу латенської культури. Це, зокрема, залізні ланцюги для привішування піхов меча з правого боку тіла, а також іще дві надзвичайно показові знахідки. Перша з них – декілька чек для утримування коліс на осі бойової колісниць. Відомо, що кельти використовували колісниць до рубежу ер насамперед як статусний бойовий і транспортний засіб вождя високого рангу. Друга важлива знахідка – короткий меч з антеноподібним (псевдоантропоморфним) руків'ям. Загалом на теренах Європи відомо близько півсотні подібних мечів, які використовували упродовж усієї латенської епохи як статусний предмет, символ влади військового ватажка¹⁶.

Слідами перебування у Галіш-Ловачці кельтської соціальної еліти можна вважати також два з трьох інгумаційних поховань, виявлені, відповідно, на південному схилі гори Галіш і на південно-східному схилі гори Ловачка. Обидва поховання типові для центральноєвропейських кельтів: здійснені у ямах, обкладених камінням, разом із монетами та іншими металевими предметами інвентарю.

Із Галіш-Ловачки походить репрезентативна колекція кельтських монет, а також форми для виготовлення монетних заготовок¹⁷. Деякі монетні знахідки представлені типами, дуже поширеними на кельтських пам'ятках Угорщини (зокрема, Puppenreiter/Triskele type або Audoleonmonogramm 1¹⁸). Починаючи з середньолатенського часу, представники кельтської соціальної еліти, які дістали відомості про монетний обіг в античних державах і мали доступ до відповідної сировини й технологій, активно виготовляли імітації елліністичних емісій.

Отже, існує цілком достатньо підстав уважати, що Галіш-Ловачка була центром політичної влади й концентрації кельтської еліти. Про це свідчать і знахідки доволі рідкісних та, очевидно, дорогих жіночих прикрас у латенському стилі (бронзові поясні ланцюги, ножні браслети з бронзових напівсфер, браслети у пластичному стилі).

¹⁹ Автор мав нагоду докладно висвітлити цю тему в інших публікаціях, зокрема: Г. Казакевич, *Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції* (Київ; Вінниця: Нілан), 144–145.

²⁰ A. Danielisová, “The Role of the Oppida as Regional Centers Within Late Iron Age Central Europe”, in *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, Hrsg. J. Macháček (Bonn, 2009), 144–160.

У цій статті ми не розглядатимемо докладно питання етнічної належності мешканців Галіш-Ловачки та, загалом, носіїв латенської культури Закарпаття¹⁹. Нині майже немає заперечень щодо того, що в регіоні склався певний симбіоз з автохтонного фракійського та прийшового кельтського етнічних компонентів (за виразного домінування останнього). Водночас, треба зауважити, що саме поняття «кельти» належить радше до категорії культурних, а не етнічних ідентичностей, тож термін «кельти Закарпаття» є цілком коректним і таким, що не потребує додаткової конкретизації (як, наприклад, уживаний у деяких працях квазіетнонім «кельто-фракійці»).

Щоб визначити місце Галіш-Ловачки в системі кельтських поселень III–I ст. до н. е., необхідно уважніше придивитися до того, як було побудовано саму цю систему. Відповідно до створеного Юлієм Цезарем в середині I ст. до н. е. опису Галлії, в історико-археологічних дослідженнях кельтських старожитностей сформувалося уявлення про три типи поселень: *aedifica* (ферма або окрема садиба), *vicus* (відкрите сільське поселення), *oppidum* (укріплене поселення, виробничий і політичний центр). Вважали, що опідуми виникли майже синхронно на рубежі II–I ст. до н. е. внаслідок посилення зовнішньої загрози та внутрішніх процесів соціально-економічного розвитку кельтських племен. Класичними прикладами опідумів є поселення на пагорбі Мон Бьовре (історичний Бібракте, центр галльського племені едуїв), Манхінг у Баварії, Страдоніце та Завіст у Богемії. Загалом на величезних теренах кельтського ареалу від Британії до Подунав'я можна налічити близько півсотні поселень, які дослідники в різний час відносили до типу «опідум». Головним критерієм такого віднесення була наявність валів, або «галльської стіни» — земляного насипу, зовнішній фас якого посилений дерев'яними клітьми, скріпленими довгими залізними цвяхами й заповненими сумішшю каміння й землі. Характерними ознаками опідума є наявність розвиненого ремісничого виробництва, соціальної стратифікації мешканців, вираженої в ієрархічній структурі жител на поселенні, ознак урбаністичного способу життя, насамперед у вигляді імпортованих товарів, а також розташування на важливих торговельних шляхах і поблизу джерел сировини²⁰.

Свого часу *oppida* розглядали як поселення, що вже мали усі ознаки міст, або як певну проміжну стадію урбанізації, що наближала кельтів до створення певного аналогу греко-римського міста, з яким вони ознайомилися в період міграцій та поширення військового найманства. Нині, однак, цей погляд піддано ревізії. Зазначають, що до категорії опідумів було механічно віднесено дуже різні за типом поселення, зокрема гігантські городища Британії, які мали дуже слабо виражені ознаки виробничої активності постійного населення, укріплені поселення Південної Галлії, які зазнали сильного греко-римського впливу, виробничі центри Центральної Європи тощо. Ці поселення демонструють власний шлях

²¹ Див.: G. Woolf, "Rethinking Oppida", *Oxford Journal of Archaeology* 12 (2) (1993): 223–234.

²² H. Küster, "L'agriculture", in *Les Celtes*, ed. S. Moscati (Paris: EDDL, 2001), 426–428.

²³ V. Holzer, "Roseldorf – An Enclosed Central Settlement of the Early and Middle La Tène Period in Lower Austria (Roseldorf/Němčice Centre)", in *Paths to Complexity. Centralisation and Urbanisation in Iron Age Europe*, eds. M. Fernández-Götz, H. Wendling, K. Winger (Oxford: Oxbow books, 2014), 125.

²⁴ B. Czerska, "Wyniki Badań Późno-lateńskiej Osady Kultury Celtyckiej koło Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce, w Latach 1958–1960", *Wiadomości Archeologiczne* 29 (3) (1963): 289–311.

²⁵ M. Rudnicki, "Nowa Cerekwia. A Celtic Centre for Craft and Commerce of Interregional Importance North of the Carpathians", in *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*, ed. S. Berecki (Târgu Mureș: MEGA, 2014), 51.

урбанізації, який дослідники схильні порівнювати не так із виникненням античних міст, як із ранньоміськими структурами Азії та Африки²¹.

Зокрема, більшість постійного населення опідумів була зайнята в сільськогосподарському виробництві, причому угіддя, де вирощували культурні рослини, зазвичай розташовувалися всередині мурів. Побут мешканців опідумів здебільшого майже не відрізнявся від сільського, притаманного мешканцям відкритих селищ²². Усередині більшості опідумів слабо простежуються зонування та ієрархія просторів, та й загалом ці поселення мають більше спільного з відкритими селищами, ніж зі «справжніми» греко-римськими містами.

Сучасні дослідження засвідчують, що безпосередньому виникненню ранньоміських структур у кельтів передувала поява великих аграрно-ремісничих поселень відкритого типу, залучених до мереж торгівлі на далекі відстані. Один із прикладів – поселення Розельдорф, розташоване на пагорбі Зандберг у Нижній Австрії. Поселення, датоване періодом LT B1/B2–C, займало площу близько 38 га й було центром монетного виробництва та осередком економічного життя прилеглих територій. Крім того, Розельдорф найімовірніше відігравав роль потужного культового центру, адже в поселенні було три майданчики, ідентифіковані як святилища. Тут виявлено кістки людей і тварин, а також численні предмети з металів. Монети та інші металеві предмети, знайдені на території Розельдорфа, засвідчують важливі зовнішні зв'язки цього поселення, які сягали країн Середземномор'я й навіть Британських островів²³.

Типологічно схожі поселення виявлено у Моравії (Немчице; період LT B2–C2), а також у Верхній Сілезії (Нова Цереква). Останнє є особливо показовим, оскільки воно розміщувалося на периферії кельтського ареалу, так само, як і Галіш-Ловачка. Упродовж 1960–1970-х у Новій Церекві було досліджено близько двох десятків споруд, щонайменше одну з яких використовували як гончарну майстерню²⁴. На жаль, більшу частину поселення було зруйновано через розташований на його території кам'яний кар'єр. Від 2007 року на поселенні проводять розвідувальні роботи з залученням металодетекторів. За результатами цих робіт було встановлено приблизну площу поселення (понад 6 га) й виявлено близько тисячі металевих предметів, датованих періодом LT B–C1. Більшу частину з них становили монети. Крім того, на території поселення виявлено певну кількість прикрас (переважно фібули та браслети) й декілька бронзових статуеток, ймовірно культового призначення. Аналіз монетних знахідок дає підстави припускати, що Нова Цереква мала функції не лише економічного та політичного центру, а й проміжного пункту для транзиту германських найманців із півночі на південь²⁵.

За певних обставин аграрно-ремісничі поселення могло поступово перетворитися на опідум. Свідченням цього є Манхінг, який постав як одна з найбільших кельтських ранньоміських

²⁶ H. Wendling, "Manching Reconsidered: New Perspectives on Settlement Dynamics and Urbanization in Iron Age Central Europe", *European Journal of Archaeology* 16 (3) (2013): 464.

структур у результаті злиття декількох поселень середньолатенського часу (LT B-C1). Їхній консолідації сприяла наявність потужного культового центру на території майбутнього опідума. Манхінг був розташований на торговельному шляху, що проходив Дунаєм, а також поряд із джерелами сировини (залізна руда). Важливо зазначити, що поселення на території, яку займав опідум, існувало ще з часів неоліту. Розташовані тут кургани бронзової доби за латенського часу все ще могли відігравати певну ідеологічну роль у житті кельтського поселення²⁶.

Загалом за наявними даними можна виокремити такі характерні риси кельтських аграрно-ремісничих поселень:

- датування в межах середньолатенського періоду (LT B-C), тобто III-II ст. до н. е. (у подальшому ці поселення або занепали, або перетворилися на укріплені опідуми);
- наявність розвиненого ремесла, насамперед оброблення заліза та бронзи; розташування поблизу джерел сировини;
- виготовлення монет, а також наявність інших ознак політичного центру;
- залучення до системи торгівлі на далекі відстані;
- наявність культових об'єктів (хоча такі об'єкти є не на всіх ранньоміських поселеннях кельтів).

Чи відповідає цим критеріям поселення на горах Галіш і Ловачка поблизу Мукачєвого? На це запитання можна цілком упевнено дати ствердну відповідь. Поселення, яке виникло в результаті проникнення в регіон Верхнього Потисся кельтів, існувало щонайменше упродовж усього II ст. до н. е. В цей час воно відігравало роль потужного центру оброблення заліза та бронзи й було залучене до регіональної мережі торговельних контактів. Виробництво монет, а також знахідки численних статусних предметів засвідчують проживання у Галіш-Ловачці представників соціальної еліти. Питання функціонування на поселенні культового центру залишається відкритим через поганий стан збереженості пам'ятки, однак зважаючи на концентрацію тут «скарбів» (вотивних депозитів?) можна припустити, що такий центр принаймні міг існувати.

На теренах Закарпаття існувало ще одне латенське поселення, яке розвивалося в напрямі аграрно-ремісничого центру. Йдеться про поселення Дийда у Берегівському районі, де у 1980-ті було виявлено декілька жител, латенську гончарну кераміку та сліди металургійного й склоробного виробництва. Проте жодних ознак політичного центру це поселення не мало.

Загалом можна констатувати, що Галіш-Ловачка становить унікальний для України приклад кельтського аграрно-ремісничого та політичного центру, яке проливає світло на формування ранньоміських структур і редистрибутивних осередків кельтів Центральної Європи.

З огляду на це, важливими видаються збереження й подальше дослідження цієї пам'ятки та знахідок, зроблених на її території, а також популяризація знань про неї. У сусідніх країнах, де розташовані подібні історико-культурні пам'ятки, на їх основі створюють музейні експозиції та туристичні об'єкти. Успішним прикладом популяризації культурної спадщини давніх кельтів Закарпаття є агроетносадиба «Кельтський двір під Ловачкою», заснована закарпатським журналістом та виноробом Юрієм Клованичем. Що ж стосується демонстрації автентичних об'єктів із Галіш-Ловачки, то належно представлені лише матеріали розкопок 1980-х рр. в Археологічному музеї ім. проф. Е. Балагурі Ужгородського національного університету. Основні ж матеріали, зібрані в другій половині XIX — на початку XX ст., зберігаються у фондах Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Тиводара Легоцького. На превеликий жаль, рівень їхнього представлення в експозиції музею не можна визнати задовільним.

References

- Arheologicheskie issledovaniya v zonah st-va meliorativnykh sistem i spasatelno-ohrannye raskopki oppiduma Gallish-Lovachka, gorodishcha Malaya Kopanya. 1989/197. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy.
- Arheologicheskie issledovaniya v zonah stroitelstva meliorativnykh sistem v basseynе Verkhnego Potisya i spasatelno-ohrannye raskopki oppiduma Gallish-Lovachka i gorodishcha Malaya Kopanya. 1988/150. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy.
- Bidzilia, V. *Istoriya kultury Zakarpattia na rubezhi nashoyi ery*. Kyiv: Naukova dumka, 1971.
- Czerska, B. “Wyniki Badań Późnolateńskiej Osady Kultury Celtyckiej Koło Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce, w Latach 1958–1960”. *Wiadomości Archeologiczne* 29 (3) (1963): 289–311.
- Danielisová, A. “The Role of the Oppida as Regional Centers Within Late Iron Age Central Europe”. In *Praktische Funktion, Gesellschaftliche Bedeutung und Symbolischer Sinn der Frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, Hrsg. J. Macháček, 144–160. Bonn, 2010.
- Dzembas, O. “Doslidzennia Keltskoho Poselennia Galish-Lovachka bilia Mukacheva (1986–1989)”. In *Problemy arheologii Shidnyh Karpat*, 104–110. Uzhgorod: Grazhda, 1995.
- Holzer, V. “Roseldorf – An Enclosed Central Settlement of the Early and Middle La Tène Period in Lower Austria (Roseldorf/Němčice Centre)”. In *Paths to Complexity. Centralisation and Urbanisation in Iron Age Europe*, eds. M. Fernández-Götz, H. Wendling, K. Winger, 122–131. Oxford: Oxbow books, 2014.
- Kazakevych, G. *Shidni kelty: kultury, identychnosti, istoriografichni konstrukcii*. Kyiv; Vinnytsia: Nilan, 2015.

- Kolniková, E. "Latenezeitlicher burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im lichte der münzfunde". In *Carpatica – Karpatyka: materialy mizhnarodnoho sympozyumu*, eds. E. Balaguri et al. Vol. 15: *Karpaty v davnyu*, 99–115. Uzhhorod, 2002.
- Kotygoroshko, V. *Verkhnie Potyssia v davnyu. 1000000 rokiv tomu – X storichchia n. e.* Uzhgorod: Karpaty, 2008.
- Küster, H. "L'Agriculture". In *Les Celtes*, ed. S. Moscati, 426–428. Paris: EDDL, 2001.
- Moscati, S., ed. *Les Celtes*. Paris: EDDL, 2001.
- Otchet o rabote Zakarpatskogo otriada Ranneslavianskoj ekspeditsii za 1966–1967 gg. 1966–67/26. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy.
- Pleiner, R. *The Celtic sword*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Rudnicki, M. "Nowa Cerekwia. A Celtic Centre for Craft and Commerce of Interregional Importance North of the Carpathians". In *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*, ed. S. Berecki, 33–70. Târgu Mureș: MEGA, 2014.
- Rustoiu, A. "Masters of metals in the Carpathian basin (workshops, production centers and funerary manifestations in early and middle La Tène". *Ephemeris Napocensis* XIX (2009): 7–21.
- Wendling, H. "Manching Reconsidered: New Perspectives on Settlement Dynamics and Urbanization in Iron Age Central Europe". *European Journal of Archaeology* 16 (3) (2013): 459–490.
- Woolf, G. "Rethinking Oppida". *Oxford Journal of Archaeology* 12 (2) (1993): 223–234.

Hennadii Kazakevych

CELTIC SETTLEMENT GALISH-LOVACHKA IN THE TRANS-CARPATHIAN REGION: RECONSIDERATION OF CONTEXT

The settlement on the Galish and Lovachka hills near the modern Ukrainian city of Mukacheve is one of the most significant La Tène sites in the Upper Tisza region. From 1844 to 1930, amateur archaeologists unearthed the Galish-Lovachka site in an unsystematic manner. They uncovered twenty-four

structures, including dwellings and workshops, as well as several inhumation burials and approximately one thousand artifacts, such as iron tools, pottery vessels, bronze ornaments, weapons, and military equipment, etc. The majority of the inventory is from the LT B2-C period. The majority of the cultural layer of the Galish-Lovachka site was destroyed by plowing in the early twentieth century. Additional research conducted between 1962 and 1964 proved fruitless. On the Lovachka hill, archaeologists from Uzhhorod State University excavated multiple storage pits and a half-dugout dwelling between 1986 and 1989. The cultural layer contained fragments of wheel-made pottery and several metal objects. It is evident that Galish-Lovachka was an important metallurgy and ironworking center that engaged in long-distance commerce. Galish-Lovachka was also a political center of the surrounding area, as evidenced by the discovery of a number of artifacts indicating the high social status of their owners. The swords, which include a short sword with an X-shaped handle, iron chain belts for hanging a sword, horse bits, and chariot fittings from Galish-Lovachka, provide evidence for the presence of the Celtic military elite at the settlement. Few dozens of silver coins (primarily imitations of Philip II and Audoleon) were discovered in the settlement's cultural layer. The discovery of a coin mold indicates that at least some local coins were produced. If Galish-Lovachka had become an oppidum, its well-developed crafts, coin minting, and high-status objects would indicate a certain stage in the evolution of La Tène settlements, but it did not. Galish-Lovachka is compared to well-known Central European Celtic sites such as Roseldorf, Nmice, and Nowa Cerekwa by the author. One may conclude that Galish-Lovachka was a typical Celtic "industrial village" of the middle La Tène period – a large rural settlement that served as the regional political and economic hub.

Keywords: Celts, La Tène, Galish-Lovachka, Trans-Carpathian region, early urban settlement, industrial village.

Сергій Водотика,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету

sergjivodotyka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

Людмила Савенок,

викладачка ВСП «Херсонський політехнічний фаховий коледж» Національного університету «Одеська політехніка», кандидатка історичних наук, доцентка

savenok.l.a@kspk.op.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1055-941X>

ЛІТОПИСНЕ ОЛЕШШЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

Статтю присвячено історії літописного Олешшя, своєрідного середньовічного попередника сучасного м. Херсон. Зроблено комплексний аналіз історії міста з використанням історико-географічних, історико-політичних і історико-соціальних підходів. Виклад базується на системному і критичному застосуванні майже всіх відомих сучасній науці історичних джерел. Першочергової уваги приділено взаємодоповненню матеріальних, передусім археологічних, і писемних джерел. Автори намагались залучити до аналізу думки та висновки попередніх досліджень. У текст статті органічно вплетено історіографічні сюжети, що дало змогу обмірковувати основні дискусійні питання з історії Олешшя і на цьому підґрунті сформулювати власну позицію.

Автори пов'язують історію літописного Олешшя з історією Дніпровського річкового торговельного шляху (відомого як «шлях із варяг у греки»), який відіграв визначальну роль у створенні Київської Русі. Ця торговельна артерія була середньовічною попередницею сучасного Тримор'я, поєднуючи Чорне, Балтійське і Середземне моря, що вкотре підкреслює історичну зумовленість європейського шляху України. Наголосимо, що саме Олешшя було воротами України-Руси до Європи. Водночас через місто пролягали шляхи до Криму, Азовського і Каспійського (через Дон) морів, до Передньої Азії.

За часів Київської Русі історію України значною мірою визначав кочовий світ, взаємодія осілого і кочового населення, східних слов'ян і тюрків. І в цьому сенсі історія Олешшя є фактором і наслідком цієї взаємодії.

Насамкінець, «last but not least». Статтю було написано до повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. і захоплення російськими військами 1 березня Херсона. Ці події посилюють намагання агресора довести «історичну обґрунтованість» зазіхань на Південну Україну. Стаття з історії Олешшя не лише спростовує відповідні постулати російських загарбників, а й, сподіваємось, наближає до об'єктивної реконструкції історії Південної України і пониззя Дніпра.

Ключові слова: Херсонська область, Олешшя, середньовіччя, Київська Русь, міська історія.

DOI: 10.15407/mics2022.02.019
УДК 94(477) «08/13»

© Сергій Водотика, Людмила Савенок, 2022

¹ М. В. Ельников, «Памятники золото-ордынского периода в Нижнем Поднепровье», в *Генуезкая Газария и Золотая орда* (Кишинев: Stratum plus, 2015), 479–508; С. О. Біляєва, «Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання», *Археологія і давня історія України* 1 (30) (2019): 134–139.

² М. Грушевський, «Степ і море в історії України», *Український історик* 3–4 (1991): 110–111; 1–4 (1992), 112–115.

³ О. Толочко, *Очерки начальной Руси* (Київ; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015).

⁴ О. Ф. Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)* (Київ: Наук. думка, 1992).

⁵ А. А. Сокульский, «К локализации летописного Олешья», *Советская археология* 1 (1980): 64–73.

У дослідженнях історії міст Нижнього Подніпров'я до сьогодні панують постулати «новоросійського концепту», згідно з якими історія міст Південної України після античних часів починається із заснування Катериною II м. Херсон. Між тим міська історія середньовіччя і раннього модерного часу доволі насичена, окремі сторінки якої заповнюють часи давньоруські, генуезькі, кримськотатарські, османські¹. У період Київської Русі важливе значення в історії Південної України й усієї держави Рюриковичів мало літописне місто-порт Олешшя, фактично середньовічний попередник Херсона. Відповідно метою розвідки є спроба системного аналізу ролі Олешшя в історії України-Руси.

Логіка викладу авторської позиції зумовлює низку історіографічних і джерелознавчих екскурсів. Серед праць щодо концептуальних положень історії Олешшя передусім треба згадати думку М. Грушевського про те, що геополітичний вимір історії України визначається належністю до культур і цивілізацій Середземномор'я і Степу². Цивілізації Середземномор'я, передусім Візантія, зумовили роль Дніпровського торговельного шляху та виникнення Олешшя, а Степ визначив його військово-політичний статус та значною мірою етнокультурне обличчя.

Важливе значення для розуміння початків Київської Русі та ролі Дніпровського торговельного шляху у становленні держави Рюриковичів має праця О. Толочка «Очерки начальной Руси»³.

Київська дослідниця О. Сидоренко, аналізуючи роль Олешшя у міжнародних зв'язках України-Руси, висунула оригінальну версію щодо локалізації та часу існування міста-порту як одного з визначних пунктів функціонування Дніпровського торговельного шляху⁴. На підставі ретельного дослідження письмових і археологічних джерел і реконструкції природних умов середньовічного пониззя Дніпра А. Сокульський аргументовано визначив локалізацію Олешшя поблизу Херсона⁵. Природно, що в літературі існують й інші гіпотези щодо місця розташування Олешшя.

Особливо непокоять антинаукові намагання частини краєзнавців і можновладців шукати початки історії сучасного міста Олешки на Херсонщині у літописному Олешші. Підставою для цього є схожість назв. Покласти край цьому важко, але необхідно. Сподіваємося, що наш виклад сприятиме подоланню міфів історії Нижнього Подніпров'я.

Останнім часом історики значно поглибили наші знання про літописний шлях «із варяг у греки», функціонування якого зумовило існування міста Олешшя. Вони також аргументовано довели, що доречніше вести мову не про літописний шлях «із варяг у греки» (чи «з греків у варяги», як це подає «Повість временних літ»), а про Дніпровський водний шлях із численними відгалуженнями, який поєднував басейни Балтики, Чорного моря і Каспію

⁶ О. Ф. Сидоренко, *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)* (Київ: Наук. думка, 1992), 111–131.

⁷ Ю. П. Князьков, «Топоним “Олешья” (Олешья) в летописных сообщениях о битве на р. Калке 1223 г.», *Научные записки Запорізького державного університету V* (1999): 144–147.

⁸ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, ред. Г. Г. Литаврин и А. П. Новосельцев (Москва: Наука, 1989).

⁹ Ахмед Ибн Фадлан, «Книга о путешествии на Волгу в 921–922 гг.», *Сайт Восточная литература*, vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123.

¹⁰ Ибн Хордабег, *Книга путей и стран*, пер. с араб. Н. Велихановой (Баку: ЭМ, 1986).

¹¹ Ал-Идриси, «Отрада страстно желающего пересечь мир (Книга Роджера)», в И. Г. Коновалова, *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, коммент.* (Москва: Восточная литература, 2006), 108–128.

¹² О. Б. Шкраб, «Поселение на Большом Потемкинском острове», *Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика 4* (1990): 112–117.

¹³ М. П. Оленковський, укл., *Археологічні пам'ятки Херсона. Каталог-довідник* (Херсон, 2004); Сокульський, «К локалізації летописного Олешья», 64–73.

та забезпечував контакти Русі (й Олешья відповідно) з майже усім відомим у Києві світом — Скандинавією, Балтією, Польщею, Хазарією, Візантією, арабською цивілізацією⁶. У літературі іноді перебільшують його час існування, інтенсивність використання та реальну роль у житті Київської Русі, проте не підлягає сумніву те, що саме Дніпровський водний шлях забезпечив найдієвіший канал зв'язку Русі із зовнішнім світом і що факт його існування мав вирішальне значення для історії літописного Олешья.

Певна річ, історію літописного Олешья не можна розглядати без власне давньоруських літописів, передусім «Повісті временних літ». І хоча «Повість» є історико-літературним твором і нині в науці закономірно домінує суперкритичне (якщо не скептичне) ставлення до літописів як історичного джерела, однак обійтись без нього неможливо. Звісно, йдеться про зважене, критичне і порівняльне використання. Ми з «Повісті» залучили кілька сюжетів зі згадками про Олешья⁷.

Для розуміння ролі Олешья в міжнародній торгівлі України-Руси вкрай важливою є змалювана Костянтином Багрянородним ситуація у Чорномор'ї середини X ст. Твір імператора Візантії «Про управління імперією» написаний на основі діловодства імператорського двору, і тому його вважають порівняно достовірним⁸.

Цінні відомості містять арабські джерела — записки послів, твори географів, подорожні нотатки мандрівників і купців. Зокрема, для розуміння дніпровської торгівлі русів принципове значення має опис Ібн Фадлана русів на початку X ст., причому це єдине наразі відоме свідчення очевидця⁹. Історик і географ IX ст. Ібн Хордабег у творі «Книга шляхів та країн» першим згадав про діяльність русів у Східній Європі та описав використання ними Дніпровського торговельного шляху в подорожах до Царграда і на Каспій¹⁰. Мандрівник і географ XII ст. Ал-Ідрісі за дорученням короля Сицилії Рожера II склав карту світу і географічну енциклопедію «Втіха для того, хто гаряче бажає пройти світом» (книга Рожера) з викладом знань арабів про Чорне море і Дніпро¹¹.

В історичній реконструкції літописного Олешья важливими є археологічні джерела, а щодо його локалізації їхня роль є визначальною. Ідеться про публікацію матеріалів археологічних досліджень на Великому Потьомкінському острові та в пониззі Дніпра. Виявлені під час розкопок артефакти дають можливість реконструювати чимало аспектів історії міста — заняття та матеріальну культуру мешканців, географію торговельних зв'язків, причини загибелі міста¹². Археологи здійснили декілька спроб з'ясувати місцезнаходження літописного Олешья. Наголосимо, що саме археологічні дослідження є підмурком вирішення цього питання¹³.

Важливими нині є пошук і залучення нових джерел. Зокрема, коректно реконструювати історію літописного Олешья допомагає опис природної, не зміненої греблями і штучними

¹⁴ А. Шмидт, сост., *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*, ч. 1 (Санкт-Петербург, 1863), 171–186.

¹⁵ Толочко, *Очерки начальной Руси*, 249–256; Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, 55–57; *Полное собрание русских летописей*, т. 2. Ипатьевская летопись (Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1908), 23, 28, 55, 59.

морями, ситуації в пониззі Дніпра у виданні «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния»¹⁴.

Отже, наявні література і джерела дають змогу проаналізувати роль літописного Олешшя в історії середньовічної України, акцентувавши увагу на проблемних і дискусійних аспектах.

Виникненню і функціонуванню Олешшя сприяли кілька факторів. Перш за все слід згадати про варягів (як зазначено в літописах), або русів (як вони себе називали) або, точніше, варягів-русів. Принаймні з кінця IX ст. вони систематично торгували з арабами, обмінюючи рабів і хутро на срібло. Торгівля йшла річковими шляхами Східної Європи, на яких утворилось декілька об'єднань (земляцтв, торговельних корпорацій). У другій половині X ст. з них уціліла Дніпровська Русь, яка пережила зникнення арабського срібла, знайшовши йому заміну у вигляді візантійського шовку. Роль Дніпровського торговельного шляху у специфічних історико-географічних і геополітичних обставинах X ст. стала визначальним фактором у комплексі причин (можна додати політичні, військові, соціальні тощо) виникнення Київської Русі.

Треба зазначити, що логістика торгівлі Дніпровським шляхом базувалася на специфіці споживчої вартості рабів, хутра і передусім візантійського шовку (літописних «паволок») у період середньовіччя. Шовк відігравав роль показника могутності, влади, багатства еліти. Цей вкрай дорогий товар був легкий і компактний і тому дуже зручний у перевезеннях. Тому саме шовк був в основі торгівлі Дніпровським шляхом. До того ж варяги-руси домоглись істотних торговельних привілеїв від Візантії внаслідок походів на Константинополь¹⁵.

Заради логіки викладу та з огляду на історіографічну ситуацію не можна оминати узагальненої характеристики питань щодо значення работоргівлі в часи середньовіччя, розуміння цивілізаційного обличчя Київської Русі та ролі літописного торговельного шляху «із варяг у греки» в її історії.

Отже, економічним підґрунтям діяльності варягів-русів у Східній Європі була работоргівля, її продовжили київські князі. Ця далеко не нова теза поступово утверджується навіть у сучасній російській історіографії. Інститут работоргівлі було зумовлено середньовічними реаліями — економічними, соціально-політичними, моральними тощо. Не слід (за українською приказкою про невістку) у цьому звинувачувати іноземців — варягів, купців-євреїв, кочівників або «споживачів» невільників — арабів, персів, візантійців, західних європейців. Від продажу в рабство своїх одноплемінників мала зиск родоплемінна верхівка слов'ян і балтів, отримуючи навзаєм шовк, зброю, прикраси, й у такий спосіб зміцнювала свою владу.

У часи середньовіччя работоргівля стала значним каталізатором для формування ринкової економіки, оскільки попит на рабів був стійкий, а інших товарів для експорту в значних

¹⁶ Толочко, Очерки начальной Руси, 222; О. Галенко, «Три загадки Костянтина Багрянородного про Полюддя», *Ruthenika* III (2004): 59–67.

¹⁷ М. В. Ельников, *Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.)* (Запорожье: Изд-во Запорож. ун-та, 2001), 21–29.

¹⁸ Л. В. Литвинова, *Населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст.* (Київ: Ін-т археології НАН України, 2012), 65.

вартісних розмірах Східна Європа не мала. Зокрема, хутра і воску було недостатньо для отримання значних прибутків. Останні забезпечувала саме работорівля, і це стало одним із найважливіших чинників формування і швидкого піднесення Київської Русі¹⁶. Для работорівлі потрібні комунікації з відповідною логістичною інфраструктурою, як-от мережа опорних пунктів із надійною охороною, база для судноремонту, перепочинку, поповнення запасів тощо. Літописне Олешшя було одним із таких пунктів.

Історію Олешшя необхідно розглядати у контексті специфічної етнополітичної ситуації у Нижньому Подніпров'ї. Олешшя було осердям вервечки поселень Русі на березі Дніпра в оточенні степової стихії. Цілком імовірно, що південніше міста, на узбережжі Чорного моря, були постійні поселення-факторії або сезонні поселення рибалок і добувачів солі — візантійців або вихідців із кримських володінь Візантії. Іншими словами, Олешшя було анклавом Київської Русі у Північному Причорномор'ї та виконувало роль центру контактів, точніше, взаємодії (і воєнної також), із Візантією і Степом.

Таке становище позначалось на етнічному складі киеворуських поселень Нижнього Дніпра. Зокрема, деякі дослідники зауважують наявність серед осілого населення Нижнього Подніпров'я нащадків осілого населення Степу, асимільованого кочівниками. Частина фахівців відносить це населення до осілих кочівників або нащадків алано-болгар (населення Хозарії). Можна погодитись із зваженою та обґрунтованою думкою М. Єльникова про неоднорідний етнічний склад населення Нижнього Подніпров'я та виокремлення у його складі слов'ян (переселенців із Середнього Придніпров'я), аланів і тюрко-болгар (нащадків салтівського населення Хозарії), причому всі вони, наголошує дослідник, контактували з кочівниками¹⁷. Ймовірно, в Олешші були й євреї — переселенці з розгромленої Святославом Хозарії. Опосередковано про це може свідчити їхня роль у чорноморській і середземноморській середньовічній міжнародній торгівлі, зокрема невольниками.

Антропологічні дослідження Л. Литвинової репрезентативних краніологічних серій осілого населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст. довели його неоднорідність, зокрема наявність незначної монголоїдної домішки, привнесеної кочівниками від часів гунської навали. Це дає змогу порівняно коректно екстраполювати висновки дослідниці на населення літописного Олешшя. Воно сформувалось на базі різних компонентів — аланського й тюрко-болгарського (нащадки осілого і степового населення Хозарського каганату), східнослов'янського (нащадки літописних полян і сіверян Середнього Подніпров'я), сарматського (нащадки пізніх сарматів Південної України), половців та інших кочівників Півдня України та Нижнього Поволжя¹⁸. Під останніми, очевидно, треба розуміти нащадків печенігів, тюрків-огузів (літописні торки), половців та інших тюрків.

Дослідження Л. Литвинової допомогли скорегувати поширені в літературі уявлення про етнічний склад осілого населення Нижнього Подніпров'я. Зокрема, питома вага аланського населення виявилася більшою порівняно з попередніми оцінками. Зазначимо, що аланів, згаданих у джерелах, нерідко трактують як слов'ян. Недооцінено значення нащадків пізніх сарматів, які становили вагому частину населення нижньодніпровських поселень. У літературі також майже не згадують нащадків тюрків-болгар Хозарського каганату, які мігрували з басейнів Сіверського Дінця і Дону до Придніпров'я у складі салтівського населення (носіями салтово-маяцької культури були алано-болгари). Вплив кочівників, передусім половців, виявився меншим порівняно з попередніми уявленнями. Значення слов'янського елементу було «помірним». Отже, населення літописного Олешшя можна визначити як етнічно неоднорідне, що було зумовлено пограничним становищем міста. Слов'яни в його складі, очевидно, не домінували. Втім, така ситуація безпосередньо не впливала на політичну лояльність мешканців міста, а, найпевніше, сприяла його функціонуванню як міста-порту на Дніпровському торговельному шляху.

Принциповим для визначення ролі літописного Олешшя в історії Київської Русі є його взаємозв'язок із літописним шляхом «із варяг у греки». Власне дніпровська частина цього торговельного шляху між Чорним і Балтійським морями мала назву «гречник», а купці на ньому були відомі як «гречники». З часів щонайменше бронзи Дніпровський річковий шлях відігравав значну роль в історії Північного Причорномор'я і всього Чорномор'я, оскільки з'єднував південну, центральну і північну частини Східної Європи. Відповідно Нижнє Подніпров'я відігравало ключову роль у його функціонуванні, а місцеве населення мало чималі прибутки. За часів середньовіччя цей регіон, передусім гирло Дніпра, був сферою інтересів і протиборства України-Руси, Візантії і кочових об'єднань (орд). У той період Дніпровським шляхом користувались спочатку варяги-руси, а згодом купці, князівські дружини, християнські проповідники тощо.

Сучасна історіографія трактує літописний шлях «із варяг у греки» як річковий маршрут, який складався з цілої мережі шляхів між Балтикою і Чорним морем. Археологічні знахідки свідчать про активне функціонування шляху від початку X ст., причому з XI ст. окремі його відгалуження (скажімо, через Західну Двину або Даугаву, Німан і Західний Буг до Балтики) стають майже самостійними шляхами. Показово, що літопис також описує шлях на Каспій через Дніпро і Волгу, тобто попервах і сам Дніпровський шлях був одним із маршрутів на Каспій, до арабського срібла. Очевидно, що піднесення і поступове згасання ролі шляху «із варяг у греки» кореспондується з історією походів варягів-русів і Русі на Візантію як значних військово-торговельних експедицій, причому ці походи відіграли свою роль і були замінені

¹⁹ Толочко, *Очерки начальной Руси*, 297–299; О. Галенко, «Окраїна степових імперій», в *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах*, т. 1 (Київ: Ніка-центр, 2011), 193.

звичайною торгівлею і комунікацією з належним військовим забезпеченням як частиною логістики. Власне літописне розуміння шляху «із варяг у греки» стало даниною літературній традиції, яке перекочувало й на сторінки історіописань.

Наразі вивчення Дніпровського водного шляху далеке від завершення, причому низка дискусійних питань безпосередньо стосується історії літописного Олешшя. Зокрема, це роль варягів-русів, русичів і місцевого осілого населення в його налагодженні та функціонуванні, режим та інтенсивність використання водного шляху в гирлі Дніпра, можливість, логістика й особливості регулярних переміщень значної кількості людей і вантажів з урахуванням тогочасної гідрографії пониззя Дніпра на основі використання середньовічних технологій, вплив кочівників на водних шляхах тощо. Цілком можливо, що великі військово-торговельні експедиції, як-от походи Русі на Константинополь, здійснювалися не за одну навігацію і передбачали зимівлю у пониззі Дніпра (саме так повертався Святослав із Болгарії). Очевидно, що потреба у базі (фортеці та порту) в гирлі Дніпра стала нагальною після того, як нерегулярні торговельно-військові експедиції великими караванами суден часів формування Київської Русі було замінено звичайною середньовічною торгівлею. Перші писемні згадки про використання Дніпровського шляху припадають на IX ст., однак повноцінно він почав функціонувати у першій третині X ст.¹⁹

Для історії Олешшя важливо те, що торговельний, військовий і дипломатичний шлях Дніпром у Чорне море використовували протягом усього середньовіччя (хоча з різною інтенсивністю). У літописній і згодом історіографічній традиції він набув майже сакрального трактування як шлях «із варяг у греки». Значення Дніпровського шляху в середньовічній історії України загальновідоме, однак зазначимо дві принципові обставини. По-перше, його використання допомогло Дніпровській Русі накопичити матеріальні ресурси для створення Київської Русі, а згодом останній забезпечити собі швидке державне, територіальне і військово-політичне піднесення. По-друге, через пониззя Дніпра Русь отримала вихід на міжнародну арену. Походи Русі на Константинополь у X–XI ст. не лише посилили вплив Києва у Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї, а й зумовили входження пониззя Дніпра (очевидно, певної частини) до складу Київської Русі. До речі, входження за наслідками російсько-турецької війни 1768–1773 рр. до складу Російської імперії пониззя Дніпра привело до утворення Херсона як логістичного центру міжнародної торгівлі з країнами Середземномор'я. Не випадково Херсон постав у районі літописного Олешшя, що дає підстави вважати останнє його попередником.

Через гирло Дніпра проходили маршрути на Константинополь і Візантію, на Каспій і далі в Азію, на Крим, у Тмутаракань, Болгарію, Південний Кавказ, у Середземномор'я, Центральну

²⁰ С. Хведченя, «“Шлях із варяг в греки”: історико-географічний аспект», *Спеціальні історичні дисципліни* 19 (2011): 167.

і Західну Європу через Дністер і Дунай тощо²⁰. Дніпро пов'язував Чорне і Балтійське моря, за маршрутами Дніпро — Західна Двина, Дніпро — Німан і Дніпро — Західний Буг — Вісла йшла торгівля з сучасними Білоруссю (Полоцька земля, Новогрудок, Слонім, Гродно), Балтією, Польщею.

Можна припустити, що Дніпровський шлях логістично доповнювався і взаємодіяв із сухопутними шляхами, зокрема Соляним, Залозним і попередником Муравського шляху. Значимо, що до монгольської навали політичні катаклізми (як-от падіння Константинополя у 1204 р. або послаблення влади Києва) загалом не впливали на інтенсивність використання Дніпровського шляху. Змінювались лише деякі контрагенти Русі. Зокрема, у Криму у XIII ст. місце Херсона (Корсуня) зайняв Судак (Сурож), а в Малій Азії зросла роль Трапезунда (Троб-зона), через який русичі йшли далі на Схід.

Із Русі везли на продаж невольників, хутро, віск, мед, бурштин, деякі вироби київських ремісників тощо. Довозили шовк і шовкові вироби, тканини, ремісничі вироби, зброю, срібло, предмети християнського культу, книжки, вина, ювелірні вироби, оливкову олію, горіхи, фрукти й овочі. Дніпровський шлях використовували купці, дипломати, духовенство, паломники, різноманітні візантійські спеціалісти (будівельники, лікарі, іконописці тощо). Йшов Дніпровським шляхом і реекспорт — русичі перепродавали візантійські товари у Центральній і Північній Європі.

Отже, з кінця VIII — початку IX ст. варяги-руси опанували річкові шляхи Східної Європи, осіли у вузлових пунктах річкових комунікацій, організували вкрай прибутковий бізнес (за невольників, хутро і віск вони отримували на Сході арабське срібло (диргеми)). Військово-торговельні корпорації (осередки, об'єднання) варягів-русів налагодили співробітництво з родоплемінною верхівкою слов'янських, угро-фінських і балтійських племен і долучили їх до міжнародних ринків.

У другій половині X ст. із виснаженням арабського срібла бізнес варягів-русів почало лихоманити, основний Волзький шлях урешті припинив існування, причому знищення Святославом Хозарії як посередника у торговельній справі не зарадило. Проте Дніпровська Русь витримала кризу, переорієнтувавшись на торгівлю шовком із Візантією, заволоділа Дніпровським торговельним шляхом. Це дало змогу перетворити географічні і геополітичні переваги Подніпров'я X — початку XIII ст. на матеріальні ресурси й державно-політичні успіхи: було знищено конкурентів, на базі військово-торговельних корпорацій постала Київська Русь. Молода агресивна держава підкорила майже всю Східну Європу, зокрема традиційні шляхи між північчю і півднем Східної Європи, між Балтикою і Чорномор'ям — власне це і був літописний шлях «із варяг у греки».

²¹ Толочко, Очерки начальной Руси, 87.

²² Давня історія України, в 3 т., т. 3. Слов'яно-руська доба (Київ: Наук. думка, 2000), 428.

²³ И. Д. Ратнер и Л. И. Костюк, Древности Херсонщины: Краткий справочник (Симферополь: Таврия, 1989), 79.

Наголосимо, що в межах нашої розвідки варто вести мову не так про літописний шлях «із варяг у греки», як про власне Дніпровський річковий шлях. Він забезпечив вихід Київської Русі на міжнародну арену, взаємодію (військово-політичну, економічну, культурну) з провідними країнами середньовіччя, з візантійсько-православною, східно-мусульманською і західноєвропейською цивілізаціями.

Зауважимо, що сучасні історики прагнуть точніше окреслити роль літописного шляху «із варяг у греки», збагачують уявлення про його роль та особливості функціонування. Зокрема, О. Толочко зазначає: «Шлях “із варяг в греки” у тому вигляді, яким його розуміння закріпилось в історіографії, уявляє собою непорозуміння, що виникло внаслідок давньої помилки прочитання літопису»²¹. Тому коректніше вести мову не про літописний шлях як такий, а про дніпровську мережу шляхів і замість літописної назви «із варяг у греки» використовувати термін «Дніпровсько-Балтський шлях»²².

Видається цілком логічним існування в пониззі Дніпра порту, який мав обслуговувати Дніпровський водний шлях і бути опорним пунктом у своєрідному трансфері «ріка — море». Наприклад, у пониззі Дніпра, у межах сучасної Херсонщини, випадково знайдено чимало археологічних артефактів середньовіччя, які свідчать не лише про існування водного торговельного шляху, а й про участь місцевого населення у його функціонуванні. Це знахідки мідних, бронзових і золотих візантійських монет X–XIII ст., амфор, західноєвропейських мечів X–XII ст.²³

Сприяло існуванню портового міста і середньовічне природне середовище гирла Дніпра. В IX–XIII ст. рівень Чорного моря (і відповідно Дніпровського лиману) був близьким до сучасного, хоча поступово знижувався. У Дніпровському лимані було чимало зручних для поселення і порту островів — природних фортець, які легше було захищати з огляду на панування кочівників у степах Північного Причорномор'я. Більшість островів, балки і яри були вкриті лісом і чагарником. Це не лише забезпечувало потреби людини у паливі, будівельному матеріалі, сировині для ремесел, а й давало змогу заготовляти деревину для ремонту суден. На вологих заплавах і у прилеглих до Дніпра балках люди займались землеробством, городництвом, випасали худобу, заготовляли сіно. Традиційно місцеве населення ловило і переробляло (в'ялили, сушили, коптили) рибу, зокрема осетрових. Це створювало добрі умови не лише для харчування поселенців, а й для забезпечення провіантом подорожніх і продажу риби у Візантію, де на неї був великий попит.

Очевидно, що пониззя Дніпра не належало до території Київської Русі, південний кордон якої проходив по річках Сула і Рось. Однак Рюриковичі контролювали Дніпровський шлях і відповідно мали в пониззі Дніпра систему опорних пунктів, найвідомішим із яких було

²⁴ Князьков, «Топоним “Олешье”», 147–148.

²⁵ Сидоренко, Українські землі, 19.

Олешшя. Про нього згадують давньоруські літописи, і саме тому це місто називають літописним.

Літописи не містять точних координат розташування Олешшя, а тому треба «прив'язати» його до відомого науці поселення. Важливо уточнити час існування міста, заняття його мешканців, причому відповідні відомості взаємопов'язані з локалізацією Олешшя. Звісно, дискусійних питань іще багато, однак відповіді на них допоможуть створити основу реконструкції історії міста. Алгоритм дослідження нескладний: ретельно проаналізувати літописні відомості, середньовічне природне середовище з урахуванням провідних функцій міста, обрати найбільш прийнятне для ототожнення з Олешшям відоме науці середньовічне поселення (городище, місто). Певна річ, усе це необхідно зробити з урахуванням військово-політичної, соціальної й етнічної ситуації в пониззі Дніпра в часи Київської Русі.

Відразу відкинемо гіпотезу про ототожнення літописного Олешшя з урочищем Олешки в районі сучасного міста Олешки Херсонської області. Її прихильниками є місцеві можновладці, частина краєзнавців та окремі дослідники через удавану «логічність спадковості» топоніма, можливість безпосередньо поєднати давньоруську спадщину із Запорожжям (на околиці сучасних Олешок розміщувалась Олешківська Січ) та штучно зробити історію сучасних Олешок більш давньою.

Наголосимо, що словом «олешшя» або «олешки» називали болотяну місцевість із вільхою та чагарниками, причому лише за часів середньовіччя історикам відомо декілька урочищ із такою назвою в басейні Дніпра і Сіверського Дінця. Тож після спроб пов'язати літописне місто з якимсь із них істориків спіткало приkre розчарування. Зокрема помилялися ті дослідники, серед них і М. Грушевський, які, описуючи дії руських князів напередодні битви на р. Калка 1223 р., вважали, що літописне Олешшя було в районі сучасних Олешок. Очевидно, що літописець у описі битви мав на думці інше Олешшя, не у пониззі Дніпра, а в районі дніпровських порогів або сучасної Черкащини. До того ж у цих Олешках решток значного поселення XIII ст. археологи не виявили. Вдумливий дослідник історичної географії Нижнього Подніпров'я Ю. Князьков аргументовано довів, що літописне місто Олешшя не можна пов'язувати з літописною оповіддю про битву на р. Калка, тобто літописець мав на увазі інший, не нижньодніпровський, однойменний топонім²⁴.

Оригінальною є гіпотеза О. Сидоренко про розташування літописного Олешшя у західній частині Кінбурнської коси²⁵. Дослідниця використовує історико-географічні та історико-економічні аргументи. Зокрема, перші зводяться до того, що згадуваний Костянтином Багрянородним острів св. Еферії є західною частиною Кінбурнської коси. Справді, у середньовіччі Дніпро впадав у Дніпровсько-Бузький лиман трьома гирлами, одне з них проходило

²⁶ С. Б. Буйских і М. М. Ієвлев, «Про осіле населення пониззя Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст.», *Археологія* 4 (1991): 92.

²⁷ Константин Багрянородный, *Об управленіи имперіей*, 3.

²⁸ Сидоренко, *Українські землі*, 19.

²⁹ Там само, 43–45.

через сучасну Кінбурнську косу. Відповідно західна частина коси була островом св. Еферії, на якому зупинялися варяги-руси перед виходом у море²⁶. З такою думкою варто погодитись, оскільки доволі поширене у літературі ототожнення острова св. Еферії з сучасним островом Березань є некоректним. По-перше, у часи середньовіччя цей острів був півостровом у морі, а не у гирлі Дніпра, де, як зазначав Костянтин Багрянородний, був розташований острів св. Еферії²⁷. До того ж на о. Березань не було умов для ремонту й оснащення суден русичів перед морською подорожжю.

Що ж до історико-економічних аргументів, то дослідниця пов'язує виникнення Олешшя зі східною торгівлею варягів-русів і русичів. «Слід думати, — наголошує історикиня, — що його історія як торговельної бази Русі пов'язана не лише з русько-візантійськими зв'язками, а й з чорноморською торгівлею Русі з країнами арабського Сходу, яка у IX ст. уявляється уповні розвиненою. Отже, історія Олешшя, очевидно, сягає принаймні IX ст.»²⁸.

Зазначимо, що у IX ст. східна торгівля Дніпровським шляхом справді була порівняно розвиненою, про що є згадки в арабських джерелах. Скажімо, східну частину Чорного моря (від Дніпровського лимана до Керченської протоки) називали «Руським морем» (Ал-Масуді, X ст.), «морем слов'ян» (Ібн Ал-Факіх, початок X ст.), а Керченську протоку — «Ругією» тощо. Арабські джерела повідомляють, що у IX ст. варяги-руси з Дніпра прямували до Херсона, Матархи (хозарський попередник Тмутаракані), Трапезунда або через Азовське море на Волгу й далі на Каспій. Уже у IX–X ст. Дніпровський шлях забезпечував доручення русів до чорноморської трансконтинентальної торгівлі за участю купців з Іспанії, Африки, Кавказу, Візантії, арабського Сходу²⁹.

Отже, гіпотеза О. Сидоренко зводиться до двох тез. По-перше, Олешшя виникло раніше, щонайменше у IX ст., порівняно із першою літописною згадкою за 1084 р. Його виникнення слід пов'язувати зі східною торгівлею Русі. По-друге, Олешшя розташовувалось у західній частині Кінбурнської коси, яку дослідники пов'язують із середньовічним островом св. Еферії.

Ці твердження О. Сидоренко не позбавлені сенсу, вони оперті на достовірні відомості й заслуговують на увагу, однак не мають належного археологічного підтвердження, оскільки не знайдено рештків поселення IX–XIII ст. на Кінбурнській косі.

Водночас можна прийняти тезу щодо існування Олешшя у IX ст., з часів появи варягів-русів у Східній Європі, тобто до виникнення Київської Русі, до початку державного функціонування Дніпровського водного шляху. Впродовж IX — початку X ст. варяги-руси використовували Дніпровський шлях у східній торгівлі. В контексті цього треба згадати походи варягів-русів на Константинополь. Приміром, похід 860 р. величезного, за середньовічними

³⁰ П. В. Кузенков, «Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках», в *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г.: Проблемы источниковедения* (Москва: Восточная литература, 2003), 3–172.

³¹ Ибн Хордабег, *Книга путей*.

³² Сокульский, «К локализации летописного Олешья», 71.

³³ Буйских і Ієвлев, «Про осіле населення», 89–104.

³⁴ Там само.

масштабами, флоту з 200–300 лодій був неможливим без бази (місця перепочинку, логістичного пункту, якірної стоянки тощо) на узбережжі Чорного моря. Цілком імовірно і логічно, що такою базою було Олешшя. Цей похід порівняно добре відображено у джерелах: два свідчення патріарха Фотія (зокрема про перше хрещення Русі), повідомлення візантійських і венеціанських хронік та руських літописів³⁰. Ібн Хордабег наприкінці IX ст. першим описав східну торгівлю варягів-русів³¹, а згідно з археологічними джерелами вони з'явилися у басейні Дніпра на рубежі IX–X ст.

Отже, зв'язок між виникненням Олешшя і східною торгівлею варягів-русів є очевидним. Складнішим є питання щодо часу виникнення. Загальновідомо, що до середини X ст. Волзький шлях був основною торговельною артерією для варягів-русів, однак можна припустити, що використовували й Дніпровський шлях, який був пов'язаний із Волзьким і Хозарським шляхами (із Дніпра і Десни по Сіверському Дінцю і Дону до Азовського моря і далі, існував до середини X ст.).

Археологічні артефакти, виявлені на давньоруському поселенні на Великому Потьомкінському острові, безпосередньо не підтверджують, що Олешшя було засновано у X ст., однак дають змогу висловити таку думку. Зокрема, А. Сокульський відносить дату заснування Олешшя до кінця X ст.³²

Вивчення археологічних знахідок, доповнене аналізом писемних джерел і реконструкцією природного середовища часів середньовіччя в районі Дніпровсько-Бузького лиману, стало підставою для обґрунтування С. Буйських і М. Ієвлевим ще однієї гіпотези (вкрай суперечливої) про локалізацію літописного Олешшя. Вони прив'язують Олешшя до одного з поселень, яке виникло у XI–XII ст. на місці поселення Ольвійської хори, у місці злиття Дніпровського і Бузького лиманів (Очаківський район Миколаївської області, давньоруські шари багат шарових пам'яток Аджигол-1 і Дніпровське-2)³³. Населення цього міста становили уличі, салтівці (алан-болгари) і вихідці з Середньої Наддніпряни. Київські археологи пов'язують Олешшя з мережею киеворуських поселень XI–XIII ст. у пониззі Дніпра і на берегах Дніпровського і Бузького лиманів, що давало можливість Києву контролювати Дніпровські торговельні шляхи по Дніпру і Південному Бугу³⁴. Зауважимо, що самі автори також вважали свої міркування дискусійними.

На нашу думку, більш аргументованою є гіпотеза про локалізацію Олешшя на Великому Потьомкінському острові, що розташований нижче Херсона у гирлі Дніпра між його двома рукавами — Бакаєм і Старим Дніпром. Передусім, тут були відповідні природно-географічні умови для існування порту порівняно з іншими відомими киеворуськими поселеннями пониззя Дніпра та Дніпровсько-Бузького лиману, а також найкращі умови для оборони від

³⁵ С. Г. Водотика, *Нарис історії Херсонщини. Давній час* (Київ: Видавець Олег Філюк, 2016), 177–181.

³⁶ С. Хведченя, «Історико-картографічний аспект дослідження “шляху” із Варяг у Греки», *Історико-географічні дослідження* 12 (2012): 166–167.

³⁷ Там само, 168.

ворогів, переважно кінноти кочівників. На острові було вдосталь дніпровської питної води (про її добрий смак писав ще Геродот), були родючі ґрунти (парадоксально, однак це призвело до руйнування пам'ятки дачниками за радянських часів), сусідні острови і береги Дніпра мали багато землі для землеробства й скотарства. Площа острова в часи середньовіччя була більшою порівняно із сучасною. Навколишні балки були багаті на деревину й очерет для будівництва, ремонту суден та палива. У навколишньому степу та лісах було багато дичини, їстівних плодів, горіхів, рослин та ягід. Населення Олешшя мало винятково сприятливі умови для розвитку прибуткових промислів часів середньовіччя — рибальства і добування солі³⁵.

Великий Потьомкінський острів містився у ключовому пункті Дніпровського торговельного шляху та у центрі мережі давньоруських поселень у пониззі Дніпра і Південного Бугу. Очевидно, що Олешшя було адміністративно-військовим центром цих поселень, опорою Києва в цьому важливому регіоні. Рюриковичі мали змогу контролювати шляхи по Дніпру і Південному Бугу, гирло Дніпра і прилеглий район Білобережжя.

На користь гіпотези про розташування Олешшя на Великому Потьомкінському острові свідчать картографічні джерела. Зокрема, на карті Ал-Ідрісі (XII ст.) позначено протоки, острови і відстані у гирлі Дніпра. На місці сучасного Великого Потьомкінського острова — місто-порт Муліса (у такий спосіб картограф, очевидно, зафіксував назву Олешшя). На карті нанесено також торговельні шляхи від Муліси до міст Київської Русі, зокрема Києва, та Херсона в Криму. Показовий факт: на карті топонім у районі сучасних Олешок має назву Алеска³⁶. Отже, картографічні джерела дають змогу фахівцям з історичної географії чітко локалізувати місто Олешшя саме в районі Херсона³⁷.

Поселення часів Київської Русі, яке виявлено на Великому Потьомкінському острові в урочищі Городище поблизу протоки Пудова канава, можна впевнено ототожнювати з літописним Олешшям. Урочище лежить на височині, однак після спорудження каскаду ГЕС затоплюється під час повені водою. Поселення неодноразово досліджували, проте проведенню масштабних розкопок заважають ґрунтові води (що, вочевидь, піднялися через підняття рівня Дніпра) й сучасна забудова. Безпосередньо на пам'ятці розташовані дачні ділянки, тож часом трапляються випадкові знахідки фрагментів кераміки і людських скелетів. На жаль, пам'ятку значно пошкоджено внаслідок людської діяльності й природних чинників.

З усім тим виявлено і частково досліджено потужний культурний шар зі значною кількістю артефактів, зокрема поруч з островом на дні Дніпра знайдено дерев'яні рештки судна або пристані. Про розвиток ковальства й оброблення заліза свідчать знайдені шлаки, молотки та заготовки з криці. Серед металевих знахідок звернемо увагу на цвяхи, ножі, бойову сокиру, мечі, клевець, трубчастий замок XII—XIII ст., чавунний котел, риболовецькі гачки.

³⁸ Шкраб, Поселение, 112–117; Оленковський, Археологічні пам'ятки Херсона.

³⁹ Сокульский, «К локализации летописного Олешья», 65.

⁴⁰ «На дне реки лежал старинный горшок», Гривна 22 (2017): 13.

Найбільше, звісно, виявлено кераміки — уламки червоного і глазурованого посуду, будівельні матеріали (плінфа і черепиця), різноманітні амфори та піфоси. Серед амфор є візантійські XII–XIII ст. і вироби з графіті. Варті уваги візантійські келихи XII–XIII ст., зокрема один із графіті у вигляді літери «Ф» під жовтою глазур'ю і білоглиняний келих із поліхромною глазур'ю, фрагменти вінчиків виробів із білої глини, виготовлених у Північному Причорномор'ї, червоноглиняні миски XI–XII ст. із зеленою, жовтою і коричневою поливою. Доволі багато знахідок корчаг X–XII ст., глечиків, горщиків, фрагментів глазурованого посуду XII–XIII ст., є маленькі амфори для зберігання ароматичної та косметичної рідини. На ручках деяких горщиків збереглися клейма XII–XIII ст. із давньоруських поселень Середнього Подніпров'я і клеймо X ст. з хозарського городища у Верхньому Салтові на Харківщині. Остання знахідка може свідчити про наявність аланів у складі міського населення.

На поселенні було знайдено рештки корабельних дощок, що є свідченням наявності місцевого суднобудування. Виявлено кам'яні вироби: кресала, рештки будівлі XII–XIII ст. з вапняку, точило, розтиральник (верхній камінь зернотерки), жорна, абразиви, рибальські грузила. Скляні вироби представлені фрагментами посуду, скляним браслетом і підвіскою з мушлі.

Про заняття рибальством в Олешші свідчать знайдені грузила (переважно з вапняку), чималі залишки рибної луски; полюванням — роги оленя, ікла вепра і кістки водоплавної птиці; тваринництвом — кістки свиней, великої і дрібної рогатої худоби; ткацтвом — пряслиця з рибного стовбура та уламків керамічної тари; косторізним ремеслом (виготовлення накладок, застібок і гудзиків, лощик, гребінців тощо) — роги зі слідами оброблення та кістяний гребінець XII–XIII ст.³⁸

На пам'ятці виявлено сліди пожежі (попіл, напівспалена деревина тощо) і сотні непохованих людських скелетів, причому частина черепів і кісток має прижиттєві сліди ударів рубальної зброї — шаблі або бойової сокири³⁹. Зауважимо, що культурний шар поселення дорівнює 0,6–1,3 м, тож є підстави вести мову про щонайменше 150 років функціонування міста.

Уявлення про Олешшя можуть значно доповнити, розширити й уточнити археологічні дослідження пониззя Дніпра, передусім його гирла. Зокрема, поблизу Херсона на дні дніпровської протоки випадково було знайдено західноєвропейський меч XIII ст. У 2017 р. підводні археологи в одному з гирл Дніпра знайшли рештки корабля і слов'янський горщик IX–XI ст.⁴⁰

Системне й комплексне дослідження політичної ситуації в гирлі Дніпра та писемних і речових джерел дає змогу впевнено датувати виникнення Олешшя X ст. із визначенням хронології культурних шарів рубежем X–XI ст. — кінцем XII ст. — початком XIII ст. При цьому

⁴¹ Сокульский, «К локализации летописного Олешья», 70–73; Шкраб, *Поселение*, 113–116; Оленковський, *Археологічні пам'ятки Херсона*, 8–10.

⁴² Оленковський, *Археологічні пам'ятки Херсона*.

⁴³ Сидоренко, *Українські землі*, 38–39; Хведченя, «Шлях із варяг в греки», 155.

⁴⁴ *Літопис Руський*, пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця (Київ: Дніпро, 1989), XVI, 125.

частина дослідників виділяє на поселенні два культурні шари, датуючи їх відповідно кінцем X–XI ст. і XII — першою чвертю XIII ст.⁴¹

Варта уваги позиція херсонського археолога та знавця старожитностей Нижнього Дніпра М. Оленковського, який особисто досліджував пам'ятку на Великому Потьомкінському острові й ретельно вивчив матеріали досліджень інших пам'яток давньоруського часу цього регіону. Вчений слушно наголошує, що численні та багаторічні пошуки давньоруського міста в пониззі Дніпра не виявили інших відповідних знахідок, крім пам'ятки на Великому Потьомкінському острові. Навіть її часткове дослідження свідчить, що це було саме місто, а не поселення, зважаючи на розміри, залишки кам'яного будівництва, наявність культурного шару з надзвичайно різноманітними і цінними для науки знахідками, залишки предметів, що стосувалися занять мешканців ремеслом і торгівлею.

Острів, як уже згадано, мав ключове розташування у дельті Дніпра і необхідні ресурси для функціонування як місто-порт. М. Оленковський звертає увагу на те, що у середньовіччі навколо острова був вищий рівень води, і це створювало кращі умови для оборони. Численні річкові затони навколо і природні пристані на самому острові давали можливість для створення порту, пунктів перевалки вантажів, якірних і зимових стоянок, ремонту суден у затоках. Дослідник наголошує, що острів був центром мережі давньоруських поселень у пониззі Дніпра. Отже, всі ці дані дають підстави локалізувати Олешшя на Великому Потьомкінському острові⁴².

Літописні згадки про Олешшя відображають передусім політичну історію міста, його значення в історії Київської Русі. У літературі здебільшого мова йде про літописні повідомлення 1084, 1153, 1160, 1164, 1219 і 1223 років, однак, як уже зазначено, остання згадка не має стосунку до міста. Перша згадка з'явилась щонайменше на 100 років пізніше дати заснування міста. Очевидно, що Олешшя не відразу стало ключовим пунктом, що зв'язував Київ з Азовським і Чорним морями, з Візантією і Сходом. Раніше для цього окрім Дніпровського використовували й Хозарський шлях (останній не мав порогів, тож у середньовіччі звичним явищем були волоки)⁴³. Занепад Хозарського шляху був пов'язаний із активністю половців.

У першій згадці про Олешшя за 1084 р. ідеться про пограбування князем-ізгоем Давидом Ігоревичем купців-гречників. Для відновлення порядку великий київський князь Всеволод Ярославович послав до Олешшя дружину, а бунтівного князя «посадив» на Дорогобузьке князівство (нині — місто в Смоленській області Росії)⁴⁴. І факт появи Олешшя на сторінках літопису, і рішучі дії великого київського князя недвозначно свідчать про першорядну роль Олешшя у зовнішньополітичних зв'язках Київської Русі, зокрема у вкрай важливій торгівлі

⁴⁵ Там само, 258.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, 276.

⁴⁸ В. М. Ричка, «Климент Смолятич», в *Енциклопедія історії України*, т. 4 (Київ: Наук. думка, 2007), 349–350.

з Візантією. Очевидно, що вже тоді Олешшя було значним транзитним і логістичним пунктом на Дніпровському річковому шляху і в ньому зосереджувались великі матеріальні ресурси.

У 1153 році Мстислав Ізяславович, син великого київського князя Ізяслава Мстиславовича, за дорученням батька урочисто зустрічав в Олешші Русудан, дочку грузинського царя Деметре I, наречену батька⁴⁵. Великий київський князь Ізяслав Мстиславович зажив слави об'єднувача Південної Русі, досвідченого політика, вправного і мужнього воїна, супротивника Юрія Долгорукого у боротьбі за Київ. Відповідно його наказ зустріти майбутню дружину саме в Олешші демонструє значення Олешшя як важливого пограничного міста Київської Русі, осердя влади київського князя, своєрідного ока Києва у зовнішній світ⁴⁶.

Багатства Олешшя не давали спокою берладникам — войовничій спільноті Придністров'я і Нижнього Дунаю. Врешті у 1160 р. вони здобули місто, вчинили погром, захопили чималу здобич і взяли «полон» — купців і заможних містян. Великий київський князь Ростислав Мстиславович, один із лідерів Мономаховичів, онук Володимира Мономаха і супротивник Юрія Долгорукого, негайно надіслав до Олешшя бояр Орія Нестеровича і Якупа на чолі дружини. Берладники до приходу княжого війська покинули місто, однак київські воеводи зуміли їх наздогнати, розбили, повернули награбоване і звільнили «полон»⁴⁷. Події 1160 р. доволі точно зобразили провідні риси історії літописного Олешшя: роль Дніпровського шляху як провідної артерії міжнародних контактів Київської Русі, значення міста як важливого пограничного і логістичного центру на цьому шляху із зосередженням значних матеріальних ресурсів, значну увагу київських князів до збереження контролю над Олешшям як вагомим чинником провідної ролі Києва в давньоруській державі.

Згадка 1164 р. подібна до попередньої, але стосується вже дій великого київського князя Ростислава Мстиславовича у міжнародній і релігійній сферах. Події пов'язані з питанням набуття автономії Київською митрополією, що було важливим фактором зміцнення влади великих київських князів, могутності та міжнародного авторитету всієї Київської Русі. Отже, посольство Романа Мстиславовича, очолюване боярином Гюратою Семковичем, прямувало Дніпровським водним шляхом до Константинополя, столиці Візантійської імперії і резиденції Вселенського патріарха. Посольство мало на меті домогтися поновлення русича Климента Смолятича на кафедрі Київського митрополита. Нагадаємо, що завдяки підтримці Ізяслава Мстиславовича він уже був обраний митрополитом на Київському церковному соборі у 1147 р. всупереч традиційній практиці Константинополя призначати на цю посаду грека. Однак у 1156 р. його усунули з посади зусиллями Константинопольського патріархату і частини духовенства, незадоволених перебуванням руського на чолі митрополії⁴⁸.

⁴⁹ Літопис Руський, 285.

⁵⁰ Там само, 376.

⁵¹ О. Б. Головка, «Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.)», *Український історичний журнал* 1 (2014): 26–27.

⁵² Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, 301.

⁵³ Там само, 27.

Посольству не судилося виконати доручення князя. В Олешші посланці зустрілися з новопосадженим митрополитом Іосенком IV і візантійським послом, який віз Роману Мстиславовичу «дари многі... оксамити, і паволоки, і всяке узореччя різноманітне»⁴⁹. У такій ситуації у Києві прийняли митрополита-грека. Отже, цього разу Олешшя стало свідком невдалої спроби Києва створити автономну церкву, причому в цьому епізоді проявилась сумна традиція вітчизняної історії: до зовнішніх супротивників зміцнення і посилення міжнародних авторитету і позицій держави та церкви долучилися внутрішні.

Остання літописна згадка про Олешшя за 1219 р. засвідчує його роль як форпосту Київської Русі в Північному Причорномор'ї та концентрацію в місті значних запасів продовольства. Восени 1219 р. волинський князь Данило Романович (більш відомий як Данило Галицький) під час військового походу стикнувся з нестачею провіанту. Лодії з Олешшя доставили князеві необхідні продовольчі ресурси, передусім рибу, що дало змогу успішно продовжити військовий похід⁵⁰. Ця звістка підтверджує значний розмір рибних промислів в Олешші: в літописі йдеться про осінь, час осінньої путини. Тож, по-перше, рибний промисел тут мав товарний характер, по-друге, в Олешші як місці перевалки розташовувався значний торговельний флот, який зумів своєчасно доставити продовольство для війська князя.

Принагідно зазначимо, що в літературі вже висловлювали думку про регулярне постачання риби з Олешшя до Києва⁵¹. Очевидно, що цінні продукти риболовецьких промислів (ікра осетрових, в'ялена, сушена і солена риба) вивозили руські, візантійські та італійські купці до інших регіонів Русі, Візантії, Італії. Менш цінні сорти риби (судак, сазан, оселедець тощо) споживало місцеве населення, нею торгували з навколишніми кочівниками, постачали корабельним командам. Наголосимо, що багатющі рибні запаси Нижнього Дніпра, Дніпровського лиману і Чорного моря були одним із найважливіших ресурсів для процвітання Олешшя. Потреба переробляти рибу зумовила розвиток соляного промислу, що привернуло увагу Костянтина Багрянородного⁵².

У цьому сенсі давньоруське Олешшя було продовжувачем традицій античної Ольвії. Зауважимо, що в часи середньовіччя через численні релігійні пости попит на рибу суттєво збільшився. І це посилювало роль пониззя Дніпра, роль Олешшя як постачальника риби для християнського населення Візантії, Русі та всього Чорноморського басейну. Риба була важливим джерелом їжі і для кочівників, особливо навесні, коли у часі збігалися весняне бездоріжжя і тяжкий вихід худоби із зимівлі. Зокрема, Костянтин Багрянородний зазначав, що печеніги навесні і влітку займались риболовлюю у пониззі Дніпра⁵³.

Остання згадка про Олешшя в літописі — за 1219 р. Воно припинило своє існування внаслідок ворожого нападу. Саме про такий трагічний фінал свідчать виявлені археологами

⁵⁴ Н. Д. Русев, «Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белград и Олешье», в *Генуэзская Газария и Золотая Орда* (Кишинев: Stratum Plus, 2015), 19–39.

сліди пожежі та численні обвуглені кістяки, переважно жінок і дітей. Очевидно, чоловіки перебували у війську й загинули під час оборони міста або потрапили в полон. Найімовірнішою є версія загибелі міста під час походу Батия у Північне Причорномор'я у 1240–1241 рр., хоча його могли зруйнувати у 1242 р., коли тумени Батия поверталися з Центральної Європи. Версія про загибель Олешшя від нападу половців не видається переконливою з огляду на перебіг військово-політичної ситуації в Північному Причорномор'ї напередодні монгольського нашествия.

Хоч би які були обставини руйнування, Олешшя припинило існувати. І хоча на Великому Потьомкінському острові, як свідчать археологічні знахідки, людське життя тривало, місто-порт не відновилось. Золота Орда не опікувалася Дніпровським шляхом і чорноморською торгівлею, яка відійшла під контроль генуезців. Функції Олешшя перебрала на себе генуезька факторія Ілліче⁵⁴.

Нині літописному Олешшю загрожує інший ворог — забуття через байдужість влади, неспроможність громадськості, брак коштів для проведення масштабних досліджень пам'ятки. Херсонські дачники потрохи, але невпинно продовжують її руйнувати попри охоронний статус. Знищують пам'ятку й чорні археологи. Останнім часом пожвавився інтерес до археологічних скарбів історичної урбаністики часів середньовіччя на Херсонщині внаслідок розкопок Тягині, багат шарової пам'ятки в пониззі Дніпра. У фінансуванні дослідження бере участь уряд Литви, яка намагається дослідити історію присутності у пониззі Дніпра Великого князівства Литовського на рубежі XIV–XV ст. Сподіваємося, що цей приклад приверне увагу і до долі літописного Олешшя. Врешті музеєфікація Олешшя може стати родзинкою на мапі туристичної Херсонщини поряд з Асканією-Новою, Тягиною, Кам'янською й Олешківською січами запорожців.

Підсумовуючи, зазначимо, що літописне Олешшя відіграло значну роль в утворенні та подальшій історії Київської Русі, в її зовнішній торгівлі та політиці. Це був опорний, митний і транзитний форпост на Дніпровському річковому шляху України-Руси, шляху до Візантії, Сходу, Західної Європи. Олешшя було містом торговців, рибалок, моряків і ремісників. У ньому під владою київських князів поряд із русичами жили алани, греки, нащадки сарматів і болгар-тюрків, євреї, вихідці з кочового середовища. Місто мало торговельно-ремісничий характер, однак у житті його мешканців поважне місце займали сільське господарство і промисли, передусім рибальство. Це була типова картина для середньовічних міст, що відповідала тодішньому характеру урбанізації.

Основним фактором появи та існування Олешшя була міжнародна торгівля з Візантією і Сходом. Його значення було зумовлено розташуванням на Дніпровському торговельному

⁵⁵ Давня історія України, 416.

⁵⁶ Русев, «Два варианта городской истории», 33.

шляху — одній із найважливіших (у X–XI ст. — провідній) міжнародних магістралей Східної Європи. Олештя розміщувалось у пониззі Дніпра, на межі Дніпра і Чорного моря, в місці перевалки і транзиту експорту й імпорту Київської Русі. Через Олештя русичі діставались торговельних шляхів на Південному Бузі, Дністрі й Дунаї. Місто мало надзвичайно широкі, унікальні для часів Київської Русі, торговельні зв'язки як усередині України–Руси, так і за її межами.

Олештя контролювали київські князі, що було важливим чинником їхньої могутності і єдності Русі. Місто було центром мережі поселень русичів у пониззі Дніпра і на берегах Дніпро-Бузького лиману, можливо і на о. Березань. Очевидно, що Олештя мало правовий статус державного міста, тож мало змогу збирати мито. Такий статус пояснюється його розташуванням у важливому стратегічному пункті державного кордону, значенням для міжнародної торгівлі і зовнішніх відносин Києва. На думку деяких спеціалістів, правовий статус міста був подібний до пограничних Торчеська або Канева, а функції як місця забезпечення важливих торговельних шляхів — до Канева, Турова, Витачіва, Воїня⁵⁵.

Олештя було містом фронтиру між осілим і кочовим населенням. У пониззі Дніпра були присутні візантійці, а у степах панували кочівники. Всі ці фактори позначились на історії міста.

Наголосимо, що історія літописного Олештя потребує додаткових досліджень. Ідеться про точніше визначення локалізації міста, характер його матеріальної і духовної культури, етнічний склад населення — на всі ці, як і на багато інших, питання допоможуть відповісти системні урбаністичні дослідження, археологічне вивчення Олештя і пониззя Дніпра. Варто детальніше вивчити цивілізаційну характеристику міста і міського населення, оскільки твердження про його давньоруський або, на думку молдавського історика М. Русева, «греко-руський» характер⁵⁶ видаються значною мірою абстрактними, не опертими на відповідні урбаністичні студії. Погоджуючись загалом із такими думками, зауважимо, що не треба недооцінювати впливи на Олештя кочового степу, навколишнього осілого, здебільшого не-слов'янського, населення та Сходу, з яким місто мало стійкі торговельні й, вочевидь, етнокультурні зв'язки.

Історія Олештя є важливою складовою історії Київської Русі, зокрема міської історії. Її варто розглядати як середньовічне продовження античних традицій міської історії в Північному Причорномор'ї за давньоруськими лекалами за візантійсько-християнського посередництва. Олештя було «вікном» Київської Русі у зовнішній світ, що й зумовило специфіку його історії.

References

- Ahmed Ibn Fadlan. "Kniga o puteshestvii na Volgu v 921–922 gg.". Vostochnaja literatura, vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123.
- Al-Idrisi. "Otrada strastno zhelajushhego peresech' mir (Kniga Rodzhera)". In I. G. Konovalova, Al-Idrisi o stranah i narodah Vostochnoj Evropy: tekst, perevod, komment., 108–128. Moskva: Vostochnaja literatura, 2006.
- Biliaieva, S. O. "Arkheolohichni doslidzhennia horodyshcha ta fortetsi Tiahyn: deiaki rezultaty ta zavdannia". *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 1 (30) (2019): 134–139.
- Buiskykh, S. B., & M. M. Ievliev. "Pro osile naselennia ponyzzia Dnipra ta Pivdennoho Buhu u X–XIII st.". *Arkheolohiia* 4 (1991): 92.
- Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 3. Sloviano-ruska doba. Kyiv: Nauk. dumka, 2000.
- El'nikov, M. V. "Pamjatniki zolotoordynskogo perioda v Nizhnem Podneprov'e". In *Genuezkaja Gazarija i Zolotaja orda*, 479–508. Kishinev: Stratum plus, 2015.
- — —. *Srednevekovyj mogil'nik Mamaj-Surka (po materialam issledovanij 1989–1992 gg.)*. Zaporozh'e: Izd-vo Zaporozh. un-ta, 2001.
- Galenko, O. "Tri zagadki Kostjantina Bagrjanorodnogo pro Poljuddja". *Ruthenika* III (2004): 59–67.
- Halenko, O. "Okraina stepovykh imperii". In *Ekonomichna istoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh*. Vol. 1, 153–197. Kyiv: Nika-tsent, 2011.
- Holovko, O. B. "Pivnichne Prychornomoria ta Pryazovia v politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Rusi (IX – seredyna XIII st.)". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2014): 21–39.
- Hrushevskiy, M. "Step i more v istorii Ukrainy". *Ukrainskyi istoryk* 3–4 (1991): 110–111; 1–4 (1992), 112–115.
- Ibn Hordabeg. *Kniga putej i stran*, trans. N. Velihanova. Baku: JeM, 1986.
- Khvedchenia, S. "«Shliakh iz variah v hreky»: istoryko-heohrafichni aspekt". *Spetsialni istorychni dystsypliny* 19 (2011): 148–169.
- — —. "Istoryko-kartohrafichni aspekt doslidzhennia «shliakhu» iz Variah u Hreky". *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia* 12 (2012): 163–189.

- Knojaz'kov, Ju. P. "Toponim «Olesh'e» (Olesh'ja) v letopisnykh soobshchenijah o bitve na r. Kalke 1223 g.". *Naukovi zapysky Zaporizkoho derzhavnoho universytetu V* (1999): 144–147.
- Konstantin Bagrjanorodnyj. *Ob upravlenii imperiej*, eds. G. G. Litavrin & A. P. Novosel'cev. Moskva: Nauka, 1989.
- Kuzenkov, P. V. "Pohod 860 g. Na Konstantinopol' i pervoe kreshhenie Rusi v srednevekovykh pis'mennykh istochnikah". In *Drevnejšie gosudarstva na territorii Vostochnoj Evropy. 2000 g.: Problemy istochnikovedenija*, 3–172. Moskva: Vostochnaja literatura, 2003.
- Litopys Ruskyi*, trans. L. Ye. Makhnovets. Kyiv: Dnipro, 1989.
- Lytvynova, L. V. *Naselennia Nyzhnoho Podniprovia XII – pochatku XV st.* Kyiv: In-t arkhelohii NAN Ukrainy, 2012.
- "Na dne reki lezhal starinnyj gorshok". *Grivna* 22 (2017): 13.
- Olenkovskyi, M. P., ed. *Arkheolohichni pamiatky Khersona. Kataloh-dovidnyk*. Kherson, 2004.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej*. T. 2. Ipat'evskaja letopis'. Izd. 2. Sankt-Peterburg: Arheograficheskaja komissija, 1908.
- Ratner, I. D., & L. I. Kostjuk. *Drevnosti Hersonshhiny: Kratkij spravochnik*. Simferopol': Tavrija, 1989.
- Rusev, N. D. "Dva varianta gorodskoj istorii srednevekovogo Prichernomor'ja — Belgrad i Olesh'e". In *Genujezkaja Gazarija i Zolotaja Orda*, 19–39. Kishinev: Stratum Plus, 2015.
- Rychka, V. M. "Klyment Smoliatych". In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 4, 349–350. Kyiv: Nauk. dumka, 2007.
- Shkrab, O. B. "Poselenie na Bol'shom Potemkinskom ostrove". *Letopis' Prichernomor'ja. Literatura, istorija, arheologija, numizmatika* 4 (1990): 112–117.
- Shmidt, A., ed. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Hersonskaja gubernija*. Vol. 1, 171–186. Sankt-Peterburg, 1863.
- Sokul'skij, A. A. "K lokalizacii letopysnogo Olesh'jja". *Sovetskaja arheologija* 1 (1980): 64–73.
- Sydorenko, O. F. *Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (IX — seredyna XVII st.)*. Kyiv: Nauk. dumka, 1992.
- Tolochko, O. *Ocherky nachalnoi Rusy*. Kyev; Sankt-Peterburh: Laurus, 2015.
- Vodotyka, S. H. *Narys istorii Khersonshchyny. Davnii chas*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2016.

Serhii Vodotyka, Liudmyla Savenok

MIDDLE-AGED OLELESHSHIA IN THE HISTORY OF UKRAINE

This article is dedicated to the history of the annalistic Oleshshia, a relative of modern-day Kherson in a sense. The authors conducted a comprehensive analysis of the city's history using historical, geographical, political, and social perspectives. The article is based on a methodical and critical evaluation of all established historical sources. Special emphasis was placed on the interrelationship of material, including archaeological and literary sources.

The writers connect the medieval chronicles of Oleshshia with the history of the Dnipro River trade route (commonly known as the “Route from the Varangians to the Greeks”), which played a crucial part in the formation of Ancient Rus'. This trade route was a medieval precursor to the modern-day Trimarium, which connects the Black Sea, the Baltic Sea, and the Mediterranean Sea, demonstrating once more the historical significance of Ukraine's European route. Historically, the city served as a gateway to Crimea, the Sea of Azov, and the Caspian Sea (across the Don), as well as Asia.

During the time of the Ancient Rus, the interplay between the axial and nomadic populations, the Scandinavian Slovene, and the Turks largely impacted the history of Ukraine. And in this regard, the history of Oleshshia is both a factor and a result of this relationship.

This essay was written before the full-scale Russian invasion, which began on February 24, 2022, and before Russian troops occupied Kherson.

Keywords: Kherson region, Oleshshia, Middle Ages, Ancient Rus, urban history.

МІСТО МОДЕРНОЇ ДОБИ

ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ КИЇВСЬКОГО
ПОДОЛУ ХVІІІ СТ. З ВИКОРИСТАННЯМ КОМПЛЕКСУ
ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Олена Попельницька

ЄВРЕЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЩО ІМПЕРСЬКА ВЛАДА
ЗНАЛА ПРО СВОЇХ ПІДДАНИХ?

Артем Харченко

ПОЛІТИЧНЕ ТА ОСОБИСТЕ В КИЇВСЬКОМУ НАУКОВОМУ
ЖИТТІ ВАЛЕНТИНИ РАДЗИМОВСЬКОЇ

Олексій Болдирєв

Олена Попельницька,

кандидатка історичних наук, про-
відна наукова співробітниця Наці-
онального музею історії України

elenac503@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2719-2503>

ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVIII ст. З ВИКОРИСТАННЯМ КОМПЛЕКСУ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Метою статті є окреслити локалізацію на території сучасного київського Подолу топографічних об'єктів забудови XVII–XVIII ст., що на сьогодні вже не існують, зазначених на міських планах кінця XVII — початку XIX ст., згадуваних у писемних джерелах та археологічно досліджених у XIX–XX ст. Наукова новизна праці полягає у демонструванні на прикладі Києва можливостей топографічних реконструкцій окремих ділянок забудови українських міст модерної доби, основаних на комплексному використанні різних категорій історичних джерел. Методологією дослідження є принципи науковості, історизму, об'єктивності, методи аналізу, класифікації, узагальнення, історико-генетичний та історико-типологічний. Основними результатами дослідження є визначення локалізації на території сучасного київського Подолу трьох дерев'яних храмів (знищених пожежею 1811 р.), двох монастирських подвір'їв (що змінили своїх власників після проведення у 1786 р. секуляризації церковних маєтностей) та однієї приватної садиби, функціональне призначення якої упродовж другої половини XVII — у XVIII ст. неодноразово змінювалось. Перспективи подальших студійовань полягають у розширенні знань про історичну забудову київського Подолу XVII–XVIII ст. шляхом виявлення нових історичних джерел, за допомогою яких можна буде локалізувати інші об'єкти забудови цього міського історичного району. Одержані результати може бути використано для написання наукових досліджень, науково-популярних видань і текстів екскурсій, створення музейних експозицій тощо. Оригінальність дослідження полягає в тому, що вперше із залученням комплексу історичних джерел на сучасній топографічній основі київського Подолу локалізовано місця розташування садиб Спаської, Духівської та Василівської церков, Межигірського та Переяславського подвір'їв, садиби Торновіота — шовкового саду — старого контрактового будинку.

Ключові слова: історична топографія, Київ, XVIII століття, історичні джерела.

DOI: 10.15407/mics2022.02.042

УДК 908:94(477.25) «17»

© Олена Попельницька, 2022

¹ М. Петров, *Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. Історіографія. Джерела* (Кам'янець-Подільський, 2002); О. Попельницька, *Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX ст.* (Київ, 2003); О. Коваленко, *Полтава XVII–XVIII століть* (Київ, 2015); М. Долинська, *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.* (Львів, 2006); В. Петрович, «Історична топографія міста Володимира X–XVIII ст.» (дис. канд. іст. наук, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2003); О. Жук, «Історична топографія Луцька X–XVIII ст.» (дис. канд. іст. наук, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2000); О. Бондар, «Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. (дис. канд. іст. наук, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2017); Ю. Пшеничний, «Історична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень)», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки* 24 (2015): 19–26.

² М. Сагайдак, *Давньокіївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології* (Київ: Наукова думка, 1994).

³ С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток* (Київ, 2017).

⁴ В. Івакін, «Могильники Києво-Подолу XIII–XIV ст. за даними археологічних досліджень», *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки* 20 (2014): 136–145; В. Івакін, «Некрополь давньоруського Києво-Подолу», *Пам'ятки України* 5 (213) (2015): 34–39.

Вивчення історичної топографії українських міст XVII–XVIII ст. є важливою складовою дослідження історії України модерного часу. Під час таких студій уточнюють локалізацію окремих будівель і топографічних об'єктів, з'ясовують імена їхніх власників на певному хронологічному відтинку тощо.

З-поміж сучасних вітчизняних дослідників історичну топографію пізньосередньовічних українських міст у широкому сенсі вивчають О. Бондар, М. Долинська, О. Жук, О. Коваленко, М. Петров, В. Петрович, О. Попельницька, Ю. Пшеничний¹. Історичну топографію власне київського Подолу давньоруського часу дослідили М. Сагайдак², С. Тараненко³ та В. Івакін⁴, які узагальнили результати студій археологічних пам'яток, вивчили формування тогочасної планувальної структури цього міського району на підставі аналізу археологічних, картографічних і писемних джерел. Історичну топографію Подолу XIV–XVIII ст. вивчали Г. Івакін⁵, С. Климовський⁶ та О. Попельницька⁷, дослідження яких ґрунтуються на комплексному аналізі археологічних, картографічних, писемних та інших категорій історичних джерел.

Проте спеціального дослідження, у якому б на конкретних прикладах розглядали питання локалізації на сучасній топографічній основі Києва топографічних об'єктів і будівель, згадуваних у писемних джерелах XVI–XVIII ст. та зазначених на міських планах кінця XVII – початку XIX ст., досі не було створено. Саме у цьому полягають наукова новизна та оригінальність цієї розвідки. Теоретико-методологічні основи дослідження визначає наявний комплекс джерел: писемних, картографічних, образотворчих, археологічних; принципи науковості, історизму та об'єктивності, методи аналізу, класифікації, узагальнення, історико-генетичний та історико-типологічний.

Завданням статті є окреслити локалізацію на території сучасного київського Подолу кількох топографічних об'єктів забудови XVII–XVIII ст. (що на сьогодні вже не існують), зазначених на міських планах і панорамних зображеннях XVII – початку XIX ст., згадуваних у писемних джерелах та археологічно досліджених у XIX–XX ст.

Вивчення історичної топографії українських міст XVII–XVIII ст. базується на поєднанні методів спеціальних історичних дисциплін та окремих наук: архівознавства, археології, картографії, іконографії тощо. Не є винятком і один із найдавніших історичних районів Києва – Поділ, який писемні джерела XVIII ст. називають Києво-Подолом, або Нижнім містом (на противагу розташованому на пагорбах Верхньому місту – Старому Києву). Таку назву зумовлено тим, що упродовж кількох століть розташований між підніжжям київських пагорбів і берегом Дніпра Поділ уособлював Київ як міську структуру. На Подолі розміщувався самоврядний орган міського управління – магістрат, відбувались найбільші міські ярмарки, мешкала більшість населення Києва. Кінцем домінування Подолу в міській структурі

⁵ Г. Ю. Івакін, *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.* (Київ, 1996).

⁶ С. Климовський, *Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя* (Київ: ВД «Стилос», 2002).

⁷ Попельницька, *Історична топографія*.

⁸ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном подольском и волынском генерал-губернаторе, т. I, изд. 2 (Киев, 1848), рис. № 1.

⁹ Ю. Белічко та В. Підгора, *Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві XII–XX ст.* (Київ: Мистецтво, 1982); *Искусство и художественная промышленность*, № 10 (1911).

¹⁰ План Києва, составленный в 1695 г. Издание Киевской комиссии для разбора древних актов (Киев, 1893).

¹¹ Г. Алферова и В. Харламов, *Киев во второй половине XVII века: историко-архитектурный очерк* (Киев: Наукова думка, 1982); *План Києва*.

Києва стала пожежа, яка влітку 1811 р. знищила забудову Подолу. У процесі відбудови Подолу його вуличну мережу було змінено з середньовічної (за якої головні вулиці було прокладено від головної міської площі до брам дерев'яних укріплень, що захищали Поділ зі сторони Дніпра (Почайни) та Оболоні) на регулярну з кварталами прямокутних обрисів. Унаслідок цього перепланування більшість міських садиб, що збереглися після пожежі, змінили свою конфігурацію, а дерев'яні будівлі (зокрема кілька приходських храмів) не було відбудовано. За понад два століття, що минули з часу подільської пожежі 1811 р., інформацію про місця розташування дерев'яних церков, знищених вогнем, було значною мірою втрачено.

Для вивчення історичної топографії Подолу найбільш насиченим за кількістю історичних джерел є XVIII сторіччя. Передусім, треба згадати про значний інформаційний потенціал писемних джерел. Наприклад, в архівних документах, що підтверджують право власності на об'єкти нерухомості, є описи приватних і громадських будівель, зазначено просторові межі та імена власників певних садиб, наведено топографічні орієнтири (вулиці, ручаї тощо). За комплектами документів власності на окремі садиби (під час кожного акту купівлі та продажу укладали нові документи) можна простежити топографічну ситуацію на локальних ділянках забудови Подолу впродовж ста і більше років. Інформація щодо локалізації окремих об'єктів забудови також міститься в урядових топографічних описах Подолу, більшість яких було складено у XVIII ст.

Допоміжну роль у вивченні історичної топографії Подолу відіграють образотворчі джерела. Зокрема, зображення храмів, що не вцілили до нашого часу, наявні на двох панорамах зображення Подолу: гравюрі А. ван Вестерфельда «Бій на Оболоні» (1651)⁸ та малюнку М. Ражена «Перспектива Києво-Печерської фортеці та частини форштадта» (1775–1786)⁹. На відміну від плану 1695 р., де кожний подільський храм зображено окремо й на певному місці, щодо назв церков на панорамах 1651 і 1775–1786 рр. тривають дискусії між дослідниками.

Важливими картографічними джерелами для дослідження історичної топографії Подолу є два детальні та кілька узагальнених планів цієї місцевості. На них зазначено муровані храми, які збереглися до нашого часу і є важливими орієнтирами, що дають змогу здійснювати історичні топографічні реконструкції на території сучасного Подолу.

Першим відомим планом Подолу є схематичне зображення його вуличної мережі на неінструментальному плані Києва 1695 р. (вперше опублікований у 1893 р.¹⁰, вдруге — у 1982 р.¹¹). Інформаційний потенціал плану 1695 р. становлять наявні на ньому малюнки дерев'яних подільських храмів, що проіснували до пожежі 1811 р. Відповідно план Подолу 1695 р. можна розглядати здебільшого як зображувальне джерело.

¹² План Києва 2-й і 3-й частям с принадлежащими им слободами..., 1803, ф. 56, № 116, Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ); План Києва 1803 р. <https://i.pining.com/originals/a1/f8/b8/alf8b8276bd208cd4a226da95604327b.jpg>.

¹³ Попельницька, *Історична топографія*.

¹⁴ К. Гупало, Подол в Древнем Киеве (Київ, 1982), 12–13; Сагайдак, *Давньокіївський Поділ*, 32–33.

¹⁵ С. Тараненко, «Електронна археологічна карта Києва-Подолу, як джерело вивчення планувальної структури давньоруського посаду», *Сіверщина в історії України* 5 (2012): 131.

¹⁶ Репродукції цих планів розміщено у мережі Інтернет, див., наприклад: План Старокиевской или Верхнего города Киева крепости поручика Новгородцева. 1774, <http://semiletov.org/kievograd/maps/1774-novg.jpg>; План Киево-Печерской, Старокиевской крепостей и Нижнего города Подола. 1780, <http://semiletov.org/kievograd/maps/1780-plan-krepostey.png>; План Старокиевской крепости с внутренним строением. 1783, <http://semiletov.org/kievograd/maps/1783-starokievsk-krepost.png>; План Печерской и Старокиевской крепостей. 1787, <http://semiletov.org/kievograd/maps/1787-plan-krepostey.png>.

Найважливішим картографічним джерелом для реконструкції історичної топографії Подолу є інструментальний план, створений у 1803 р. під керівництвом головного київського архітектора А. Меленського¹². На цьому плані детально позначено вуличну мережу та забудову, що існували до пожежі 1811 р.: дерев'яні й цегляні храми, приватні й громадські споруди, квартально-садибне планування тощо. У київських архівах зберігаються списки власників садиб, пронумеровані відповідно до нумерації садиб на плані 1803 р.¹³, які значно доповнюють та уточнюють інформацію цього картографічного джерела.

Зважаючи на важливість плану 1803 р. для вивчення Подолу, у 1975 р. у київському НДІ «Укрпроектреставрація» під керівництвом архітектора Ю. Паскевича було створено суміщений план вуличної мережі Подолу, в якому використано плани 1803 і 1974 рр. Цей план було опубліковано у 1982 та 1991 рр.¹⁴ Оскільки похибка точності у ньому, за спостереженнями дослідника С. Тараненка, становить приблизно 2 %, а розбіжності між розташуванням тих самих топографічних об'єктів на планах 1803 і 1974 рр. сягають 10,9 м¹⁵, використовувати цей план треба з певними застереженнями, особливо щодо топографічних об'єктів невеликих розмірів.

Картографічними джерелами з дослідження історичної топографії Подолу є й узагальнені плани Києва 1774, 1780, 1783 і 1787 рр.¹⁶, на яких зазначено топографічні об'єкти, яких уже немає на плані 1803 р.

Завдяки наявному на сьогодні комплексу історичних джерел (картографічних, писемних, археологічних) на території сучасного Подолу можна локалізувати об'єкти забудови XVIII ст., зокрема дерев'яні храми, знищені пожежею 1811 р. На відміну від пересічних приватних садиб (кордони яких у писемних джерелах часто зазначено не досить чітко), локалізація церковних садиб є більш конкретною, оскільки церкви були помітними міськими топографічними орієнтирами, на які у XVIII ст. звертали увагу як укладачі топографічних планів, так і автори документів.

Більшість церковних і монастирських садиб, про які йтиметься у цій публікації, були розташовані на сході та північному сході сучасного Подолу неподалік берега Дніпра (Почайни). На плані 1803 р. зазначено назви великих вулиць, що пролягали повз означені садиби: Єпископська, Спаська, Духівська та Межигірська. Ці самі вулиці (без зазначення назв) зображено на планах Подолу кінця XVII–XVIII ст. За нашими спостереженнями, місця розташування колишніх церковних садиб на території сучасного Подолу мають вигляд незабудованих ділянок (подекуди неправильної конфігурації), оточених будівлями та вулицями. Отже, можна припустити, що після пожежі й наступного перепланування Подолу місця згорілих храмів лишились недоторканими. Ця традиція зберігалась протягом XIX ст. і навіть у XX ст.: на

¹⁷ Описание Киевского замка 1552 года, Архив Юго-Западной России ч. VII (7), т. 1 (1886): 106–122.

¹⁸ «Про продаж будинку запорозького козака Й. Путивця Т. Александровичу», 1625, ф. 221, оп. 1, спр. 128, арк. 1, Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України).

¹⁹ С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования), т. 1 (Киев, 1883), 397.

²⁰ «Про володіння М. Корнійовича», 1725, ф. 1, оп. 1, спр. 9, Державний архів міста Києва.

²¹ Н. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева (Киев, 1897), 198.

сучасному Подолі там, де колись стояли церковні будівлі (зокрема знищені у 1930-х рр.), розташовані спортивні майданчики, сквери або прибудинкові двори.

САДИБА СПАСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Першу згадку про дерев'яну церкву Спаса Преображення Господнього, що міститься у «Люстрації (описі) Київського замку», датовано 1552 роком¹⁷. Певні відомості збереглися і про мешканців приходу (парафії) Спаського храму. Поблизу Спаської церкви на Воскресенській вулиці розташовувалась садиба міщанина Т. Александровича-Вербицького, яку він у 1625 р. придбав у запорозького козака І. Путивця¹⁸. Певно, у цьому дворі Т. Александрович-Вербицький заснував друкарню, яку в 1631 р. у заповіті згадував київський митрополит Йов Борецький¹⁹. Ця садиба перебувала у власності нащадків Т. Александровича-Вербицького ще у XVIII ст.: у 1725 р. між Спаською та Воскресенською церквами був двір М. Александровича²⁰. Певно, саме ця садиба на плані 1803 р. за № 484 зазначена неподалік Спаського храму (тоді нею володів священник Воскресенського храму Ф. Александрович).

Після пожежі на Подолі у 1651 р., яка відбулась під час захоплення міста військами литовського гетьмана Я. Радзивілла, дерев'яну Спаську церкву у 1669 р. було відбудовано. На плані 1695 р. її зображено з трьома апсидами та п'ятьма главами²¹ (рис. 1). Зображення Спаського храму наявні й на панорамах Подолу 1651 і 1775–1786 рр. (рис. 2, 3). На плані 1803 р. зображено загальний план Спаського храму (рис. 4).

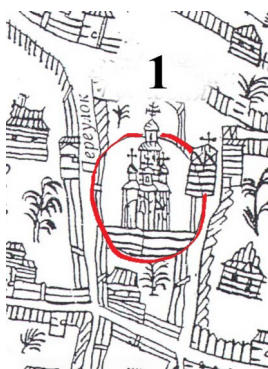


Рис. 1. Спаська церква на плані 1695 р.



Рис. 2. Спаська церква на панорамі 1651 р.



Рис. 3. Спаська церква на панорамі 1775 р.

²⁵ Сагайдак, Давньокиївський Поділ, 47–50.

У церковній садибі, крім дерев'яної Спаської церкви з приділами Стрітєння Господнього та Великомученика Георгія, розміщувалась тепла церква В'їзду до Єрусалима²³, у 1781 р. влаштована на першому ярусі дзвіниці²⁴. На плані 1803 р. ця тепла церква позначена як цегляна будівля поряд зі Спаським храмом. На плані 1803 р. та планах останньої чверті XVIII ст. Спаську церкву зазначено у міському кварталі видовженої форми, з двох сторін обмеженому вулицями, однією з яких була Спаська (рис. 4). Згідно з суміщеним планом Подолу 1803 і 1974 рр., Спаська церква розташовувалась усередині кварталу, обмеженого сучасними вулицями Почайнинською, Спаською, Хорива та Набережно-Хрещатицькою — ближче до перехрестя вулиць Почайнинської та Хорива (рис. 5). Можливо, Спаську церкву було споруджено на пагорбі: про це свідчить взаємне розташування двох середньовічних вулиць і видовжена форма церковної садиби на плані 1803 р. (рис. 6–9). У 1980-х на вул. Хорива було зафіксовано русло ручаю²⁵, який у давнину з півночі обмежував садибу Спаської церкви

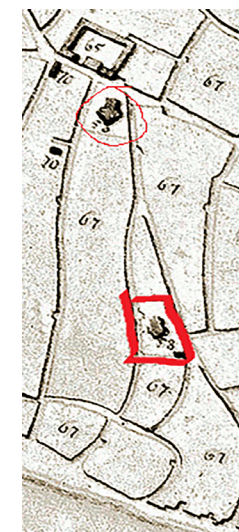


Рис. 6. Спаська церква на плані 1780 р.

²⁶ Там само, 46–47, 96–100.

²⁷ Івакін, «Некрополь», 36.

²⁸ Бліфельд Д. Матеріали до археологічної карти Києва. Подільський район, ф. 12, спр. 214, тека № 5, НА ІА НАНУ.

(пагорб, на якому вона стояла?) і впадав у Почайну. У 1983–1984 рр. під час прокладання підземного колектора на вул. Хорива (на ділянці між вулицями Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою) археологи дослідили понад 20 безінвентарних поховань у домовинах. Автор цих розкопок М. Сагайдак за археологічним шаром датує ці поховання XI ст.²⁶ Ці знахідки можуть бути рештками цвинтаря храму, що міг стояти на місці Спаської церкви у давньоруський час. Водночас дослідник В. Івакін зазначає, що ці «поховальні комплекси вражають добрим станом збереженості дерев'яних гробовищ. Цей факт можна пояснити характерною для цього київського району вологістю»²⁷.

Поховання, які можуть бути залишками цвинтаря Спаської церкви або розташованого на цьому місці більш раннього храму, під час будівельних робіт у 1897 р. було знайдено на вул. Спаській, 31-б²⁸. У 1984 р. на розі вулиць Хорива та Почайнинської виявили муровані

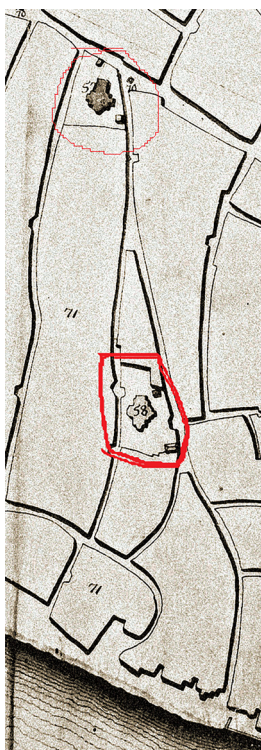


Рис. 7. Спаська церква на плані 1783 р.



Рис. 8. Спаська церква на плані 1787 р.

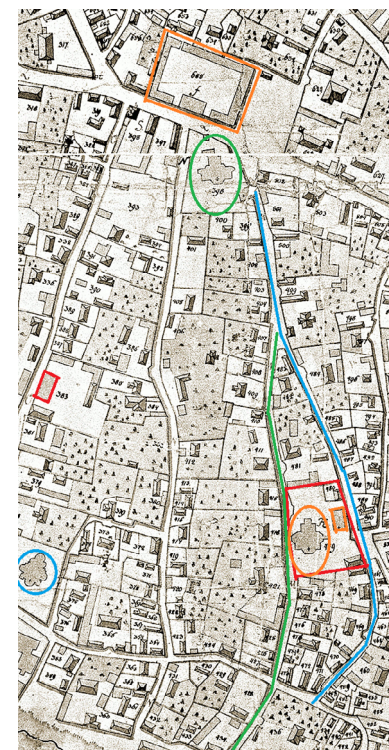


Рис. 9. Спаська церква на плані 1803 р.

²⁹ Сагайдак М., Зоценко В. Отчет о раскопках на Подоле по ул. Хоривой, 30 в 1984 г., Фонд экспедицій, спр. 1984/18-а, арк. 2-7, НА ІА НАНУ.

³⁰ К. Шероцкий, Киев. Путеводитель (Київ, 1994, репринт вид. 1917 р.), 168.

підмурки будівлі XVI–XVIII ст., які можуть бути фундаментами дерев'яної Спаської церкви (?). Серед археологічних знахідок є згадана кістяна ложечка для причастя, що могла належати до реманенту Спаського храму²⁹.

У 1910-х на місці Спаської церкви, у 1811 р. знищеної пожежею, стояла меморіальна каплиця³⁰, яка проіснувала до 1920-х або 1930-х.

Спаську церкву, зазначену на міських планах 1780, 1783, 1787 і 1803 рр., на території сучасного Подолу визначають такі чинники: місце розташування храму на суміщеному плані Подолу 1803 й 1974 рр. у кварталі, розташованому на перехресті сучасних вулиць Почайнинської та Хорива, 40; виявлення на цьому місці у 1983–1984 рр. безінвентарних поховань, здійснених за християнським обрядом у домовинах і датованих за шаром XI ст., які можуть бути рештками цвинтаря церкви, що у давньоруський час могла існувати на місці Спаського храму; виявлення під час археологічних досліджень у 1984 р. мурованих підмурків будівлі (дерев'яного храму?) XVI–XVIII ст. та літургійного церковного предмета — ложечки для причастя.

Місце, де у XVI — на початку XIX ст. стояла Спаська церква, а після пожежі 1811 р. — каплиця, сьогодні незабудоване (рис. 10, 11). Тут розміщено сквер, обмежений сучасним будинком (вул. Хорива, 40/22) і трьома будівлями (за адресами вул. Почайнинська 18, вул. Хорива, 46

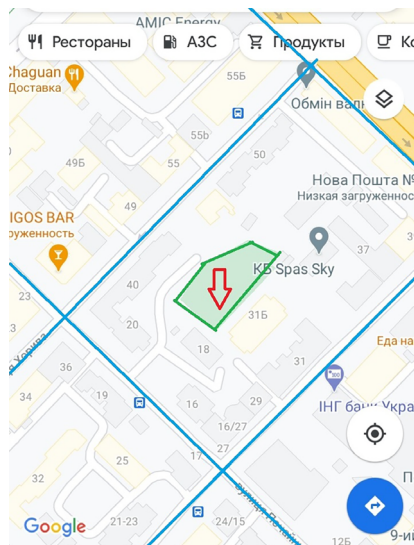


Рис. 10. Локалізація садиби Спаської церкви на карті Google



Рис. 11. Сквер на місці колишньої садиби Спаської церкви. Світлина 2021 р.

³¹ Н. Мухин, Киево-Братский училищ-
ный монастырь (Киев, 1893), 332.

і вул. Спаська, 31-б), спорудженими у 1890, 1897 р. і на початку ХХ ст. Останні три будинки існували одночасно з меморіальною каплицею, що була на цьому місці. Сквер розташований на невисокому пагорбі, який є або залишком давнього рельєфу, або утворився внаслідок засипання решток згорілого храму землею. Підпірна стіна скверу, споруджена у 1980-х рр., має вигляд трьох стилізованих храмових апсид (рис. 12, 13).

САДИБА СВЯТО-ДУХІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Уперше дерев'яну церкву Зішестя Святого Духа (Духівську) писемні джерела згадують у 1632 р.³¹ Припускають, що на її місці у середині ХVІ ст. існував храм з іншою назвою: у «Люстрації (описі) Київського замку» 1552 р. згадано про Білицьку церкву неподалік Борисоглібського храму та храму Різдва, назва якої пізніше зникає зі сторінок писемних джерел (рис. 14, 15). Можливо, це попередня назва Духівської церкви, перейменованої під час



Рис. 12, 13. Підпірна стіна скверу, розташованого у кварталі, обмеженому вулицями Хорива, Почайнинською та Спаською

³² Берлинський, Історія, 252.

³³ Шероцкий, Киев, 150.

³⁴ Бліфельд, Матеріали до археологічної карти Києва, ф. 12, 7–11.



Рис. 14, 15. Духівська церква на панорамі 1651 р.

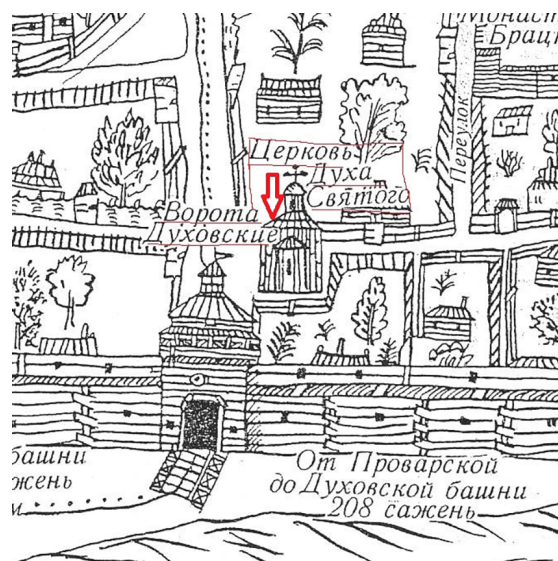


Рис. 16. Духівська церква на плані 1695 р.

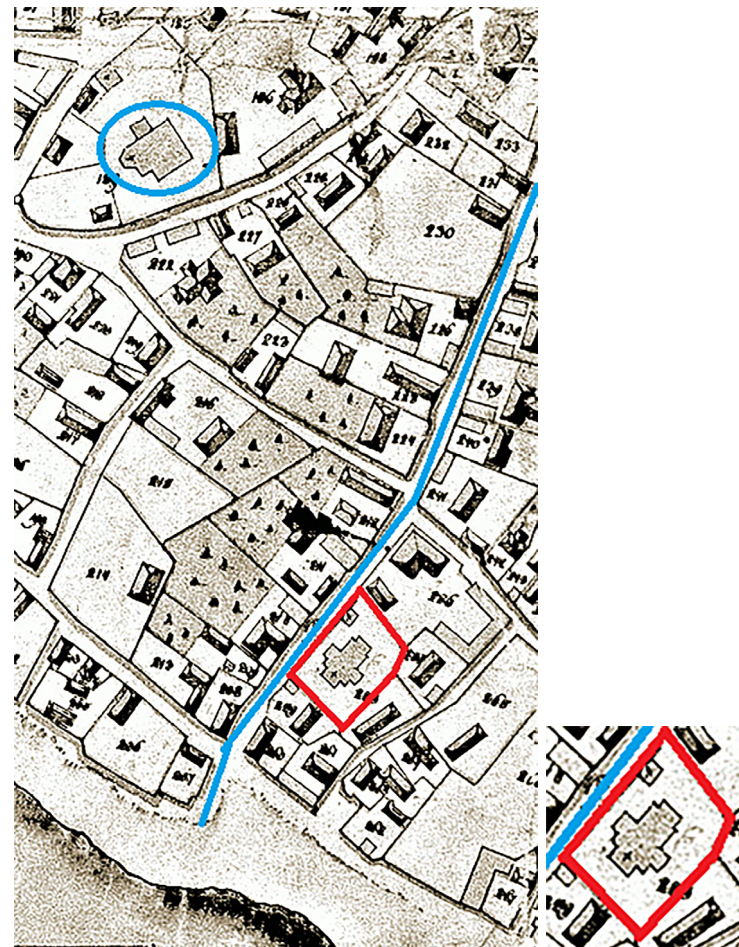


Рис. 17, 18. Духівська церква на плані 1803 р.

відбудови та, відповідно, нового освячення. На плані 1695 р. Духівський храм зображено з однією апсидою (рис. 16). Після пожежі 1718 р. на Подолі церкву власним коштом у 1721 р. відбудувала дружина бургомістра С. Андрієвича, яка мешкала поблизу Духівського храму — у парафії церкви Бориса і Гліба³². На плані 1803 р. поряд із Духівською церквою зазначено садибу № 265, власником якої на той час був М. Андрієвич (рис. 17, 18). Після пожежі 1811 р. вцілілий іконостас Духівської церкви було перенесено до Борисоглібського храму Братського монастиря³³, а на місці згорілого храму споруджено меморіальну каплицю³⁴.



Рис. 19–23. Духівська церква на планах у різні роки

У 1914 р. під час будівельних робіт на розі вулиць Борисоглібської та Набережно-Хрещатицької було виявлено поховання у зотлілих дерев'яних трунах. Дослідник В. Івакін вважає їх залишками цвинтаря Духівської церкви й зазначає, що до кладовища церкви Зішестя Святого Духа могли належати й поховання XIII–XIV ст., у 1998 р. виявлені у межах того самого кварталу під час рятівних археологічних розкопок на вул. Набережно-Хрещатицькій, 21³⁵.

Зазначені поховання, а також картографічні джерела (суміщений план Подолу 1803 й 1974 рр., плани 1774, 1780, 1783, 1787 й 1803 рр.) окреслюють розташування Духівської церкви на території сучасного Подолу (рис. 19–23).

У наш час на подвір'ї будинку, розташованого на розі вулиць Борисоглібської та Набережно-Хрещатицької (вул. Борисоглібська, 19/21), встановлено пам'ятний дерев'яний хрест, що нагадує про церкву Бориса та Гліба (рис. 24). Проте Борисоглібська церква, знищена у 1930-х, розташовувалась на вул. Борисоглібській, 10, і на її місці було споруджено житловий будинок. Отже, зазначений хрест є нагадуванням про Духівський храм, що розміщувався у глибині кварталу, обмеженого сучасними вулицями Борисоглібською, Волоською, Іллінською та Набережно-Хрещатицькою (рис. 25). Зараз там — незабудований двір, оточений спорудами середини XIX — початку XX ст., за адресами вул. Іллінська, 16/6, 18, 20 і 22; вул. Борисоглібська, 21, вул. Набережно-Хрещатицька, 23.

³⁶ Г. В. Болотова та ін., упоряд., *Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1989), 38.

³⁷ І. Скоцилас, «Кирило (Шумлянський, бл. 1668 — 30.XI.1726), унійний єпископ Луцький і православний владика Переяславський», *Генеалогічні записки* 14 (8) (2016): 22–30.

³⁸ *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, отд. III (Киев, 1874), 147.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ ПОДВІР'Я

На планах 1774, 1780, 1783, 1787 й 1803 рр. (рис. 26–30) на периферії Подолу зображено подвір'я переяславського єпископа (зазначене у легендах до цих планів), у 1715 р. засноване на березі Дніпра з нагоди приїзду до Києва переяславського єпископа³⁶. Ним міг бути К. Шумлянський (1668–1726), який у 1715 р. приїхав із Волині до Києва й був призначений єпископом Переяславським і Бориспільським³⁷.

На плані 1695 р. на місці майбутнього єпископського подвір'я зображено квартал із трьох садиб. На плані 1803 р. Переяславське подвір'я (садиба № 8) подано на Єпископській вулиці (рис. 30), прокладеній між церквами Різдва та Борисоглібською. На планах останньої чверті XVIII ст. на Переяславському подвір'ї зображено дерев'яний храм Живоносного джерела Богородиці та кілька келій³⁸ (рис. 26–29). На плані 1803 р. (рис. 30) у садибі, розташованій поряд



Рис. 24. Меморіальний хрест у дворі на розі вулиць Набережно-Хрещатицької та Борисоглібської. Світлина 2021 р.

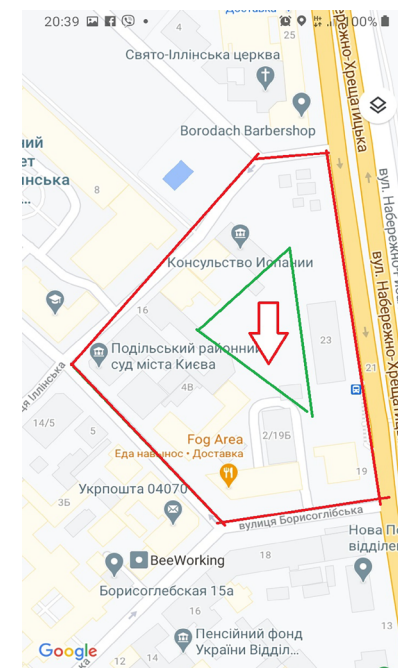


Рис. 25. Локалізація колишньої садиби Духівської церкви на карті Google

³⁹ Н. Оглоблин, «Богатый киевлянин конца XVII века», Киевская старина 6 (1889): 581.

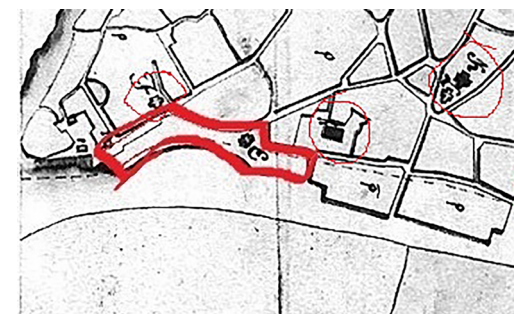
⁴⁰ О. Компан, Міста України у другій половині XVII ст. (Київ: Вид-во АН УРСР, 1961), 336.

із Переяславським подвір'ям, зазначено міське зерно-сховище XVIII ст. (т. зв. запасний хлібний магазин), будівля якого збереглася до нашого часу на перехресті вулиць Братської та Ігорівської. Зважаючи на сучасне розташування цієї споруди, можна дійти висновку, що вул. Братську було прокладено після 1811 р. паралельно трасі колишньої вул. Єпископської, але ближче до Дніпра. Отже, Переяславське подвір'я можна локалізувати у східній (наближений до Дніпра) частині кварталу, обмеженого сучасними вулицями Ігорівською та Боричів узвіз (рис. 31, 32).

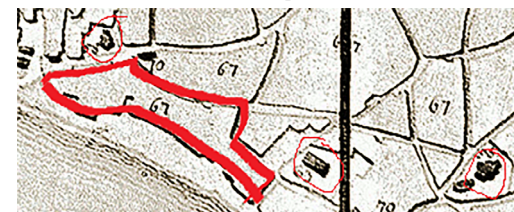
САДИБА ТОРНОВІЮТА – ШОВКОВИЧНИЙ САД – СТАРИЙ КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК

Крім церковних і монастирських садиб, на території сучасного Подолу з великою імовірністю можна локалізувати приватну садибу, історія якої відома щонайменше з 1680-х рр. Це – садиба нинішнього ліцею № 100 (вул. Покровська, 6), на плані 1695 р. зазначена поряд із дерев'яними церквами Покрови та Миколи Доброго (рис. 33).

Першим власником цієї великої садиби, ім'я якого відоме, був грецький купець М. Торновіот, який приїхав до Києва з Бендер і у 1686 р. мешкав із родиною поблизу церкви Миколи Доброго³⁹. Торновіот привозив із Європи до Києва скляні окуляри й намисто, тканини, ножі, спеції, географічні карти, вродлавські чобуки для люльок, віденську каву, європейські рушніці та захисні панцирі⁴⁰. Як і більшість грецьких купців, що прибули до Києва у другій половині XVII ст., Торновіот не випадково оселився поблизу Добромильської церкви. У першій половині XVII ст. на цій



1774 р.



1780 р.



1783 р.



1787 р.

Рис. 26–29. Переяславське подвір'я на планах у різні роки

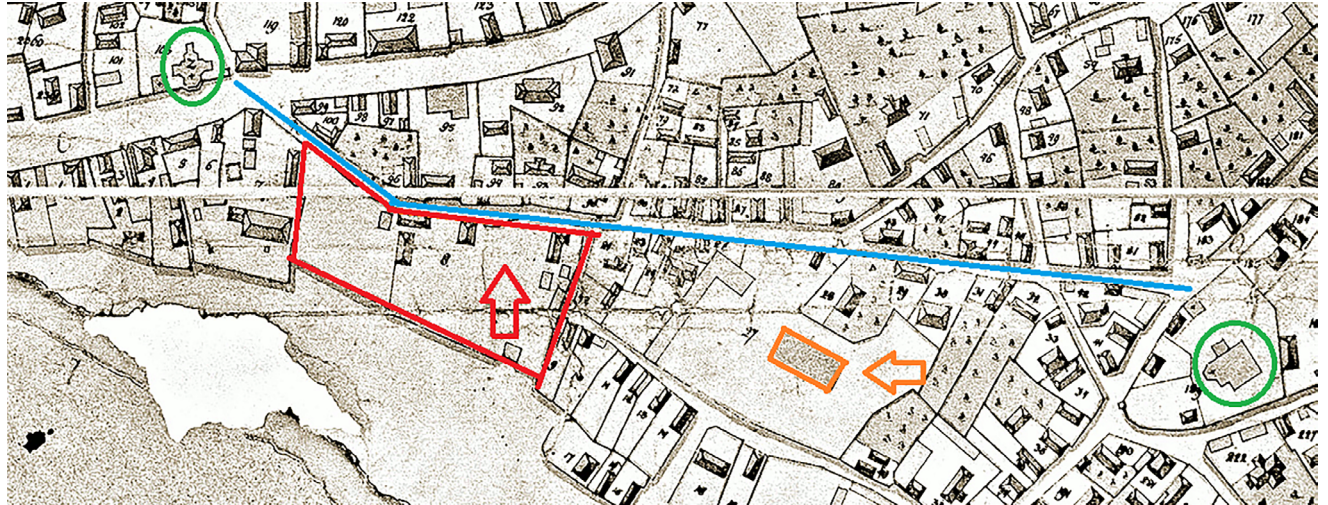


Рис. 30. Переяславське подвір'я на плані 1803 р.

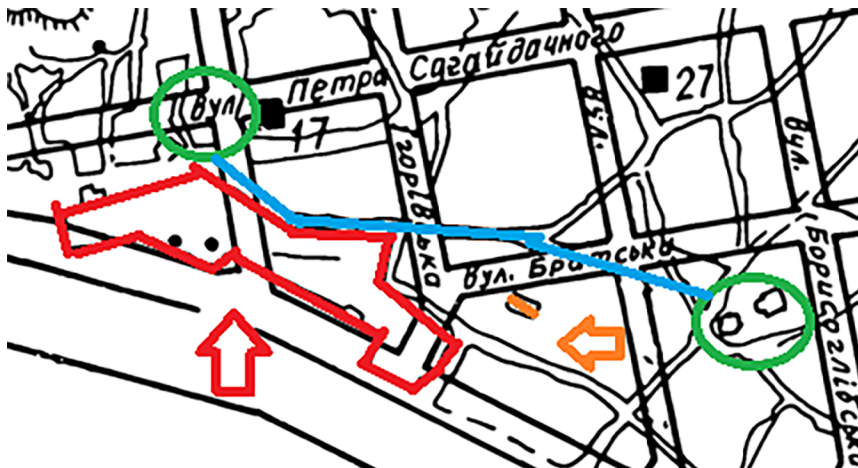


Рис. 31. Переяславське подвір'я на суміщеному плані 1803 і 1974 рр.

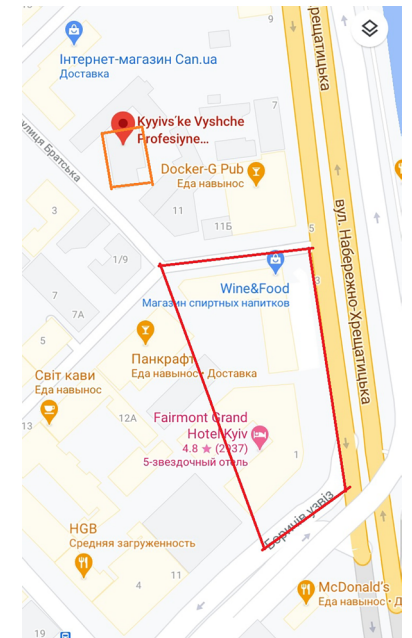


Рис. 32. Локалізація Переяславського подвір'я на карті Google

⁴¹ Берлинський, Історія, 251.

⁴² А. Андриевский, *Исторические материалы из архива Киевского губернского правления*, вып. 8 (Киев, 1885), 44–49.

⁴³ Берлинський, Історія, 251.

⁴⁴ *Памятники градостроительства и архитектуры УССР* (Киев, 1983), 108, 110.

⁴⁵ «Меленский А. План и фасад погребшего контрактного Старого бывшего дому, в коем предполагается ныне отделать для помещения ремесленной управы с городскими цехами», 1819, ф. XXVII, спр. 849, арк. 41 (№ 35), Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ).

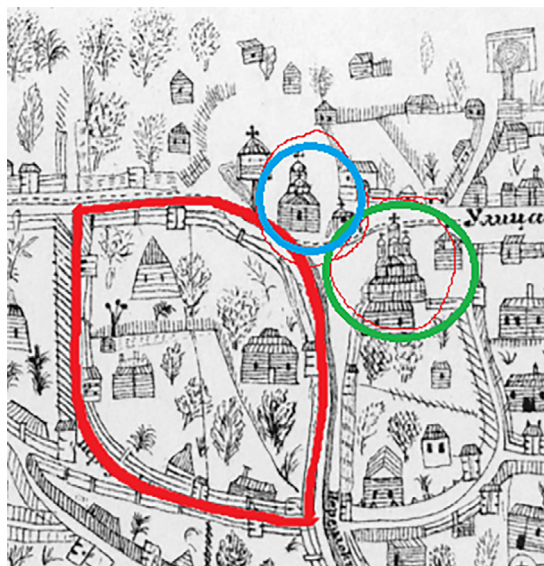
⁴⁶ «Випис з актових книг київської ратуші про продаж С. Андрієвичем будинку з садибою у Києві Межигірському монастирю», 1615, ф. 221, оп. 1, спр. 632, ЦДІАК України; «Декрет Київського магістрату про продаж Б. Гребеніковичем половини батьківського двору Межигірському монастирю», 1615, ф. 132, оп. 1, спр. 14, ЦДІАК України; «Випис з актових книг Київського гродського суду про продаж Б. Гребеніковичем будинку з садибою Межигірському монастирю», 1615, ф. 221, оп. 1, спр. 636, ЦДІАК України; «Про дарунок дружиною С. Андрієвича частини двору Гребеніковського Межигірському монастирю», 1626, ф. 132, оп. 1, спр. 15, ЦДІАК України.

⁴⁷ «Випис з актових книг Київської ратуші заповіту міщани І. Мошенної про поділ її будинку, сіножаті й майна між спадкоємцями», 1636, ф. 221, оп. 1, спр. 153, ЦДІАК України.

ділянці Подолу, що перебувала під юрисдикцією уряду київського замку, мешкали багаті вірменські купці, військовослужбовці замкового гарнізону, польські можновладці та шляхта. Поряд із церквою Миколи Доброго мешкали ченці-бернардини, монастир яких згорів у 1651 р. під час пожежі на Подолі. Після того, як Київ опинився під владою української козацької адміністрації, з міста виселили вірмен, католицьких ченців і польську шляхту. Їхні двори на Подолі козацький уряд передавав православним грекам, які приїздили до Києва з Ніжина та з Османської імперії. Певно, Торновіот став власником одного з таких дворів. У 1685 р. він власним коштом на підмурках згорілого у 1651 р. вірменського храму Діви Марії (зображеного на панорамі 1651 р.) спорудив дерев'яну церкву Покрови, яка була домовою церквою Торновіотів⁴¹. На початку XVIII ст. удова М. Торновіота передала цей храм місту, й Покровська церква стала приходським храмом. У першій чверті XVIII ст. нащадки М. Торновіота продали дідичну садибу київському магістрату, який у 1725 р. заснував у садибі «шовковий двір»: шовковичний сад і дерев'яні будівлі для переробки шовку-сирцю. У 1743 р. «шовковий двір» припинив діяльність через збитковість⁴². 1799-го на місці колишнього «шовкового двору», зазначеного на планах 1774, 1780, 1783 і 1787 рр. (рис. 34–37), було споруджено цегляний старий контрактний будинок⁴³, що є на плані 1803 р. Льохи та цокольний поверх старого контрактного будинку були цегляними, другий поверх — дерев'яним. Після пожежі 1811 р. старий контрактний будинок було відбудовано за проектом міського архітектора А. Меленського⁴⁴, і у ньому з 1819 р. перебувала київська реміснича цехова управа⁴⁵, з 1871 р. — подільська жіноча гімназія. Нині це — ліцей № 100. Зауважимо, що старовинна вулична мережа Подолу в районі сучасної вул. Покровської майже не зазнала змін після пожежі 1811 р., тому щодо локалізації означеного топографічного об'єкта немає заперечень (рис. 38).

ПОДВІР'Я МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТІРЯ

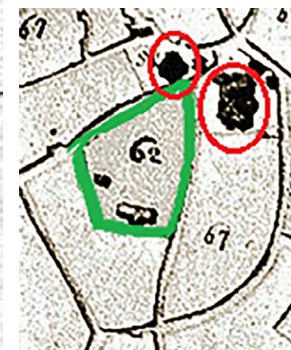
Подвір'я Межигірського монастиря на Подолі було засновано у 1615 р. у дворі, придбаному ченцями у подільського міщанина Б. Гребеніковича. Формування території цього монастирського подвір'я після 1615 р. відбулось шляхом приєднання довколишніх садиб. У 1626 р. Межигірський монастир отримав другу половину двору Б. Гребеніковича⁴⁶. 1636-го дружина київського бургомистра І. Мошенна заповіла Межигірському монастирю земельну ділянку, розташовану біля Межигірського подвір'я. Згодом монастир отримав у власність і будинок І. Мошенної⁴⁷. У 1631 р. київський митрополит Йов Борецький заповів Межигірському монастирю Черкашенниківський двір, розташований поряд із Межигірським подвір'ям⁴⁸.



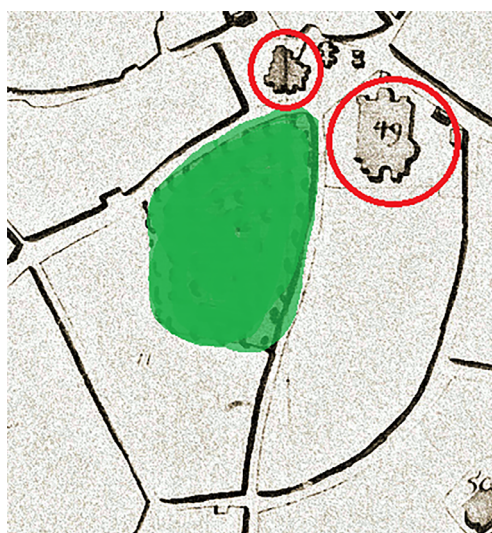
1695 p.



1774 p.



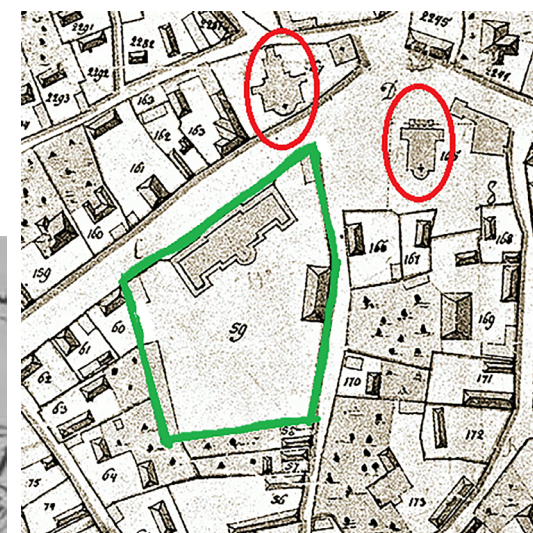
1780 p.



1783 p.



1787 p.



1803 p.

⁴⁸ «Випис з міських книг Магдебурзького права ратуші київської запродажного листа А. Черкасенка на свій будинок та плац Й. Борецькому», 1617, ф. II, спр. 6873, ІР НБУВ; «Випис з київських земських актових книг про суперечку за землю і будинок Черкашенніковський між Межигірським монастирем і дочкою митрополита Й. Борецького», 1637, ф. 221, оп. 1, спр. 637, ЦДІАК України; Голубев, *Київський митрополит*, 397.

⁴⁹ «Випис з актових книг ратуші про продаж земельної ділянки О. Кравцової Межигірському монастирю», 1663, ф. 221, оп. 1, спр. 640, ЦДІАК України.

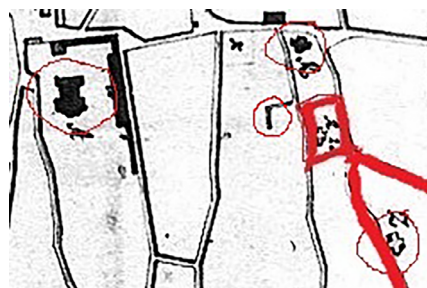
⁵⁰ «Про плац Афоновича», 1765, ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 6, ЦДІАК України.

⁵¹ Болотова та ін., упоряд., *Описи Київського намісництва*, 38; *Сборник материалов*, 147.

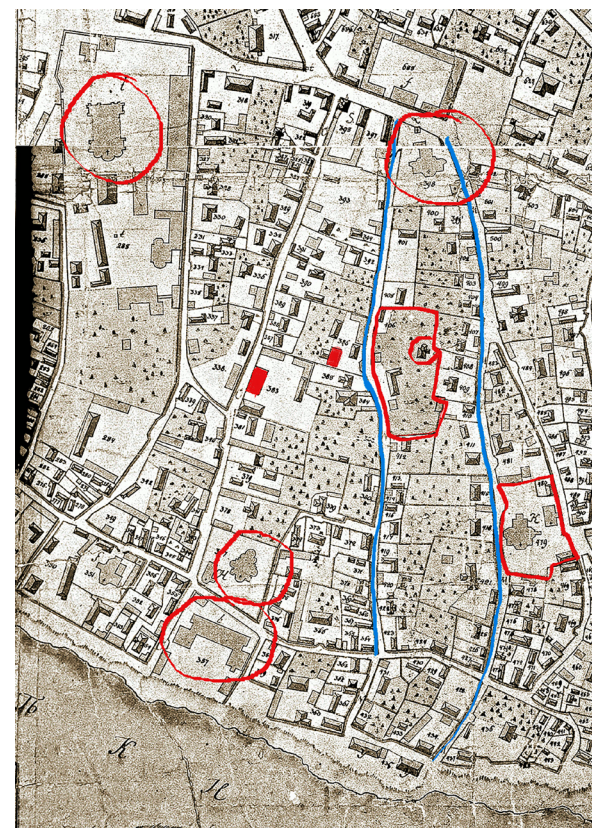
У 1663 р. до останнього було приєднано двір, придбаний у міщанки О. Кравцової⁴⁹. На плані 1695 р. Межигірське подвір'я зображено як велику садибу на вул. Спаській поруч із Воскресенським храмом (рис. 39). У 1765 р. калужський купець Афонович передав Межигірському монастирю двір із будівлями⁵⁰. У 1769 р. на Межигірському подвір'ї на цегляному фундаменті збудували дерев'яну церкву Святого цілителя Пантелеймона, при якій у чотирьох дерев'яних келіях мешкали ієромонах і три послушники⁵¹. Межигірське подвір'я позначене на плані 1774 р. (рис. 40). У другій половині XVIII ст. повз Межигірське подвір'я пролягала велика Межигірська вулиця, назву якої зазначено у легенді плану 1803 р. На цьому ж плані (рис. 41), створеному після секуляризації монастирського землеволодіння 1786 р., про Межигірське



1695 р.



1774 р.



1803 р.

Рис. 39–41. Межигірське подвір'я на планах у різні роки

⁵² Мухин, Киево-братский училищный монастырь, 332.

⁵³ Петров, Историко-топографические очерки, 205.

⁵⁴ Н. Закревский, Описание Киева, т. 1 (Москва, 1868), 211–212.

⁵⁵ Там само, 211–212.

подвір'я вже не згадано, на відміну від подвір'я Києво-Печерської лаври, яке на той час і надалі існувало як монастирська власність.

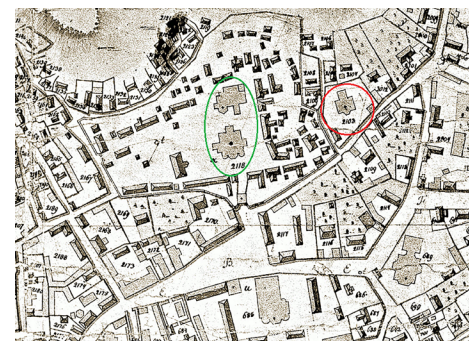
Локалізувати Межигірське подвір'я на сучасній вул. Спаській, 9–13 можливо завдяки зіставленню планів Подолу 1774 і 1803 рр. із суміщеним планом 1803 і 1974 рр. На плані 1803 р. — це садиба № 406, у якій тоді ще була дерев'яна церква. На протилежному боці вул. Межигірської на плані 1774 р. зазначено кам'яницю Сичевських («будинок Мазеви»).

ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА

Ще одним дерев'яним храмом Подолу, не відбудованим після пожежі 1811 р., була «козацька» церква Святого Василя Великого, яку писемні джерела вперше згадують у 1632 р.⁵² М. Максимович, а за ним і М. Петров вважали, що цей храм між 1613 і 1622 рр. спорудив козацький гетьман П. Сагайдачний⁵³. Цей висновок ґрунтувався на згадці П. Сагайдачного як фундатора Василівської церкви в універсалі 1659 р. київського козацького полковника В. Дворецького⁵⁴. Після пожежі на Подолі 1651 р. Василівська церква у 1666 р. вже діяла: можливо, храм не постраждав від вогню. З 1687 р. Василівська церква стала приходською для населення розташованої неподалік Кожум'яцької слободи. На плані 1685 р. (рис. 42) церкву зображено триапсидною і триглавою. Її відбудували 1727-го після пожежі на Подолі в 1718 р. Після спорудження на Кожум'яках Христо-Воздвиженської церкви кількість прихожан Василівського храму значно зменшилась. Василівська церква мала назву козацької, оскільки її парафіянами в той час були переважно козаки Київської сотні. На плані 1803 р. (рис. 43) садибу цього храму зображено між Замковою горою, огорожею Флорівського монастиря та вулицею. Після пожежі 1811 р.



1685 р.



1803 р.

Рис. 42–43. Василівська церква на планах у різні роки

церкву не відбудовували, а її садиба стала частиною Флорівського монастиря. На час написання М. Закревським «Опису Києва» (1868) місце розташування колишнього храму позначала цегляна піраміда з хрестом⁵⁵. Нині на місці садиби Василівської церкви розташований двір, уздовж периметра оточений корпусами келій Флорівського монастиря (рис. 44).

Підсумовуючи, зазначимо, що основні результати дослідження було отримано з використанням комплексу історичних джерел, найбільш інформативними з яких є писемні джерела — документи власності на окремі об'єкти нерухомості, у яких містяться вказівки на топографічні орієнтири та їхнє взаємне розташування. Свідчення писемних джерел про конструкцію, планування та місце розташування окремих будівель доповнюють і уточнюють картографічні джерела. Важливу роль у локалізації на території сучасного Подолу топографічних об'єктів забудови, що вже не існують, відіграє план 1803 р., який фіксує планування Подолу напередодні пожежі 1811 р., після якої вуличну мережу Подолу було кардинально змінено, а більшість будівель не було відбудовано. План 1803 р. потрібно розглядати у комплексі з планами Подолу 1770–1780-х рр., які хоч і не є настільки детальними, проте містять зображення об'єктів забудови, яких уже немає на плані 1803 р. Тому лише використання усіх наявних картографічних джерел, які доповнюють одне одного, дасть змогу якомога точніше реконструювати історичну топографію Подолу XVIII ст. Велике значення у такому дослідженні має суміщений план топографічних основ Подолу 1803 і 1974 рр., за допомогою якого можна порівняти планування Подолу до пожежі 1811-го й сучасну вуличну мережу.

Наведену в статті схему локалізації вже зниклих топографічних об'єктів на сучасній топографічній основі може бути використано й під час дослідження інших українських міст XVIII ст., за умови наявності комплексу необхідних історичних джерел, передусім документів власності на об'єкти нерухомості, міських топографічних описів та картографічних джерел.

Перспективи подальших розвідок в окресленому напрямі полягають у розширенні знань про історичну забудову київського Подолу XVII–XVIII ст. шляхом пошуку та виявлення нових історичних джерел, за допомогою яких можна буде локалізувати інші об'єкти забудови цього міського історичного району.



Рис. 44. Локалізація садиби Василівської церкви на сучасному плані Флорівського монастиря (за: <http://kyiv-heritage.com/page/florivskiy-monastir>)

References

- Alferova, H., and V. Kharlamov. *Kyev vo vtoroi polovyne XVII veka: ystoryko-arkhytekturnyi ocherk*. Kyev: Naukova dumka, 1982.
- Andrievskij, A. *Istoricheskie materialy iz arhiva Kievskogo gubernskogo pravleniya*. Vol. 8. Kiev, 1885.
- Belichko, Yu., and V. Pidhora. *Kriz viky: Kyiv v obrazotvorchomu mystetstvi XII–XX st.* Kyiv: Mystetstvo, 1982.
- Berlynskyi, M. *Istoriia mista Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, 1991.
- Blifeld D. *Materialy do arkheolohichnoi karty Kyieva*. Podilskyi raion. F. 12. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy.
- Bolotova, H. V., et al., eds. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rokiv XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 1989.
- Bondar, O. “Istorychna topohrafiia Chernihova u XIV–XVIII st.”. *Dys. kand. ist. nauk*, Chernihivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka, 2017.
- “Dekret Kyivskoho mahistratu pro prodazh B. Hrebenikovychem polovyny batkivskoho dvoru Mezhyhirskomu monastyriu” (1615). F. 132. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- Dolynska, M. *Istorychna topohrafiia Lvova XIV–XIX st.* Lviv, 2006.
- Golubev, S. *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (Opyt istoricheskogo issledovaniia)*, vol. 1. Kiev, 1883.
- Gupalo, K. *Podol v Drevnem Kieve*. Kiev, 1982.
- Iskusstvo i hudozhestvennaja promyshlennost’* No. 10 (1911).
- Ivakin, H. Yu. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st.* Kyiv, 1996.
- Ivakin, V. “Mohylnyky Kyievo-Podolu XIII–XVI st. za danymy arkheolohichnykh doslidzhen”. *Naukovi zapysky KDPU. Serii: Istorychni nauky* 20 (2014): 136–145.
- — — “Nekropol davnoruskoho Kyievo-Podolu”. *Pamiatky Ukrainy* 5 (213) (2015): 34–39.
- Klymovskyi, C. *Sotsialna topohrafiia Kyieva XI – seredyny XVII storichchia*. Kyiv: VD “Stylos”, 2002.
- Kompan, O. *Mista Ukrainy u druhii polovyni XVII st.* Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1961.
- Kovalenko, O. *Poltava XVII–XVIII stolit.* Kyiv, 2015.

- Melenskyi A. Plan y fasad pohorevsheho kontraktorovoho Staroho byvsheho domu, v koem predpolahaetsia nyne odelat dlia pomescheniya remeslennoi upravly s horodskymy tsekhamy (1819). F. XXVII. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho.
- Muhin, N. *Kievo-Bratskij uchilishhnyj monastyri*. Kiev, 1893.
- Ogloblin, N. "Bogatyj kievljanin konca XVII veka". *Kievskaja starina* 6 (1889): 581.
- Opisanie goroda Kieva, sostavlennoe zemlemerom A. A. Maslovskim v 1805 g.* Kiev, 2002.
- Opysanye Kjevskoho zamka 1552 hoda. *Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy* VII (7), t. 1 (1886): 106–122.
- Pamiatnyky hradostroytelstva y arkhytektury USSR.* Kyev, 1983.
- Pamiatnyky, yzdannye vremennoi komyssey dlia razbora drevnykh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pry Kjevskom voennom podolskom y volynskom heneral-hubernatore.* Vol. I, yzd. 2. Kyev, 1848.
- Petrov, M. *Istorychna topohrafiia Kamiantsia-Podilskoho kintsia XVII–XVIII st. Istoriohrafiia. Dzherela.* Kamianets-Podilskyi, 2002.
- Petrov, N. *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva.* Kiev, 1897.
- Petrovych, V. "Istorychna topohrafiia mista Volodymyra X–XVIII st." *Dys. kand. ist. nauk, Volynskiy derzh. un-t im. Lesi Ukrainky*, 2003.
- Plan Kieva, sostavlennyy v 1695 g. Izdanie Kievskoj komissii dlia razbora drevnih aktov.* Kiev, 1893.
- Plan Kyeva 2i y 3i chastiam uchastky, 1803.* F. 56. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy.
- Popelnytska, O. *Istorychna topohrafiia kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX st.* Kyiv: Stylos, 2003.
- "Pro darunok druzhynoiu S. Andriievycha chastyny dvoru Hrebenikovskoho Mezhyhirskomu monastyriu" (1626). F. 132. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Pro plats Afonovycha" (1765). F. 221. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Pro prodazh budynku zaporozkoho kozaka Y. Putyvtsia T. Aleksandrovychu" (1625). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 221.
- "Pro volodinnia M. Korniiiovycha" (1725). F. 1. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva.
- Pshenychnyi, Yu. *Istorychna topohrafiia Dubna u druhii polovyni XIII–XV st. (za materialamy arkeolohichnykh doslidzhen).* Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriya: *Istorychni nauky* 24 (2015): 19–26.
- Sahaidak, M. *Davnokyivskiy Podil. Problemy topografii, stratyhrafii, khronolohii.* Kyiv: Naukova dumka, 1991.

- Sahaidak M., Zotsenko V. Otchet o raskopkakh na Podole po ul. Khoryvoi, 30 v 1984 h. F. ekspedyt-sii. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy.
- Sbornyk materyalov dlia ystorycheskoi topohrafiy Kyeva y eho okrestnostei*. Otd. III. Kyev, 1874.
- Sherockij, K. Kiev. *Putevoditel'*. Kiiv, 1994, reprint vid. 1917.
- Skochylas, I. "Kyrylo (Shumlianskyi. 1668 – 30.XI.1726), uniinyi yepyskop Lutskyi i pravoslavnyi vladyka Pereiaslavskyi". *Henealohichni zapysky* 14 (8) (2016): 22–30.
- Taranenko, S. "Elektronna arkheolohichna karta Kyieva-Podolu, yak dzherelo vyvchennia planu-valnoi struktury davnoruskoho posadu". *Sivershchyna v istorii Ukrainy* 5 (2012): 129–132.
- Taranenko, S. *Planuvalna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannia ta rozvytok*. Kyiv, 2017.
- "Vidomist obliku dvoriv, budynkiv i naselennia po Staromu Kyievu i Podolu" (1784). F. 2. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti.
- "Vypys z aktovykh knyh Kyivskoho hrodskeho sudu pro prodazh B. Hrebenikovychem budynku z sadyboiu Mezhyhirskomu monastyriu" (1615). F. 221. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Vypys z aktovykh knyh kyivskoi ratushi pro prodazh S. Andriievychem budynku z sadyboiu u Kyievi Mezhyhirskomu monastyriu" (1615). F. 221. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Vypys z aktovykh knyh Kyivskoi ratushi zapovitu mishchanky Yi. Moshennoi pro podil yii budynku, sinozhati y maina mizh spadkoiemtsiamy" (1636). F. 221. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Vypys z aktovykh knyh ratushi pro prodazh zemelnoi dilianky O. Kravtsovoi Mezhyhirskomu monastyriu" (1663). F. 1663. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Vypys z kyivskykh zemskykh aktovykh knyh pro superechku za zemliu i budynok Cherkashen-nikovskiy mizh Mezhyhirskym monastyrem i dochkoiu mytropolyta Y. Boretskoho" (1637). F. 221. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi.
- "Vypys z miskykh knyh Mahdeburzkoho prava ratushi kyivskoi zaprodazhnoho lysta A. Cherkasenska na svii budynok ta plats Y. Boretskomu" (1617). F. II. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho.
- Zakrevskij, N. *Opisanie Kieva*. Vol. 1. Moskva, 1868.
- Zhuk, O. "Istorychna topohrafia Lutska X–XVIII st.". Dys. kand. ist. nauk, Volynskiy derzh. un-t im. Lesi Ukrainky, 2000.

Olena Popelnytska

STUDY OF THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF THE KYIV'S PODIL OF THE XVIII CENTURY USING THE BASIS OF A COMPLEX OF HISTORICAL SOURCES

The purpose of this study is to locate on the territory of modern Kyiv's Podil the XVII–XVIII-century buildings that no longer exist but were depicted on city plans of the late XVII – early XIX centuries, mentioned in written sources, and studied archaeologically in the XIX–XX centuries. The novelty of the research lies in the demonstration, using Kiev as an example, of the possibility of topographic reconstructions of certain areas of construction in contemporary Ukrainian cities, based on the integrated use of various categories of historical sources. Research methodology consists of scientific principles, historicism, objectivity, analysis methods, classification, generalization, historical-genetic, and historical-typological approaches. The primary outcomes of the study are the localization of three wooden temples (destroyed by fire in 1811), two monastic courtyards (whose owners changed after the secularization of church estates in 1786), and one private estate on the territory of modern Kyiv's Podil, which changed its function during the seventeenth and eighteenth centuries. Prospects for future research include expanding knowledge of the historical development of Kiev's Podil during the seventeenth and eighteenth centuries through the discovery of new historical sources, with the help of which it will be possible to locate additional buildings in this urban historical district. The practical significance of the achieved results is that they can be used to write scientific researches, popular science articles and tour guides, create museum exhibits, etc. The originality of the study lies in the fact that for the first time using a complex of historical sources on the modern topographic basis of Kyiv's Podil, the Church of the Savior, Church of the Holy Spirit, and Church of St. Basil, as well as Mezhyhirya's and Pereyaslav's monastic courtyards and Tornoviot's estate – silk garden – old contract house are localized.

Keywords: historical topography, Kyiv, 18th century, historical sources.



Creative Commons – Attribution-ShareAlike 4.0 International – CC BY-SA 4.0

Артем Харченко,

кандидат історичних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

81archi19@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

ЄВРЕЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ЩО ІМПЕРСЬКА ВЛАДА ЗНАЛА ПРО СВОЇХ ПІДДАНИХ?

1840–1850-ті роки були важливим періодом для розуміння результатів попередньої і перспектив подальшої політики в Російській імперії у «єврейському питанні». Від першої «зустрічі» з єврейськими підданими імперська бюрократія намагалась їх «покращити», в межах Смуги осілості. Неодноразово влада намагалась контролювати єврейські громади шляхом руйнування їхніх самоврядних інститутів або боротьби з «єврейським одягом». Дослідники часто писали про те, що імперська влада не так багато знала про своїх підданих. Аналіз джерел показує нам, що влада була достатньо поінформована про різні аспекти життя єврейського населення. Ця інформація надходила до вищих кіл бюрократії через постійну комунікацію з представниками на місцях. Важливими інформантами ставали члени єврейських громад, які мали власні мотивації та історії. Знання не означало толерантності у ставленні бюрократії до єврейських підданих. Принаймні для частини істеблішменту було характерним сприйняття євреїв, яке можна описати як орієнталізм і расизм. Однак у середині XIX ст. перевагу мали ті представники влади, які мали іншу позицію. З кінця 1850-х і до початку 1880-х рр. тривала політика «злиття», індивідуальної емансипації для євреїв, із можливістю залишити Смуту осілості.

Ключові слова: влада, євреї, імперія, орієнталізм.

DOI: 10.15407/mics2022.02.065

УДК 94 (477.52) «XIX»

© Артем Харченко, 2022

¹ J. Frankel, *Prophesy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917* (Cambridge University Press, 1984); E. Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics: Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community in the Tsarist Russia* (New York: Oxford University Press, 1989); I. Bartal, “From Corporation to Nation: Jewish Autonomy in Eastern Europe, 1772–1881”, *Simon Dubnow Institute Yearbook* 5 (2006).

Поділи Речі Посполитої в XVIII ст. потягли за собою важливий історіографічний сюжет історії ашкеназького єврейства — першу «зустріч» із Російською імперією. Однак треба зауважити одну важливу деталь: на той час до імперії вже належали території, на яких були присутні євреї. Зокрема на півдні — колишні автономії на українських землях, інкорпоровані в імперські структури. Чимало євреїв, задіяних у торгівлі або ремісництві, перманентно перебували там. Уже у XVIII ст. їх можна відшукати в списках мешканців Києва або Харкова.

А втім, у часи, коли «нова імперська історія» ще не змушувала дослідника пильно вдивлятися в локальні особливості, Джон Кліер ставив запитання: якщо наприкінці XIX ст. російські журналісти писали про єврейське життя як *terra incognita*, наскільки загадковим воно було для імперських чиновників за першої зустрічі? Наше дослідження пропонує переформулювати це запитання: у який спосіб імперські урядовці були так добре поінформовані щодо своїх єврейських підданих?

Метою розвідки є дослідження уявлень/знань імперської бюрократії про євреїв у 1840–1850-х роках. Цей хронологічний період є важливим для розуміння як попередньої, так і подальшої політики імперського уряду стосовно єврейських підданих. Зокрема щодо розпочатої у 1859 р. політики «злиття» — індивідуальної емансипації євреїв, із дозволом залишати Смугу осілости. Вважаємо, що урядовці в Санкт-Петербурзі були поінформовані щодо єврейського питання значно більше, ніж про це писали дослідники. Відповідно, ті або ті рішення імперського центру приймалися у щільних контактах із представниками влади на периферії. У цей самий період спостерігаємо поширений у середовищі імперської бюрократії специфічний дискурс стосовно євреїв, який мав орієнталістське, расистське забарвлення. Вважаємо, що досліджуваний період був транзитним між традиційною для імперії юдофобією та становленням модерного антисемітизму.

Проблема відносин єврейського населення та влади в Російській імперії є давнім історіографічним сюжетом, можливо одним із центральних в єврейських студіях. Від класичних праць Симона Дубнова та Генріха Грецца, на десятиліття вперед, було закладено уявлення про імперію, яка ініціювала антиєврейське насильство й «законодавчі погроми». В цій опозиції єврейське населення зображувалось як пасивна жертва, якій лишався шлях акультурації та відмови від політичної боротьби. В середині XX ст. почалось переосмислення концепції, яку Сало Барон характеризував як «lachrymose conception» єврейської історії. В дослідженнях Джонатана Френкеля, Елі Ледерхендлера, Ісраеля Барталя імперська політика вже не зводилась до репресивних дій, йшлося про більш різноманітні стратегії поведінки єврейського населення, ніж пасивне прийняття владних рішень¹.

² J. Klier, *Russia gathers her Jews: the origins of the "Jewish Question" in Russia, 1772–1825* (Northern Illinois University Press, 1986).

³ J. Klier, *Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1891* (Cambridge University Press, 2005).

⁴ Frankel, *Prophecy and Politics*.

⁵ B. Natans, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia* (University of California Press, 2002).

⁶ E. Avrutin, *Jews and the Imperial State. Identification Politics in Tsarist Russia* (Ithaca; London: Cornell University Press, 2010).

⁷ S. Ury, *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry* (Stanford University Press, 2012).

⁸ Y. Petrovsky-Shtern, *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe* (Princeton: Princeton University Press, 2014); N. Meir, *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914* (Bloomington: Indiana University Press, 2010).

⁹ E. Said, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978); E. Said, *Culture and Imperialism* (New York: Knopf, 1993).

Одним із визначних ревізіоністів проблематики став американський історик Джон Кліер, який вивчав реакцію Російської імперії щодо несподіваних підданих — євреїв, які опинились у державі Романових із територіями поділеної Речі Посполитої². Дослідник вважав, що в подальшому «єврейське питання» визначало політичний дискурс в імперії, провокувало соціальні конфлікти³. Врешті, дослідивши початки відносин євреїв та імперії, Кліер переглянув їх розвиток після 1881 року, який в історіографії тривалий час вважали переломним моментом в історії сучасного єврейства⁴.

Новий підхід до проблеми запропонував Бенджамін Натанс, розглянувши період активної емансипації євреїв, який тривав від 1859 р.⁵ Політику імперської влади дослідник окреслив як «селективну інтеграцію» — цілком контрольований проект, взамін якого євреї мали пройти шлях акультурації. Натомість Юджин Аврутин бачив імперську політику у «єврейському питанні» суперечливою і непослідовною, без чіткого бачення місця єврейської спільноти в державі⁶. На думку дослідника, така політика формувала особливі, нелегальні стратегії представників єврейської спільноти.

Скотт Урі запропонував фокус одного з найбільших єврейських центрів імперії — Варшави, щоб пояснити, як на початку ХХ ст. у протистоянні з імперською владою народжувались нові інститути, практики, розуміння належності до єврейської спільноти⁷.

Концептуально важливими для дослідження є роботи Йоханана Петровського-Штерна й Натана Меїра⁸. Обидва дослідники спрямовують свій погляд на південь імперії, зіставляючи декларовану політику центру з реальною ситуацією на периферії. Петровський-Штерн вписує відносини імперії з єврейськими підданими у «трикутник», який склався на колишніх землях Речі Посполитої. Поки влада лишалась арбітром і по суті спостерігачем, економічні та соціальні механізми справно працювали. Єврейська спільнота була активним гравцем у цьому полі, представлена вправними бізнесменами й відчайдушними контрабандистами. Меїр обирає простір великого міста, демонструючи, як єврейська громада Києва давала собі раду у відносинах із регіональною владою.

Наше дослідження є спробою проаналізувати уявлення/знання імперської влади стосовно своїх єврейських підданих, на підставі яких провадили ту або ту політику. Важливим фокусом, як на нову імперську історію, є комунікація між центром і периферією імперської бюрократії.

Суттєвим моментом для розвідки є спроба застосовувати методологію та термінологію постколоніальних студій, що потребує короткого історіографічного екскурсу. Орієнталізм (це поняття запропонував американський дослідник Едвард Саїд⁹) можна розтлумачити як імперіалістичний «західний» підхід у сприйнятті та взаємодії зі «сходом». Важливим

¹⁰ H. Bhabha, *The Location of Culture* (London: Routledge Press, 2004); G. Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason* (Harvard University, 1999).

¹¹ E. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism* (Greenwood Press, 2000).

поясненням є те, що «захід» у своїх діях спирається на систему сили, яка освячується ідеологією. Дослідження Е. Саїда стали поворотним моментом і поштовхом до становлення постколоніальних студій — досліджень соціальних, культурних, економічних та політичних наративів, які були створені колонізаторами та колонізованими. Книжки Гомі Бгабга, Гаятрі Співак продовжили формування постколоніальної теорії та заклали підвалини її критики¹⁰. Пізніше появу постколоніальних студій Центрально-Східної Європи засвідчила робота британської дослідниці Еви Томпсон, яку критика називала фундаментальною у дослідженні регіону¹¹. Однак, зосередившись на російському колоніалізмі на Кавказі та в Середній Азії, Е. Томпсон не побачила його в європейській частині імперії. А зауваживши колоніалізм щодо українців, не помітила, що на українських землях були представлені інші етнічні й релігійні групи, зокрема євреї.

З огляду на важливу проблему дослідження, маємо повторити запитання, поставлене Гаятрі Співак: чи можуть говорити субалтерни — в нашому випадку євреї? В усіх наведених випадках, коли представники єврейських громад нібито отримували слово, наприклад, катеринославський рабин або волинський міщанин лише говорили з чиновником, який мав владу інтерпретувати їхні слова. Навіть у такий спосіб можна відчитати ті або ті стратегії поведінки, зрозуміти, що було важливим для них або що вони хотіли приховати, однак, безперечно, все одно залишається відчуття, що бракує важливого фрагмента.

Основним джерелом дослідження стала діловодна документація: листування губернських канцелярій, міських органів управління з центральними відомствами — міністерствами, Сенатом, Радою при імператорові. Серед масиву документів є запити з центральних відомств на місця, отримані на ці звернення відповіді, інструкції губернаторам щодо тих або тих питань, пов'язаних з єврейським населенням. Ці документи зберігаються як в українських архівах, зокрема в Центральному державному історичному архіві України, Державному архіві Чернігівської області, так і в архіві Історії єврейського народу (The Central Archives for the History of the Jewish People), Центральному сіоністському архіві (Central Zionist Archives) у м. Єрусалим, Ізраїль, а також у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербург, Російська Федерація. Звернення до цих архівів дало можливість виявити документи, створені центральними відомствами імперії, які в українських архівах нерідко зберігаються лише у вигляді реакцій-відповідей.

У першій половині XIX ст. центральні органи влади імперії періодично надсилали запити на місця, з вимогами надати інформацію щодо населення та економіки приєднаних земель Речі Посполитої. В історіографії саме цей момент окреслювали як першу «російсько-єврейську зустріч», маючи на увазі попередні заборони юдеям на проживання в імперії. Чиновники

¹² «О секте хасидов. С 5 апреля 1853 до 8 июля 1856», ф. 1269, оп. 1, д. 45, 147 с., Российский государственный исторический архив (далі — РГИА).

¹³ Хасидизм — релігійна течія в юдаїзмі, яка виникла у XVIII ст. як рух оновлення єврейських громад; цадик — у хасидському юдаїзмі — духовний лідер. Див. також: «О секте хасидов», ф. 1269, арк. 2–4.

¹⁴ «О секте хасидов», ф. 1269, арк. 59–62.

¹⁵ Там само, арк. 3–4.

на місцях ретельно збирали необхідні відомості, налагоджували контакти з представниками єврейських громад, іншими інформантами. Внаслідок достатньо швидко вища бюрократія імперії була обізнана щодо устрою єврейських громад, соціально-економічних моделей їх існування, релігійних течій усередині юдаїзму.

У середині XIX ст. міністру внутрішніх справ графу Павлу Кісільову, як члену комітету щодо влаштування євреїв, була надіслано записку про «секту хасидів»¹². Ця записка належить до комплексу документів, який розкриває перед нами всі перипетії занурення імперських чиновників у відносини різних течій юдаїзму в першій половині XIX ст. Міністру повідомляли, що за хасидами спостереження ведуть тривалий час. Серед інформантів були й чиновники єврейського походження. Напевно, це були так звані вихрести — особи, які повернулись у православ'я із юдаїзму. Однак інформацію також надавали безпосередньо члени єврейських громад — представники єврейської еліти, рабини. Документи містять різні версії подій, подані інформантами, що потенційно давало можливість вищій бюрократії побачити складнішу картину. До записки було додано історичну довідку, в якій названо засновника хасидизму Баал Шем Това — Ісраеля бен Єлієзера, визначено ареал поширення течії, зокрема згадано Волинську губернію та Галіцію, зауважено важливу роль цадиків у течії¹³. Ще більш інформативну довідку щодо історії хасидизму та його духовного лідера мав можливість прочитати віленський, моголівський і смоленський генерал-губернатор Павел Ігнат'єв. Без сумніву, автори цих довідок не були прихильниками течії. Бешт згаданий як «невчений і навіть слабкий талмудист», але «відмінний шарлатан». Його практики охарактеризовано як «фокуси», а успіхи проповідування в Подільській губернії пояснено «грубим і неосвіченим народом»¹⁴. Іншу характеристику хасидам дав катеринославський рабин. Він мав оцінити лояльність хасидської течії щодо держави, що і зробив, у цілком негативному дусі, зокрема звинуватив цадиків у закликах не підкорятися наказам і не молитися за государів¹⁵.

Чиновники на місцях аналізували й оцінювали політику держави з питання релігійних суперечностей у єврейській спільноті. Зокрема, в одному з документів охарактеризовано політику міністра Дмитрія Блудова у 1830-х рр. Чиновник із Волинської губернії пояснював, що відмова від переслідувань хасидів у той час була пов'язана з небажанням мимоволі стати на бік іншої течії — традиційного рабіністичного юдаїзму. Тобто влада заперечувала юдаїзм як такий і не підтримувала жодну із релігійних груп. Також чиновник наголошував на фактичному провалі державної реформи, яка мала дати контроль над єврейськими громадами через інститут казенних рабинів, створений у 1835 р. Залучення до діяльності спеціально створених державою комітетів представників єврейських громад, регламентовані цими

¹⁶ Там само, арк. 5–12.

¹⁷ Там само, арк. 58–79.

¹⁸ Шхита — порядок забою тварин та птиці відповідно до кашруту – правил харчування в юдаїзмі; тфілін – елемент ритуального вбрання в юдаїзмі.

¹⁹ «О секте хасидов», ф. 1269, арк. 13 об.–14.

²⁰ Там само, арк. 17–19.

²¹ The Central Archives for the History of the Jewish People. HM F/ 777 (A–B). «Материалы по доносу раввина о существовании хасидских сект». 1836–1839, ф. 109. 1 ЭКС. 1837, д. 53, ГАРФ; The Central Archives for the History of the Jewish People. HM F/789 (A–K). «Материалы о принимаемых правительством мерах по преобразованию общественной и экономической жизни». 1850–1863, ф. 109, 1 экс. 1851, д. 4, ГАРФ.

²² The Central Archives for the History of the Jewish People. HM2/9773.2. «О правилах погребения евреев». Вильнюс, ф. 378. 1828, д. 72; The Central Archives for the History of the Jewish People. HM2/8001. «О рассмотрении форм еврейских присяг и сопровождающих их обрядов». 1844–1859, ф. 821, оп. 8, д. 382, РГИА.

комітетами покарання цадиків або тих казенних рабинів, які фактично передавали свої функції так званим духовним рабинам, не дали бажаного результату. Чиновник підсумовував, що духовні рабини діють, попри заборони, а казенні рабини не відіграють жодної ролі¹⁶. В 1843–1844 рр. представник єврейської громади Радомишльського повіту повідомляв до Київської губернської канцелярії, що в його місцевості практикують хасидські «рабини».

Звіти не обмежувались інформацією про хасидизм. У документах згадано респонси середньовічного французького духовного лідера юдаїзму Раші, а також зазначено про важливість досвіду інтеграції єврейської громади Берліна з Мозесом Мендельсоном¹⁷.

Звіти з регіонів дивують інформативною насиченістю, зокрема є згадки про особливості ашкеназьких і сефардських молитовників, розповіді про шхиту, з акцентом на важливості товщини лез ножів, описи різних форм тфілінів¹⁸. Інформанти ознайомлювали чиновників з юдейським релігійним календарем, згадуючи Рош га-Шана, Суккот і Песах, повідомляли деталі з практик цадиків¹⁹. Документи містять чимало описів того, що інформанти подавали як забобони єврейського населення, наприклад віру в лікувальні властивості одягу цадиків.

Зауважимо, що відносини влади та єврейських підданих не мали одностороннього характеру. На прикладі звіту катеринославського рабина бачимо, як єврейська громада намагалася використати владу у своїй внутрішній конкуренції з хасидськими цадиками, з метою зберегти контроль над сплатами за релігійні відправи. Ба більше, у разі потенційної небезпеки єврейські громади об'єднувались у пошуках компромісу. Зокрема, в 1852 р. при міністерстві внутрішніх справ було створено Рабинську комісію, яка мала дати висновок щодо хасидизму. Попри те, що розгляд цього питання було ініційовано скаргами рабіністичних громад, можливі владні заходи проти єврейського населення ймовірно вважали небезпечними. Внаслідок головою та одним із членів комісії стали самі хасиди. У висновку комісія пояснювала, що хасидизм є лише «богословською школою», а не «сектою», діяльність цадиків не є шкідливою для моральності та громадського спокою, і зазначала, що треба віддати перевагу «морально-релігійним», а не «поліцейським заходам»²⁰.

Як бачимо, топові чиновники імперії мали достатньо детальної інформації стосовно єврейських підданих імперії, навіть щодо тонкощів суперечностей між релігійними течіями в юдаїзмі²¹. Звіти на місцях складали чиновники, однак як інформантів постійно залучали представників єврейських громад²². Збирання інформації і подання її до центральних органів влади відбувалися регулярно.

Наразі важко описати механізми відбору інформантів із єврейського середовища. Одним зі свідчень їх важливості саме в цей період є поява інституту «вчених євреїв», зокрема як радників при генерал-губернаторах у Смузі осілості. Інформантом міг стати так званий

²³ I. Bartal, *The Jews in Eastern Europe, 1772–1881* (University of Pennsylvania Press, 2005).

²⁴ Said, *Culture and Imperialism*.

²⁵ «Об улучшении быта евреев. С 6 июня 1843 по 12 апреля 1850», ф. 1269, оп. 1, д. 17, 51 с., РГИА.

²⁶ «Об одежде евреев. С 2 февраля 1850 до 9 июля 1854», ф. 1269, оп. 1, д. 36, 109 с., РГИА.

казенний рабин. І, напевно, з власних міркувань необхідні дані міг подати будь-який представник єврейської громади. Зокрема, ми бачимо такий сюжет у релігійних конфліктах єврейських громад, коли противники хасидизму ретельно повідомляли представникам влади певно більше, ніж ті могли б зрозуміти.

Поінформованість аж ніяк не означала приязні імперської бюрократії до єврейських підданих. З одного боку, імперські можновладці, як за часів Просвітництва, відчували себе соціальними інженерами. В їхніх очах трансформації єврейського населення не відрізнялись від інших соціальних проєктів імперії. Щоправда, на це сприйняття нашаровувалось цілком романтичне ставлення до православного селянства, яке мало бути захищеним від прозелітизму і можливого визиску з боку юдеїв. З іншого боку, завдяки документам можна спостерігати поступове формування дискурсу, який мав орієнталістське забарвлення і виходив за межі того, що Джон Кліер та Ісраель Барталь називали традиційною православною нетерпимістю до юдеїв²³. Врешті, такі погляди стали складником виправдання для частини імперського істеблішменту, яка просуvala ідею неможливості інтеграції євреїв до «російського суспільства».

Специфічна позиція у сприйнятті єврейського населення та формулюванні стратегій його підпорядкування з боку представників владних кіл Російської імперії формувалась упродовж першої половини XIX ст. Політичний, соціальний, культурний та економічний дискурси, які склались у взаємовідносинах імперського істеблішменту та єврейських підданих, мали орієнталістський характер і сприймали єврейських підданих як «інших». Прикметний і загальновідомий момент такого іншування — законодавче внесення євреїв до категорії «іногородців». Водночас, на відміну від представників народів Сибіру або Кавказу, євреї втрачав такий статус, змінивши юдаїзм на православ'я.

Однак дискурсивні практики, сформовані в першій половині XIX ст., які відбиваються в офіційних документах, не давали єврею можливості так легко стати «природним обивателем», зі зміною конфесійної належності. Документ про «покращення побуту євреїв у західних губерніях» у 1843 р. згадує про «єврейок, які прийняли хрещення», цілком у орієнталістському дусі, тож на думку спадає зустріч Густава Флобера та Кучук-Ханем²⁴: «німечні за свою статтю, слабкі за своєю породою», але «гарячі за своїм темпераментом», схильні до «наймерзеннішої безсоромної розпусти»²⁵. Як бачимо, навернення у православ'я, з погляду чиновника, не відміняло «інакшості» єврейської жінки. Документ 1850 р. описує єврейський одяг як «східний», попри те, що мова йде про Київську, Подільську та Волинську губернії²⁶. «Розкішню» в одязі пояснюється бідність місцевого єврейського населення. Насичені контрасти, начебто характерні для єврейської спільноти — бідність та економічний занепад,

поруч із шовковими сукнями жінок, хутряними шубами чоловіків, золотими та срібними прикрасами, дорогоцінними каміннями, — типовий прийом для орієнталістських описів.

Важко заперечити, що на різних щаблях імперської бюрократії особи, відповідальні за політику щодо єврейських підданих, були достатньо добре поінформовані щодо соціальних або культурних, передусім релігійних, особливостей єврейських громад. Комунікація з цих питань між різними щаблями влади — від повітових представників до міністерських кабінетів — була перманентною. Неодноразово створювані спеціальні комітети, до яких належали представники вищої імперської бюрократії, є прямим свідченням важливості для імперії «єврейського питання». Чиновники залучали до створення звітів представників єврейських громад, намагались зібрати позиції різних груп. Так само єврейські представники могли брати участь у вирішенні спірних питань, зокрема конфліктів між різними релігійними течіями. У сприйнятті своїх єврейських підданих представники владних кіл імперії демонструють те, що можна відчитати як іншування, вагомою підставою якого в першій половині XIX ст. був юдаїзм, але простежується і становлення практик, які можна окреслити як орієнталістські й расистські, де євреї є «іногородцем» і «східною людиною», з притаманними рисами в поведінці, одязі, соціальних та економічних моделях існування, які неможливо змінити конфесійним переходом.

У середині XIX ст. вочевидь перемогла та частина політичного істеблішменту, яка намагалась використати знайомий чиновникам досвід акультурації єврейської громади Берліна, залучивши як союзників тих, хто сповідував ідеї Гаскали. З 1859 року імперія розпочинає політику, яку Б. Натанс описує як «селективну інтеграцію». Високим імперським чиновникам здавалось, що вони достатньо обізнані щодо проблем єврейських підданих, яких вони хотіли змінити через правильну організацію і прищеплення відповідальності, на нестачі яких наголошували єврейські інформанти у звітах. Попри утопічність такого підходу, питання єврейської емансипації упродовж кількох десятиліть вважали правильною відповіддю на «єврейське питання».

References

- Avrutin, E. *Jews and the Imperial State. Identification Politics in Tsarist Russia*. Ithaka; London: Cornell University Press, 2010.
- Bartal, I. *The Jews in Eastern Europe, 1772–1881*. University of Pennsylvania Press, 2005.
- Bartal, I. “From Corporation to Nation: Jewish Autonomy in Eastern Europe, 1772–1881”. *Simon Dubnow Institute Yearbook* 5 (2006).

- Bhabha, H. *The Location of Culture*. London: Routledge, 2004.
- Frankel, J. *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*. Cambridge University Press, 1984.
- Klier, J. *Russia gathers her Jews: the origins of the “Jewish Question” in Russia, 1772–1825*. Northern Illinois University Press, 1986.
- — —. *Imperial Russia’s Jewish Question, 1855–1891*. Cambridge University Press, 2005.
- Lederhendler, E. *The Road to Modern Jewish Politics: Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community in the Tsarist Russia*. New York: Oxford University Press, 1989.
- Meir, N. *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914*. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
- Natans, B. *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. University of California Press, 2002.
- Petrovsky-Shtern, Y. *The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Fond 1269. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv.
- Said, E. *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.
- — —. *Culture and Imperialism*. New York: Knopf, 1993.
- Spivak, G. *A Critique of Postcolonial Reason*. Harvard University Press, 1999.
- The Central Archives for the History of the Jewish People. NM F/ 777 (A-V) “Materialy po donosu ravvina o sushhestvovanii hasidskih sekt”. 1836–1839. HARF. F. 109. 1 EKS. 1837, d. 53.
- The Central Archives for the History of the Jewish People. HM F/789 (A-K). “Materialy o prini-
maemyh pravitel’stvom merah po preobrazovaniju obshhestvennoj i jekonomicheskoy zhizni”.
1850–1863. HARF, f. 109, 1 eks. 1851, d. 4.
- The Central Archives for the History of the Jewish People. NM2/9773.2. O pravylakh pohrebeniya
evreev. Vylnius. F. 378. 1828. D. 72.
- The Central Archives for the History of the Jewish People. NM2/8001. “O rassmotrenii form evre-
jskih prisjag i sprovozhdajushhih ih obrjadov”. 1844–1859. RHYA, f. 821, op. 8, d. 382.
- Thompson, E. *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Greenwood Press, 2000.
- Ury, S. *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*. Stanford University Press, 2012.

JEWS IN THE RUSSIAN EMPIRE: WHAT DID THE IMPERIAL AUTHORITIES KNOW ABOUT THEIR SUBJECTS?

The 1840s and 1850s were crucial for comprehending the results of past and future Russian Empire policy regarding the “Jewish question” Within the Pale of Settlement, the imperial bureaucracy attempted to “improve” Jewish subjects from their initial “meeting”. Frequently, the authorities attempted to exert control over Jewish communities by destroying their self-governing institutions or by combating “Jewish clothing”. Researchers have frequently discussed how little the imperial authorities knew about their subjects. The analysis of the sources demonstrates that the authorities were adequately informed about numerous aspects of Jewish population life. The highest bureaucratic circles maintained constant contact with local representatives. Important informants became representatives of Jewish communities, each with their own motivations and narratives. In the bureaucracy’s treatment of Jewish subjects, knowledge did not translate into tolerance. At least a portion of the establishment can be described as Orientalist and racist in its perception of Jews. However, in the middle of the nineteenth century, representatives of the authorities who held a different position had an advantage. From the end of the 1850s to the beginning of the 1880s, Jews were granted individual emancipation and the option to leave the Pale under a policy known as “merger”.

Keywords: authorities, Jews, empire, orientalism.

Олексій Болдирев,
кандидат біологічних наук,
Київський академічний університет

alexey@science.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8685-2890>

ПОЛІТИЧНЕ ТА ОСОБИСТЕ В КИЇВСЬКОМУ НАУКОВОМУ ЖИТТІ ВАЛЕНТИНИ РАДЗИМОВСЬКОЇ

Валентина Радзимовська (1886–1953) являє собою яскравий приклад активної жінки, яка досягла успіху в науці, політиці та суспільному житті в умовах соціуму початку ХХ століття, де права жінок не було дотримано. Валентина Радзимовська відома як дослідниця в галузі біохімії, фізіології та клітинної біології, як лікарка й викладачка. Вона також брала участь в українському національному русі та Українській революції 1917–1921 рр. Її біографію досліджували переважно автори з української діаспори, які не мали доступу до київських архівів і місцевих джерел, а далі неточності та невідповідності було перенесено до публікацій дослідників незалежної України. У цій праці критично проаналізовано архівні документи, тогочасні газети, спогади сучасників та інші джерела. На відміну від попередніх публікацій, зазначено, що Валентина Радзимовська була активною учасницею подій Української революції, зокрема балотувалася в списку українських соціалістів до Київської міської думи, очолювала Київську міську українську раду, а її помешкання було центром політичного життя. Уперше описано політичну архівно-слідчу справу В. Радзимовської 1929–1930 рр. у межах процесу «Співки визволення України». Проаналізовано наукове оточення В. Радзимовської для встановлення її наукових посад і уточнення її дослідницької школи. Зібрані раніше опубліковані й невідомі факти особистого життя В. Радзимовської та її близьких дають змогу описати її як комунікабельну, кмітливую, пристрасну особистість, яка мала визначні політичні здібності й попри важкі життєві випробування змогла зберегти віру в людяність до кінця.

Ключові слова: історія науки, Валентина Радзимовська, Київський інститут народної освіти, Українська революція 1917–1921, репресовані науковці, біологи, біографії.

¹ "ISRAEL: Einstein Declines", *Time* 1 December (1952).

² І. В. Базилевич, «В. Радзимовська», *Свобода* 55 (23 березня) (1954): 7.

³ Е. Диакowski, «Памяти В. В. Радзимовской», *Новое русское слово* 15264 (10 февраля) (1954): 3. У збірнику «Труды 4-го Всесоюзного съезда зоологов, анатомов и гистологов» серед учасників з'їзду згаданий Діаковський Євген Еразмович, інструктор Держторгу та викладач (вочевидь біології), що мешкав на вулиці Нікольській, 14, квартира 3.

У відомому романі-антиутопії «Колиска для кішки» (1963) Курт Воннегут змальовує архетиповий образ геніального вченого, винахідника смертельної зброї Фелікса Гоннікера: зацикленого на своїх дослідженнях, апатичного, аполітичного, відстороненого від власної родини, байдужого до долі людства. У літературі та кінематографі цей архетип відтворюється знов і знов зі збільшенням впливу наукових досліджень на повсякденне життя людей — від доктора Віктора Франкенштейна з однойменного роману Мері Шеллі до Майлза Дайсона з циклу фільмів про Термінатора. Звісно, серед науковців є й відлюдники, одержимі певною дослідницькою проблемою, але ще більше таких, яких цікавить соціальний і політичний контекст наукових досліджень. Відомим прикладом є дві декларації Майнау: перша, 1955 року, присвячена забороні використання ядерної зброї, її підписали 52 нобелівські лауреати; друга, 2015-го, за підписами 76 лауреатів, закликала протидіяти антропогенному впливу на зміни клімату. Навіть за авторитарного режиму в СРСР чимало вчених намагалися впливати на суспільно-політичну ситуацію, використовувати свій науковий авторитет для протистояння негативним наслідкам радянського керування соціальної сфери, найяскравішим прикладом чого є життя фізика Андрія Сахарова. Усе це свідчить про зовсім інший образ учених: проактивних, соціальних, вдумливих, емпатичних. Чимало науковців відігравали значну роль у політичних процесах. Згадаймо, приміром, що Давид Бен-Гуріон пропонував фізику Альберту Ейнштейну обійняти посаду другого президента Ізраїлю¹.

Серед українських науковців також було багато активних громадян. Попри намагання радянського режиму задушити всі види соціально-політичної активності, ще з часів Російської імперії та Української революції чимало науковців були залучені до політичних процесів. Зазвичай згадують історика Михайла Грушевського, правознавця Миколу Василенка, літературознавця Сергія Єфремова. Але були поруч із ними гласні Київської міської думи геолог та археолог Лев Чикаленко, фізик Юрій Тесленко-Приходько, лікар Ілля Фрумін, нарком хімік Володимир Затонський тощо. З-поміж соціально активних київських науковців особливе місце посідає Валентина Радзимовська. Інтелектуальна й приваблива жінка з активною громадянською позицією та хистом до практичної політики, вона була залучена до багатьох політичних процесів першої третини ХХ століття. Валентина Радзимовська народилася в Матяшівці (хутір Тарнавщина) поблизу Лубен, навчалася в Петербурзі, працювала в Мелітополі, Львові, Мюнхені, померла в Іллінойсі, — проте більша частина її життя пов'язана з Києвом, зокрема громадська та наукова діяльність.

Дослідженню біографії В. Радзимовської присвячено лише декілька праць. За життя її діяльність не висвітлювали через несприятливі обставини тогочасної епохи. На її смерть відгукнулися в діаспорі її знайомі: короткими газетними статтями патофізіолог Іван Базилевич² та колишній киянин і біолог Євген Діаковський³; невеликими журнальними статтями лікар

⁴ Р. Осінчук, «Проф. д-р мед. Валентина Радзимовська», *Лікарський вісник* 1 (травень) (1954): 48–50.

⁵ М. Бачинська, «Жінка науковий дослідник», *Наше життя* 9 (8, вересень) (1954): 10–12.

⁶ Д. Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської», у Д. Донцов, *Вибрані твори у 10 т.*, упоряд., ред., автор передм. О. Баган, т. 10: *Вибрані твори* (Дрогобич; Львів: ВФ «Відродження», 2016).

⁷ І. Розгін, Валентина Радзимовська: *Короткий нарис життя та наукової й громадської її діяльності* (Вінніпег: Українська вільна Академія Наук, 1968).

⁸ «Радзимовська Валентина», в *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (ЕУ-П), т. 7 (Париж; Нью-Йорк, 1973), 2442.

⁹ В. П. Глаголев і В. О. Цибенко, «Кафедрі фізіології людини і тварин Київського університету 150 років», *Фізіологічний журнал* 38 (2) (1992): 122–127.

¹⁰ Я. В. Ганіткевич, *Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи: біографічні нариси та бібліографія* (Львів, 2002), 164–179.

¹¹ О. В. Малюта, «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX століття) (Київ, 2008), 629–631.

¹² О. В. Малюта, «Радзимовська Валентина Василівна», в *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*, т. 9 (Київ: Наукова думка, 2012), 109.

¹³ А. Довжик, «Життєвий шлях викладача, вченого Валентини Василівни Радзимовської», *Емінак* 3 (3) (2016): 98–108.

Роман Осінчук у «Лікарському віснику»⁴ та поетеса Марія Бачинська в часописі «Наше життя»⁵; більш розлогими спогадами політик Дмитро Донцов⁶. Найдетальнішою є невелика брошура лікаря й ветеринара Івана Розгона, що вийшла в Вінніпегу 1968 р.⁷ У ній узагальнено матеріали, що були доступні українській діаспорі в той час: переважно документи особистого архіву Валентини Василівни, збережені її дітьми Євгеном та Ольгою, їхні спогади та спогади інших сучасників. Сам Іван Розгін був знайомий із В. Радзимовською лише за часів нацистської окупації та еміграції, тому значна частина інформації про її життя в Києві в цій брошурі є лише переказом джерел різного ступеня надійності. Видання містить багато недоречних помилок, як-от: «вступивши з “Височайшого соізволєнія” в 1904 році на медичний факультет університету в Петербурзі» (вона закінчила Київські вищі жіночі медичні курси 1912 р., а в Петербурзі навчалася на Жіночих природничо-наукових курсах М. О. Лохвицької-Скалон); «просиділа В. Радзимовська у в'язниці майже рік, в тому сім місяців одинцем в ізолюваній слідчій камері» (її арештували 14 вересня 1929-го, а звільнили 30 березня 1930 р., тобто загальний термін ув'язнення становить 6,5 місяця).

Серед інших джерел невелика стаття в «Енциклопедії українознавства»⁸, яка базується на брошурі І. Розгона, виправляє деякі помилки (наприклад, там не згадано про навчання в Петербурзькому університеті), проте містить інші неточності (про завідування відділом в Інституті клінічної фізіології АН УРСР). На жаль, і після відновлення незалежності 1991 р. кількість праць, присвячених Валентині Василівні, є невеликою. У статті в «Фізіологічному журналі» (1992) Віктор Петрович Глаголев і Всеволод Цибенко уперше згадали її як очільницю кафедри фізіології в Київському університеті⁹. Ярослав Ганіткевич у праці «Українські лікарі-вчені першої половини XX століття та їхні наукові школи» (2002)¹⁰ присвятив главу В. Радзимовській, однак, на жаль, некритично поставився до праці Івана Розгона й чимало даних переповів без змін. Короткі додаткові дані про діяльність В. Радзимовської в жіночому русі та київській «Просвіті» з'явилися 2008 р. в праці Ольги Малюти «“Просвіти” і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.)»¹¹ та процитовані цією авторкою в «Енциклопедії історії України»¹².

Найґрунтовніша розвідка з біографії В. Радзимовської, що вийшла 2016-го, належить Аллі Довжик, яка на базі архівних джерел розглянула життєвий шлях дослідниці¹³. Авторка описала родину Яновських, звідки походила Валентина, її навчання в Петербурзі та Києві, громадську діяльність у Києві, життя в німецькій окупації та еміграції, спробувала узагальнити її наукову діяльність. Попри значний прогрес у спеціальному вивченні біографії В. Радзимовської, праця А. Довжик містить низку неточностей у тих місцях, де, знов-таки, наведено дані І. Розгона.

¹⁴ *Весь Киев: адресная и справочная книга* (Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1902), 303.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 263, оп. 1, спр. 42663, арк. 11.

¹⁶ Там само.

2021-го минуло 135 років від дня народження Валентини Радзимовської. Метою цієї статті є висвітлити громадсько-політичну діяльність дослідниці, критично оглянути наявну джерельну базу, а також ввести до обігу й проаналізувати додаткові джерела, які відкривають невідомі досі епізоди київського періоду життя цієї видатної дослідниці та уточнюють відомі раніше факти. Ключовими з цих джерел є архівно-кримінальна справа В. Радзимовської 1929–1930 рр. і спогади про київське життя племінника її чоловіка — відомого ембріолога Бориса Балінського, який був викладачем Київського державного університету та співробітником кількох київських біологічних наукових установ у 1926–1943 рр., з дитинства товаришував із сином Радзимовської Євгеном і часто відвідував їхню квартиру. Також вивчено газетні статті 1917–1918 рр. та щоденник і спогади Дмитра Донцова — товариша Валентини з молодих літ.

Дитинство Валентини Радзимовської пройшло в Лубнах і на хуторі Тарнавщина поблизу цього міста. У 1902 році вона закінчила лубенську жіночу Олександрівську гімназію, того ж року вступила до Першої київської приватної жіночої гімназії, де провчилася один додатковий рік. Викладачем природничої історії у неї був відомий київський зоолог, приват-доцент Київського університету Володимир Карлович Совинський¹⁴.

У 1903 році Валентина, згідно з автобіографією¹⁵, що зберігається в її слідчій справі, вступила на дворічні Жіночі курси природничих наук М. О. Лохвицької-Скалон у Петербурзі, які тільки-но відкрилися. Утім, за якийсь час Радзимовську з курсів імовірно відрахували. Алла Довжик вважає, що в 1904–1905 рр. Радзимовську не виганяли з курсів Скалон у Петербурзі через революційну діяльність, адже такої інформації немає у листах Валентини до матері, а також немає повідомлень про неблагонадійність у документах Вищих жіночих медичних курсів у Києві, де Радзимовська навчалася пізніше. Натомість згадки про таку діяльність є у спогадах Дмитра Донцова, а в автобіографії В. Радзимовська прямо пише, що її виключено з курсів 1904-го як політичного старосту¹⁶. Дмитро Донцов називає серед тих, хто знав Валентину в студентські роки, активістів Української студентської громади в Петербурзі: її лідера історика, дипломата й політичного діяча Дмитра Дорошенка, членів Центральної Ради й Генерального Секретаріату Валентина Садовського та Миколу Стасюка, скульптора



Фото Валентини Радзимовської періоду 1945–1950 років, Німеччина. З електронної сторінки Архіву Арользена: <https://collections.arolsen-archives.org/de/document/81145923>

¹⁷ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

¹⁸ М. К. Смольницька, *Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004), 409.

¹⁹ *Киевский учебный округ. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 годъ* (Київ: Типографія Т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1913), 88.

²⁰ Рада 258 (11 листопада (23 грудня)) (1908): 3.

²¹ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

²² В. І. Balinsky, *Memoirs* (Global Print, 2009), 17.

Михайла Гаврилка, бібліографа Олексу Назарієва, літератора Павла Крата, інженера та авіатора Левка Мацієвича¹⁷. Згадує Д. Донцов серед її петербурзьких знайомих Казимира Міталя (1877–1938). Зв'язки з усіма переліченими потрібно досліджувати окремо.

На початку 1905 р. Валентина вже була в Києві — чи то з політичних причин, чи то з сімейних. Того ж року вона одружилася в Києві з випускником історико-філологічного факультету Київського університету Іваном Радзимовським. Про цю особу відомо небагато. Іван Радзимовський народився 19 травня 1881 р. в селі Лащова Уманського повіту Київської губернії, у сім'ї тальнівського священника Василя Васильовича Радзимовського. 1897-го родина переїхала до села Северинівки Таращанського повіту Київської губернії, де священником був дідусь Івана по матері. Іван мав старшого брата Олександра та трьох сестер — Віру, Ольгу й Єлизавету (ще одна дитина померла немовлям). Навчався в Київській 4-й гімназії, а 1895 р. вступив до Колегії Павла Галагана, яку закінчив 1899-го в її 25-й випуск¹⁸. Тоді ж він вступив до Київського університету святого Володимира на історико-філологічний факультет. Його однокласником і однокурсником був історик Іван Мартинович Балінський, який одружився з його сестрою Єлизаветою Радзимовською. Після випуску з університету Іван Радзимовський працював учителем від грудня 1907 р. У 1908–1912 роках викладав у приватній чоловічій гімназії Степовича, у 1908–1913 — у приватному комерційному училищі Хорошилової. З 1 вересня 1911 р. та принаймні до 1915 (імовірно й пізніше) викладав історію в 6-й Київській гімназії¹⁹. У період з листопада 1908 до березня 1909 р. читав у Народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській, 26 кілька лекцій з історії XVIII–XIX століть²⁰. Окремі джерела (І. Розгін і А. Довжик) називають його директором 6-ї гімназії (а Я. Ганіткевич помилково — 5-ї гімназії), але надійних підтверджень цієї інформації немає. За спогадами Д. Донцова, який відвідав В. Радзимовську в січні 1944 р. у Львові, Іван Радзимовський на той час уже помер²¹. Втім, могили Івана не виявлено на родинній ділянці Радзимовських і Балінських на Лук'янівському кладовищі.

Борис Балінський розповідає, що фактична дата народження дітей-близнюків Валентини та Івана була 1 (14 за юліанським календарем) жовтня, хоча офіційно вони народилися 4 грудня 1905 р. На думку Б. Балінського, Валентину запросила на Різдво 1904 р. до хати свого батька її подруга Єлизавета Радзимовська, де і сталася дошлюбна близькість Валентини з Іваном. Щоб уникнути проблем у консервативному суспільстві Російської імперії, на час вагітності Валентина переїхала до свекра в Северинівку, де народилися близнюки, а їхній дідусь-священник записав потрібну дату народження²². Хрещення відбулося 29 серпня 1906 р. Хрещеними сина Євгена були дворянин Василь Васильович Яновський, імовірно старший брат Валентини, та Ольга Василівна Яницька, напевно сестра Івана Радзимовського. Хрещеними

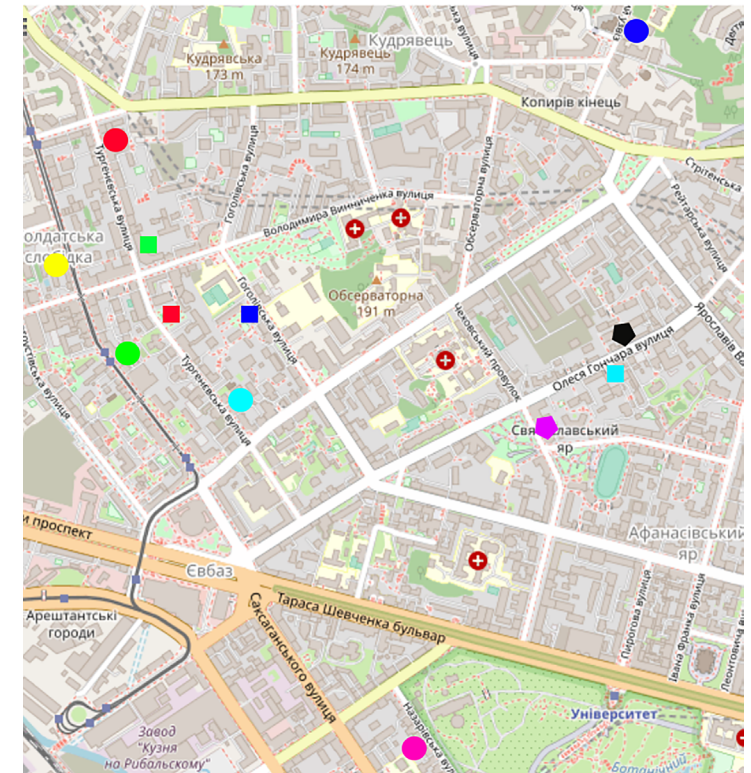
²³ Центральний державний історичний архів України, ф. 127, оп. 1078, спр. 3042.

²⁴ ЦДАГО, арк. 11.

²⁵ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання, кн. 1, ч. 1: А–Л (Київ, 1999), 314.

Ольги (або Люсі, як її називали в родині) були Дмитро Донцов та Любов Олександрівна Яновська, вочевидь мати Валентини²³. Таке близьке родинне коло спростовує автобіографічні дані, які Валентина Радзимовська надала на слідстві в 1929 р.: «...родина була против мого обручення, і ті німецькі зв'язки, які були з нею, остаточно порвалися»²⁴. Імовірно, такі свідчення були спробою захистити сім'ю.

Любов Яновська остаточно переїхала до Києва одночасно з Валентиною — 1905-го. Згідно з довідниками «Весь Киев», родина Радзимовських мешкала в орендованих квартирах на вулицях Дмитрівській, 51 (1909), Іванівській (Тургенівській), 80 (1910), Дмитрівській, 44 (1911), Іванівській, 18 (1912), Назаріївській, 15 (1913–1914), Вознесенському узвозі, 18 (1915), Столипінській, 30 (1916). Дмитро Донцов також згадував про їхнє помешкання на вул. Дмитрівській у 1905–1907 рр. Любов Яновська в 1910 р. орендувала житло на вул. Іванівській, 42 (у кількох кварталах від родини доньки), у 1911 — на Іванівській, 56 (за 250 метрів), у 1912 — на Мало-Володимирській (Столипінській), 45 (трохи подалі, майже півтора кілометри), у 1915 — на Гоголівській, 27 (теж далеченько від Вознесенського узвозу). Згідно з довідником 1916 р., Л. Яновська була членкинею Жіночого товариства, однак адреси її не наведено. Можливо, вона вже переїхала разом із донькою до помешкання на вул. Столипінській, 30 (нині — Олеся Гончара), як зазначено у «Зводі пам'яток історії та культури України»²⁵. Біографи



Мапа помешкань родини Радзимовської та Любові Яновської в Києві в 1909–1916 роках. Колами позначено помешкання Радзимовських, квадратами — помешкання Яновської, чорним п'ятикутником — їхню спільну з 1916 року квартиру № 1 на вулиці Олеся Гончара, 30. Жовтим позначено помешкання 1909 року, червоним — 1910, зеленим — 1911, блакитним — 1912, маджентою — 1913–1914, синім — 1915, фіолетовим п'ятикутником — будівлю Вищих жіночих курсів (основа мапи: OpenStreetMap, © OpenStreetMap contributors)

²⁶ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

²⁷ Розгін, Валентина Радзимовська, 42.

²⁸ Balinsky, *Memoirs*, 18.

²⁹ Довжик, «Життєвий шлях», 101–102.

³⁰ Там само, 102.

³¹ Державний архів міста Києва (ДАК), ф. Р-352, оп. 5, спр. 1381, арк. 4.

³² *Весь Киев: адресная и справочная книга* (Київ: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1915), 699.

Яновської повідомляли, що з 1916 р. вона хворіла, тож, напевно, переїхала ближче до родини доньки. З-поміж гостей квартир Яновської та Радзимовських Д. Донцов згадує педагога Володимира Науменка, фольклориста Василя Степаненка, фізика Олександра Яницького (був одружений із сестрою Івана Радзимовського Ольгою, а також Пішанського-«Михлю» — особу цієї людини нині не встановлено²⁶.

Якщо з матір'ю Радзимовська явно підтримувала стосунки, то, за свідченням Б. Балінського, родина Валентини та Івана не була міцною. Хоча І. Розгон згадує цитату з листа Василя Плюща, який називає В. Радзимовську «чарівною жінкою, яка поєднувала в собі і видатного вченого... і зразкову дружину»²⁷. Борис Балінський називає свою тітку «гарячою брюнеткою, яка мала за життя багато коханців». Зокрема, за його словами, коханцем Валентини був її кузен Костянтин Миколайович Зайкевич, який певний час мешкав із подружжям в одній квартирі. Вочевидь Іван не витримав такого життя й згодом, коли діти підросли, подружжя розлучилося. Іван одружився вдруге з колегою-вчителькою на прізвище Сайкова²⁸. Проте перший період подружнього життя був порівняно мирним. Дмитро Донцов згадував, як Іван і Валентина разом визволяли його з київської в'язниці та відправляли за кордон 1907 р.²⁹

У 1906 році Радзимовська вступила на Київські вищі жіночі курси, 1907-го перевелася на щойно відкрите у цьому закладі медичне відділення. Курси вона закінчила 1912-го, а 1913 р. склала іспити на ступінь лікаря³⁰. Того ж року відвідала 5-й з'їзд російських терапевтів у Петербурзі, головою якого був обраний киянин Феофіл Яновський. Цікаво, що з'їзд завершував роботу 21 грудня і того ж дня розпочинався з'їзд із боротьби з сухотами. Тож можна припустити, що цей захід Валентина також змогла відвідати, адже тема туберкульозу стала однією з головних у її науковій і лікарській діяльності. В анкеті 1923 р. вона зазначила, що з 1915-го працювала асистенткою фізіологічної хімії (24 практичні заняття) на Вищих жіночих медичних курсах, а з 1916 р. — старшою асистенткою кафедри фізіологічної хімії в Київському університеті й викладачкою фізіології Фребелівського педагогічного інституту³¹. У цей час у педінституті працювала видатна діячка у галузі ранньої дитячої педагогіки та піонерка українського фемінізму Софія Русова. Імовірно, саме звідси почався інтерес молодой Валентини до проблем фізіології та педагогіки раннього дитинства, і зрештою вона стала провідною фахівчицею з педології в Києві у 1920-ті. У 1915 році ім'я Валентини Радзимовської з'явилося у переліку близько 60 лікарів Києва³². Вочевидь, вона займалася приватною практикою, зокрема тому, що потребувала фінансів для життя.

У 1914 році розпочалася Перша світова війна. Російська імперія однією із перших вступила у збройний конфлікт. Було оголошено масову мобілізацію. На фронт ешелон за ешелон

³³ Balinsky, *Memoirs*, 18.

³⁴ *Нова Рада* 24 (27 травня) (1917): 1.

³⁵ Там само 67 (18 червня) (1917): 2.

³⁶ Там само 145 (24 вересня) (1917): 2.

³⁷ *Народня воля* 3 (16 березня) (1918).

³⁸ *Нова Рада* 46 (31 березня) (1918): 2–3.

відправлялися солдати. Невдовзі у зворотному напрямку поїхали поранені. Міста заповнили солдати, які перебували на лікуванні або ж дістали суттєві травми і не могли повернутися на військову службу.

Громадськість миттєво зреагувала на цю ситуацію. Було створено різноманітні товариства допомоги постраждалим від війни, біженцям, сиротам, «солдаткам». Часто в таких громадських ініціативах брали участь шпиталі. Можемо припустити, що Валентина Радзимовська також долучилася до цих процесів. Іван Розгін наводить фотографію 1915 р., де її зображено серед поранених солдатів.

Підростали діти, які 1917 р. мали піти до гімназії, зокрема Євген — до української гімназії Володимира Науменка. Борис Балінський розповідав, що в домі Валентини та Івана розмовляли українською мовою, на відміну від інших гілок родини Радзимовських, де в побуті була російська³³.

У 1917 році розпочався тривалий революційний період. Алла Довжик пише про В. Радзимовську: «Активної участі у політичному житті не брала, продовжувала свою наукову працю, хоча не могла бути пасивною та цілком відстороненою від політичних подій». Проте документи та спогади сучасників, на думку автора цієї статті, окреслюють іншу картину. В тогочасних газетах її ім'я згадували кілька разів. Зокрема, 25 травня 1917 р. газета «Нова Рада» повідомила, що завершилася підготовка до створення Українського жіночого союзу (УЖС), а до його ради обрано зокрема й Валентину Радзимовську³⁴. 18 червня один із мітингів УЖС, присвячений виборам до міської думи, проходив у 6-й аудиторії університету³⁵; цілком імовірно, що до його організації залучали працівницю університету В. Радзимовську. Її мати Любов Яновська стала членкинею Центральної Ради, а 31-річна Валентина балотувалася до складу Київської міської думи за № 12 у списку блоку УРСДРП та УПСР. Вочевидь, номер у списку мала непрохідний, оскільки серед думської фракції цієї партії її імені не було. У газеті «Нова Рада» повідомляли, що 19 вересня 1917 р. було проведено чергові збори Київської міської української ради, на яких новим її головою обрали історика й дипломата Костя Лоського, а заступниками (товаришами) голови — В. Радзимовську, науковця і політика Валентина Садовського, військовика Льва Гана³⁶. Тоді ж Валентину Василівну призначили представницею ради на з'їзді Товариства «Просвіта». Ця рада намагалася протистояти спробам міської думи гальмувати українізацію шкіл та інших аспектів міського життя³⁷. 27 березня 1918 р. Радзимовську обрали головою Київської міської української ради, її заступником став такий собі Ільїн³⁸. Невідомо, як довго працювала рада й Радзимовська на її чолі: уже 29–30 квітня відбувся «гетьманський переворот». За спогадами Д. Донцова, Валентина Василівна сприйняла його вкрай негативно.

³⁹ Донцов, «Пам'яті В. В. Радзимовської».

⁴⁰ Коротку біографію Лідії Струтинської-Садовської можна прочитати в некролозі: С. Нагірна, «Над могилою Лілії Садовської», *Наше життя* 12 (1, січень) (1955): 10–11.

⁴¹ Balinsky, *Memoirs*, 50.

⁴² Д. Донцов, *Рік 1918* (Мюнхен, 1954), 91–92.

Імовірно, після цієї події припинилася її публічна політична діяльність, хоча громадську активність вона навряд чи полишила. Д. Донцов повідомляв, що в її квартирі на Столипінській, 30 у 1918 р. можна було зустріти «В. і Ю. Яновських, братів Вілі, В. Садовського з дружиною, С. Петлюру, Костя Лоського та його сина Ігоря, сестру П. Крата, родину Івана Василича, Балинських»³⁹. Зважаючи на те, що Д. Донцов з'явився у Києві десь у березні 1918 р., мова йде переважно про період Української держави. Балинські були переважно аполітичними, як і більша частина родичів Івана Радзимовського. А от брати Василь та Юрій Яновські були громадськими діячами. Військовик Юрій невдовзі емігрував з України, а інженер Василь залишився на Полтавщині, де його заарештували й розстріляли 1938 р. (долі їхні майже не вивчені). Натомість імена українських соціал-демократів Симона Петлюри, міністра судових справ і члена Центральної Ради Валентина Садовського і його дружини Лідії⁴⁰, уже згаданого Костя Лоського і його сина Ігоря, учасника бою під Крутами, промовисті: це були не лише активні, а й опозиційні до Павла Скоропадського політики, зокрема С. Петлюра деякий час перебував під арештом за Гетьманату. Сам Д. Донцов більшу частину періоду був наближений до П. Скоропадського й обіймав посаду керівника Української телеграфічної агенції. Сестра випускника Лубенської гімназії українського соціал-демократа Павла Крата Олександра Палієнко, імовірно, теж була залучена до політичної діяльності. Отже, упродовж 1918 р. оселя В. Радзимовської була осередком, де збиралися політичні діячі.

Ще одним свідченням ролі Радзимовської у київській політиці є така історія. Борис Балинський згадує, що за регулярних змін влади в Києві політично активні громадяни, певна річ, боялися нічних арештів і погромів, а тому часто намагалися ночувати в знайомих. Одного дня на квартирі Івана Балинського в Колегії Павла Галагана (вул. Фундуклеївська — нині Богдана Хмельницького, 9, кв. 3) заночували колишній прем'єр-міністр уряду гетьмана Скоропадського професор Микола Василенко та Дмитро Донцов⁴¹. Останнього привела саме Валентина Радзимовська, адже в її квартирі перебувати було небезпечно. Борис Балинський дивується, що «кадет» Василенко й «націоналіст» Донцов «поводилися доволі дружньо», хоча з огляду на те, що вони разом нещодавно працювали в уряді Скоропадського, гострого конфлікту між ними й не мало бути. Можливо, ця історія не є цілком достовірною (все-таки Борисові тоді було 13 років, а спогади він писав років на 60 пізніше). У своєму щоденнику за 1918 р. Донцов згадував, що «останню ніч, перед вступом війська Директорії до Києва, ночував... в одного українця, професора з Колегії Галагана. Спав в одній кімнаті з якимсь, як пізніше виявилося, добровольцем»⁴². Відтак Донцов мав зустрічі у кафе неподалік, почув постріли й повернувся до квартири Балинських. Можливо, саме тоді він і зустрів Василенка. Донцов змушений був переховуватися, адже, за чутками, його мали заарештувати

⁴³ Там само, 97, 126–127.

⁴⁴ Російсько-український медичний словник: матеріали до української медичної термінології, редакційна комісія: професор О. В. Корчак-Чепурківський (голова) [та інші]; упорядник д-р мед. М. А. Галин; Київський губерніяльний відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти (Київ, 1920).

в контексті політики нового уряду Скоропадського щодо союзу з небільшовицькою Росією. Напевно, Радзимовській могла загрожувати небезпека від тих самих сил.

Дмитро Донцов писав у щоденнику, що о 10-й ранку 5 січня 1919 р. мав розмову упродовж години з полковником Євгеном Коновальцем, командиром Українських січових стрільців, у його кабінеті. А пізно вночі того ж дня у квартирі Валентини Радзимовської на вулиці Столипінській, 30 (нині — Олеся Гончара) відбулася таємна зустріч, яка могла змінити історію України. Дмитро Донцов із Володимиром Шеметом і Миколою Міхновським зустрічалися з Є. Коновальцем «при чорній каві». Мова йшла про організацію військового перевороту для протистояння більшовикам, які готували наступ зі сходу. Євген Коновалець мав низку сумнівів: чи підтримають ліві українські партії? чи не спровокує переворот росіян? як відреагує провінція, зокрема Полтавщина? Усі присутні дійшли висновку: переможе або більшовизм, або «тверда рука». Для здійснення замислу, на думку змовників, потрібно було усунути В. Винниченка (Д. Донцов у щоденнику називає його «Спіритус мовенс скрайнього (лівого) напрямку») та домовитися з Петлюрою («найбільш міродатною особою»). Підсумували традиційним українським: «нема з ким будувати державу»⁴³. І це сказали ті, хто пив каву на квартирі самої Валентини Радзимовської!

Є ще декілька неоднозначних повідомлень щодо громадської діяльності Валентини Радзимовської в цей період. Із посиланням на Я. Ганіткевича А. Довжик пише, що Радзимовська брала участь у підготовці першого російсько-українського медичного словника Мартирія Галіна. Словник цей вийшов 1920 року, а доктор Галін залишив Україну 1919-го. У передмові до словника зазначено⁴⁴, що для підготовки остаточної редакції видання до



Фото будинку на вулиці Олеся Гончара, 30-а, де мешкала Валентина Радзимовська. Імовірно, деякі вікна на другому поверсі належать квартирі № 1 (будинок зазнав ремонтів і перепланування). Автор фото — Alexostrov, ліцензія CC BY-SA 3.0, через Вікісховище

⁴⁵ В. Л. Онопрієнко і Т. О. Щербань, *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві* (Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008), 284–287; Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 32032, арк. 1–2.

⁴⁶ В. А. Короткий і В. І. Ульяновський, упоряд., *ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади*, кн. 2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського (Київ: Прайм, 2001), 17.

⁴⁷ Розгін, *Валентина Радзимовська*, 19.

⁴⁸ Згідно з некрологом («Посмертні згадки», *Наше життя жовтень* (1965): 12), Олена Користенська-Одрина народилася в Києві 1890 р., закінчила медичний факультет Київського університету (імовірно, традиційна помилка: насправді Жіночий медичний інститут), одружилася з Дмитром Одриною. Після смерті Дмитра від тифу 1919-го залишилася в УСРР, працювала в дитячій лікарні та в Бактеріологічному інституті. За другого шлюбу з інженером Черкаським народила сина Дмитра, проте вже 1934 р. подружжя заарештували й вислали з території України. Працювала лікаркою в Ялті, де її знову заарештували разом із чоловіком 1937 чи 1938 р. Т. Черкаського розстріляли, а Олені з сином вдалося врятуватися. Під час німецько-радянської війни виїхала на Захід, мешкала в Аугсбургу, а звідти після війни дісталася США, де померла в Філадельфії, після тривалої хвороби 4 серпня 1965 р.

друку було створено комісію Наркомздраву У. С. С. Ф. Р. (так у тексті) під керівництвом Овксентія Корчак-Чепурківського, у якій працювали Євген Черняхівський, Арсеній Старков, Григорій Писемський, Юрій Флорович Меленевський, Андрій Наумович Колесницький, Іван Андрійович Кореневич, О. Антоновська. Склад цієї комісії майже повністю збігався зі складом Термінологічної комісії Медичної секції Українського наукового товариства (УНТ). Немає свідчень, що Валентина Радзимовська брала участь у роботі УНТ (зокрема її імені немає у списку членів Медсекції⁴⁵). Також малоімовірною, на думку автора, є її участь у формуванні словника.

Ярослав Ганіткевич (а за ним і А. Довжик) пов'язує В. Радзимовську з іншими проектами О. Корчак-Чепурківського 1917–1918 рр.: організацією Всеукраїнської спілки лікарів і медичного факультету Українського державного університету. Знову-таки, документальних підтверджень цього наразі не маємо. Однак В. Радзимовська працювала в Університеті святого Володимира й була лікаркою з практикою, а також активісткою українського руху, тому гіпотетично таку взаємодію можна припустити й варто дослідити за архівними джерелами. Єдиний відомий приклад активності В. Радзимовської щодо університетських питань пов'язаний із Першим з'їздом представників вищих шкіл України, що відбувся 14–17 квітня 1918 року в Києві та був відзначений намаганнями російськомовної професури університетів захиститися від українізації, яку просувало Міністерство освіти УНР. На третьому засіданні З'їзду 15 квітня вона була присутня як гостя, тоді як її керівник Олексій Садовень був делегатом⁴⁶.

Іван Розгін також пише: «Спочатку працювала в одному з відділів Центральної ради, а пізніше в Міністерстві здоров'я, на чолі якого стояв д-р Д. Одрина»⁴⁷. Незрозуміло, про який саме відділ йшлося, адже немає документальних підтверджень, що В. Радзимовська працювала в міністерстві або інших органах управління медициною. Що ж до Дмитра Одрини, то в 1917–1918 рр. він займався переважно військово-санітарною справою, про долученість до якої В. Радзимовської інформації майже немає (окрім згаданої вище світлини 1915 р.), а міністром він став лише в червні 1919-го, коли Київ уже не був під контролем Директорії. Зауважимо, що в радянський період Валентина Радзимовська співпрацювала з вдовою Одрини Оленою Іванівною. 1928-го вийшла їхня спільна стаття в журналі «Українські Медичні Вісті», присвячена вимірюванню кислотності клітинного середовища, а 1936 р. — стаття в матеріалах конференції з алергії. Олена Одрина перебувала під наглядом ОДПУ/НКВС як дружина тоді вже Теофана Черкаського, іншого міністра урядів УНР, тому підтримка її від старшої колежанки була виявом сміливої позиції⁴⁸.

⁴⁹ Учень патофізіолога Пашутіна, заслужений професор кафедри медичної хімії, професор Жіночого медичного інституту, орденоносець, останній декан медичного факультету Університету святого Володимира, короточасний ректор університету наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Зважаючи на всі його заслуги, життя та діяльність Олексія Садовеня недостатньо досліджено. Невідомі й обставини його смерті в жовтні 1919 р., вже за радянської влади в Києві.

⁵⁰ ЦДАГОУ, арк. 12.

⁵¹ С. Русова, «Нарада по дошкільному вихованню», *Нова Рада* 112 (12.07) (1918): 1–2.

⁵² Balinsky, *Memoirs*, 51.

У цей період В. Радзимовська активно займалася не лише політично-громадською, а й науковою і освітньою діяльністю, зокрема 1918 р. здобула ступінь приват-доцента під керівництвом Олексія Садовеня в Університеті святого Володимира⁴⁹. Напрямок її наукових досліджень невідомий, оскільки не виявлено жодної її наукової публікації цього періоду. Імовірно, це пов'язано з тим, що, як Валентина Василівна згадує в автобіографії 1929 р., професор важко хворів і всю роботу на кафедрі доводилося виконувати саме їй⁵⁰. В анкеті 1923 р. вона зазначила про свою участь у першій українській нараді з проблем дошкільного виховання 1918 р. Провідну роль на цьому заході відігравала її старша колежанка з Фребелівського інституту Софія Русова⁵¹.

Після смерті професора О. Садовеня молода дослідниця залишилася без підтримки наукового керівника, яка в усі часи є важливим аспектом наукової роботи. Невідомо, чи співпрацювала вона з наступним завідувачем кафедри — Анатолієм Ракочі, учнем Олексія Садовеня. Втім, постать професора Ракочі є ще менш висвітленою, ніж його вчителя. Можливо, це пов'язано з репресіями проти його сина, агронома Володимира Ракочі в 1930-х.

Борис Балінський описує цей період як дуже важкий для його сім'ї; без сумніву, він був таким і для родини Валентини Радзимовської. У 1919 році більшовики закрили всі приватні навчальні заклади, не працював університет, тож викладачам було скрутно. Рятувало родинне обійстя в Ірпені, яке купив свекор Василь Радзимовський ще до революції. Там був садок, город, продукти можна було виміняти в селян на побутові речі. Так виживала родина Балінських, певно щось подібне робили й у родині Радзимовських.

Улітку 1920 року стало зовсім скрутно, не було чим годувати дітей, тож Валентина вигала план. За свідченням Бориса Балінського, вона використала свої зв'язки в Українському Червоному хресті, щоб організувати літню колонію для дітей-сиріт у Ірпені. Директоркою колонії стала Єлизавета Балінська-Радзимовська (подруга Валентини ще з Вищих жіночих медичних курсів), учителями були Іван Радзимовський, Костюк і Антонович (з української школи), а Валентина Василівна була лікаркою. Окрім сиріт, до колонії влаштували дітей Радзимовської Євгена та Ольгу, а також Бориса і Сергія Балінських. Попри спалах кору та конфлікти між учителями (за словами Б. Балінського, Костюк звинувачував його матір у фінансових зловживаннях, а Антонович його підтримувала), колонія проіснувала успішно, а діти були нагодовані⁵².

У 1920 році замість Університету святого Володимира та Фребелівського інституту було створено Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова (ВІНО, з 1924 р. — Київський інститут народної освіти (КІНО)), а медичний факультет перетворили на Київську державну медичну академію, яку невдовзі перейменували на Київський медичний інститут (КМІ).

⁵³ Т. В. Янченко, *Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія і практика: монографія* (Чернівці: Десна Поліграф, 2016), 202–204.

⁵⁴ ДАК, арк. 4.

⁵⁵ Науковий архів Національного університету «Києво-Могилянська академія», ф. № 11, оп. 2, спр. 109.

⁵⁶ Олексій Кронтовський був учнем київського професора Володимира Ліндемана й досяг великих успіхів у культивуванні живих клітин поза організмом тварини, що було необхідним для розуміння механізмів низки захворювань: тифу, вірусних хвороб, злоякісних пухлин.

Стару професуру більшовики вважали ненадійною, а тому відкрилися можливості для молоді приват-доцентки В. Радзимовської. Вона викладала фізіологію на факультетах професійної освіти та соціального виховання (спочатку — дошкільний факультет) ВІНО й була асистенткою на кафедрі медичної хімії КМІ. Як пише І. Розгін, у ті роки неможливо було відмовитися від «громадського навантаження», тому окрім викладання (8 годин лекцій і 24 години практичних занять) і наукової роботи вона виконувала обов'язки секретаря об'єднаної президії ВІНО й секретаря деканату дошкільного факультету.

У 1920 році колега В. Радзимовської з Фребелівського інституту Степан Ананійн заснував у Києві Педологічний інститут й одразу ж запросив її працювати в ньому. Після перетворення інституту на Київську науково-дослідну кафедру педології в листопаді 1921 р. Радзимовська стала її секретарем і головою секції фізіології та гігієни дитинства. У 1923 році цю науково-дослідну кафедру було офіційно визнано кафедрою Головнауки Наркомпросу УСРР при ВІНО, а пізніше Валентина Радзимовська стала її головою⁵³. У такий спосіб було визнано її праці з фізіології дитинства 1920–1923 рр., серед яких найґрунтовнішою є монографія «Фізичний розвиток дітей України» 1923 р. За анкетною, що її Радзимовська заповнила 1923 року, вона була вже прозектором кафедри фізіологічної хімії в КМІ, а також читала курси лекцій з фізіології та анатоμο-фізіологічних основ дитинства у ВІНО⁵⁴.

Першою науковою публікацією Радзимовської, яку згадує І. Розгін, а також сама Валентина в анкеті, поданій до Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені в 1945–1947 рр.⁵⁵, була стаття в харківському журналі «Врачебное дело» (№ 24–25 за 1922 р.) під назвою «О значении реакции среды для тканевых клеток, культивируемых вне организма». Втім, в анкеті 1923 р. вона зазначила про виступ у Медичній секції Всеукраїнської академії наук у 1921 р., присвячений близькій тематиці. В автобіографії, написаній під час слідства 1929 р., В. Радзимовська згадує про кілька виступів у Медичній секції, а також дві доповіді в Київському товаристві лікарів: одну було присвячено гемолітичній дії сапоніну, іншу — впливу рН на життєдіяльність живих тканин. Ці виступи було підготовлено завдяки співпраці з професором кафедри загальної патології КМІ і завідувачем відділу в Київському санітарно-бактеріологічному інституті Олексієм Антоніновичем Кронтовським⁵⁶. Професор запропонував В. Радзимовській тему для докторської дисертації: дослідити, як концентрація іонів водню в середовищі (іншими словами, кислотність) впливає на стан клітин і тканин. Щоб клітини виживали поза організмом, потрібно підтримувати дуже тонкий баланс у складі штучних рідких середовищ: контролювати концентрації поживних речовин, іонів, газів, захищати їх від бактерій та грибків (антибіотики ще не було винайдено), прибирати відходи життєдіяльності. Упродовж 1921–1924 рр. ці дослідження були основним заняттям Валентини

⁵⁷ В. Радзимовская, «К вопросу о степени устойчивости ткани молодого организма к изменению внешних условий существования», Журнал раннего детства 1 (1924).

⁵⁸ С. В. Мальцев, Л. З. Сафина и З. Р. Хабрахманова, «Выдающийся деятель отечественной педиатрии Е. М. Лепский (К 140-летию со дня рождения)», Рос. вестн. перинатол. и педиатр. 63 (5) (2018): 237–240.

⁵⁹ ЦДАГОУ, арк. 15.

⁶⁰ ДАК, арк. 2.

Василівни поза викладанням. На допитах вона переконувала слідчого, що окрім О. Кронтовського, його учениці та дружини Марії Яцимірської та професора Бронштейна вона майже нікого не бачила. Після занять у ВІНО та КМІ, що були розташовані на вулиці Володимирській, вона одразу вирушала до Бактеріологічного інституту у Протасовому Яру, 4. У тексті дисертації Радзимовська згадує, що вона поставила понад 50 серій дослідів, використавши загалом більше ніж 1200 чашок із культивованими клітинами кролика! Чашок Петрі та Габричевського в лабораторії було недостатньо, тому В. Радзимовська робила їх із денечь звичайних пляшок, шліфуючи власноруч їхні краї. Дати дослідів теж приголомшують, з огляду на соціальну ситуацію в Києві: квітень, червень, листопад 1921 р. У червні 1923 р. Валентина Василівна виступала на Всесоюзному з'їзді дитячих лікарів у Ленінграді, де її дослідження кислотності тканин молодого кролика високо оцінив казанський професор-педіатр Юхим Моїсейович Лепський⁵⁷ (до речі, уродженець українського Златополя, який навчався на медичному факультеті Київського університету, аж поки не був відрахований за участь у студентському страйку)⁵⁸.

У 1924 році в Комісії наукових ступенів Головна науки В. Радзимовська захистила дисертацію доктора фізіологічних наук. Рецензентами дисертації були видатні вчені: завідувач кафедри фізіології КМІ професор Василь Чаговець, академік Всеукраїнської академії наук (ВУАН) ботанік Олександр Фомін, а також терапевт і фтизіатр, улюблений лікар киян, професор кафедри факультетської терапії Феофіл Яновський. Усі вони підтримали дисертацію, частину результатів якої було опубліковано в англійському часописі «Journal of Physiology» та німецькому «Biochemische Zeitschrift». Здобувши науковий ступінь, В. Радзимовська посіла посаду професора фізіології і очолила фізіологічну лабораторію в КІНО. Вона також не полишала активних досліджень із педології, а з кінця 1925 р. керувала науково-дослідною кафедрою педології в КІНО. На допиті вона розповіла, що 1926 р. організувала дослідження з фізіології праці в майстернях учнів фабрично-заводської школи при заводі імені Петровського (нині — ліцей «Політехнік», вул. Б. Гаврилишина, 24)⁵⁹. За словами В. Радзимовської, це «відняло ½ року майже щоденної праці». Після захисту дисертації вона розпочала свої тривалі дослідження туберкульозу у співпраці з Феофілом Яновським та його клінікою. 1927 року в німецькому журналі вийшла її наукова праця про механізми залуження крові та періодичну активність шлунку — «Die Alkalireserven des Blutes und die Periodische Tätigkeit des Verdauungsapparat».

Від 24 жовтня 1926 р. до весни 1927-го В. Радзимовська перебувала на стажуванні в Німеччині від Головна науки⁶⁰.

Нікуди не поділося й «громадське навантаження». Вона була членом Бюро секції наукових співробітників профспілки Робос (робітників освіти) і регулярно брала участь у всіляких

⁶¹ ЦДАГОУ, арк. 16.

⁶² ДАК, арк. 1.

⁶³ ЦДАГОУ, арк. 17.

⁶⁴ Там само, арк. 7.

⁶⁵ Там само, арк. 18.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само, арк. 6, зв.

комісіях. Особливо важким завданням була організація святкування 10-річчя «жовтневої революції» науково-дослідними установами Києва у 1927 р. та видання бюлетеня на честь цієї дати: В. Радзимовську призначили головою організаційної комісії, у якій вона працювала впродовж двох місяців (разом із Ростиславом Заклинським, пізніше також репресованим)⁶¹. 16 березня 1927 р. подала заяву до керівництва Київського медичного інституту про звільнення з посади молодшого асистента кафедри фізіологічної хімії⁶², можливо, через перенавантаження. Також на слідстві вона стверджувала, що впродовж 1927–1929 рр. неодноразово зверталася до Головнауки з проханням звільнити її з посади голови науково-дослідної кафедри педології у КІНО, але весь час отримувала відмову⁶³. Почесна посада приносила їй лише 20 рублів на місяць⁶⁴.

На слідстві В. Радзимовська перелічувала й інші свої справи останніх років перед арештом. У 1928–1929 рр. вона підготувала два нові курси для студентів КІНО (на жаль, не уточнила, які саме). Приблизно в цей самий період вона зробила доповіді в Київському товаристві патологів: «Блокада ретикулярно-ендотеліальної системи при анафілаксії» та «Вплив на дихання живої тканини змін рН середовища» (точні дати невідомі, можливо, пов'язані з проведенням I Всесоюзного з'їзду патологів у Києві 1927 р.). 1929-го в Києві було організовано філію Всеукраїнського товариства фізіологів (заснованого в Харкові на чолі з Олександром Палладіним). Головою київської філії став Василь Чаговець, а його товаришами (заступниками) — Валентина Радзимовська й Георгій Лаврентійович Шкавера⁶⁵. Валентина Василівна встигла взяти участь лише в двох засіданнях президії товариства та у двох наукових засіданнях — відтак її арештували.

Варті окремої уваги відносини Валентини Радзимовської з ВУАН і зокрема її Медичною секцією. На допитах вона наполягала на тому, що «останні роки... не тільки [не] робила внесків, але не зачитувала в товаристві цьому і наукових доповідів»⁶⁶. Однак після перевиборів ради й голови секції головою став академік Данило Заболотний, а В. Радзимовська потрапила до ради, хоча, за її словами, на виборчому засіданні не була присутня. Вочевидь, із розгаданих нею намірів слідчого та з власної політичної оцінки навколишньої ситуації Валентина Василівна виснувала, що небезпека над нею нависла саме через зв'язки з Медсекцією ВУАН. Імовірно, вона мала рацію: за справою «Спілки визволення України» заарештували членів секції Володимира Підгаєцького, Володимира Удовенка, Аркадія Барбара, Олександра Черняхівського, Миколу Кудрицького, Антона Собкевича та ін. Однак під час допиту В. Радзимовська згадувала, що з академіком Овксентієм Корчак-Чепурківським вона спілкувалася з «приводу облаштування Мікробіологічного інституту Заболотного, який обладнати хімічними реагентами довелося мені за відсутності іншого спеціаліста»⁶⁷. Те саме пише І. Розгін зі слів сина

⁶⁸ Розгін, Валентина Радзимовська, 37.

⁶⁹ ЦДАГОУ, арк. 7, зв.

⁷⁰ Balinsky, *Memoirs*, 112.

⁷¹ ЦДАГОУ, арк. 6.

Валентини Євгена Радзимовського: «Академік Д. Заболотний запросив В. Радзимовську до співпраці в різних медичних установах УАН, в тому і у своєму Інституті. Вона стала його ближчим дорадником при організації Інституту Мікробіології при замовленню апаратури і різного обладнання для лабораторії із закордону. В приватному приміщенні В. Радзимовської склалися всі пляни і замовлення для Інституту Заболотного, починаючи від мікроскопів і клітками для досвідних тварин кінчаючи»⁶⁸. Отже, свої зв'язки з ВУАН В. Радзимовська заперечувала з політичних причин, адже чимало заарештованих у справі СБУ співпрацювали в рамках Академії.

Цікава суперечність є й між свідченнями В. Радзимовської на слідстві та спогадами Б. Балінського. У першому письмовому свідченні вона написала (російською): «Брак часу в мене призвів, природно, до того, що вдома в мене також ніхто не бував, ані великих, ані малих вечірок я вже кілька років у себе не влаштовувала. Частково через брак грошей, частково через затягнуте питання про кафедру фізіологічної хімії та пов'язану з цим невизначеність мого життя»⁶⁹. Натомість Б. Балінський розповів прямо протилежне, описуючи життя родини Валентини Василівни в період до 1931–1932 рр.: «Серед усіх родичів з мого боку родина Радзимовських, Люся й Євген, були для нас з Катєю найближчими й ми зустрічалися з ними доволі часто. Близнюки... народилися на день народження їхньої матері, отже цей день завжди відзначали з особливою помпою, і моя мати, я і Катя завжди були присутні. ...Завжди була розкішна їжа, навіть у найгірші післяреволюційні часи, з купою вина та горілки, а потім танці, ігри, співи. Було багато гостей на додаток до близьких родичів. Інші вечірки також проходили вдома в Радзимовських»⁷⁰. Вочевидь, можна довіряти словам Б. Балінського, адже ця традиція тривала ще з дореволюційних часів.

14 вересня 1929 р. співробітник ОДПУ Бренер заарештував Валентину Радзимовську вдома і здійснив обшук, свідками якого був професор Костянтин Миколайович Зайкевич, студент Іванович та представник домоуправління Стасюк⁷¹.

Слідство вели уповноважені Київського відділення ОДПУ Правдін, Щербина й Ленський. В архівній справі є постанова про звинувачення від 25 вересня 1929 р. в «участі в українській підпільній контрреволюційній організації». 26 вересня датовано перше наявне в справі письмове свідчення В. Радзимовської, яке, імовірно, вона написала у відповідь на висловлені в усній формі додаткові звинувачення за трьома окремими пунктами. По-перше, була підозра в належності до Союзу російського народу. Це звинувачення було настільки абсурдним, що пізніше слідчий викреслив його зі свідчень Валентини. По-друге, її звинувачували в належності до контрреволюційної української націоналістичної організації, що мала на меті скинути радянську владу. По-третє, їй закидали готовність виконувати вказівки та доручення

київських і німецьких контрреволюціонерів під час наукового відрядження до Німеччини. У своєму першому свідченні російською мовою 26 вересня Радзимовська на основі фактів, а також логічних умовиводів спростувала звинувачення. До справи підшито автобіографію професорки, написану українською мовою (без дати). В обох текстах підслідна стверджувала, що займалася науковою й педагогічною діяльністю на благо радянської держави, на контрреволюційну діяльність навіть не мала часу. Перший протокол допиту на одній сторінці, що зберігся в архівній справі, датовано 17 жовтня. Наступні додаткові письмові свідчення Радзимовська надала 14 листопада 1929 р. На цьому виклики, вочевидь, припинилися: слідчі вирішили тягнути час й тиснути на неї, тримаючи в неволі, можливо, в одиночній камері, про що пише І. Розгін.

Проте політичний досвід дався взнаки: 4 січня 1930 р. В. Радзимовська надіслала слідчому листа, в якому оголосила голодування. Цей метод активно використовували політв'язні за імперських часів, натомість у справах репресованих науковців таких заяв автору бачити не доводилося. На повідомленні про надсилання листа стоїть помітка від 8 січня: переконати її припинити голодування. Імовірно, якась зустріч зі слідчим відбулася, бо більше згадок про голодування немає, проте є наступний лист до слідчого Щербини від

Ф. № 90-а/орг. 15

У. С. Р. Р.

ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ

Ордер № 4448

По справі.....

Дійсний на 1 доб.

Дано Вересня „14“ дня 1929 р.

Співробітникові Бренеру

на переведення туди та арешту

р. Радзимовської Валентини Васильовни

на адресу вчл. Терпуні 30
поч. 1

Усім військовим і громадянським владам, а також громадянам Республіки, належить давати всяку законну допомогу пред'явникові ордера при виконанні покладених доручень.

Начальник..... (органів)

Секретар Бренеру

„Полтава-Подіграф“ № 37—651. 300х200.

Фото ордера на арешт Валентини Радзимовської

20 січня, в якому В. Радзимовська просить завершити слідство та звільнити її. Черговий допит 31 січня провів Ленський і отримав ті самі свідчення про невинуватість дослідниці. Наступний лист Валентини Василівни слідчому, цього разу Ленському, датовано 12 січня (12/І), але, ймовірно, написаний 12 лютого (12/ІІ): вона перелічує ті самі позиції, що й у попередніх свідченнях, а також заперечує наведені слідчим «викриття» з допитів інших членів контрреволюційної організації.

На аркушах 39–69 архівно-слідчої справи наведено витяги з допитів Миколи Павлушкова, Василя Дурдуківського, Володимира Підгаєцького, Василя Дем'янчука, Аркадія Барбара, Миколи Кудрицького, Сергія Єфремова, проведених як до арешту В. Радзимовської, так і під час її попереднього ув'язнення. Її звинувачували в тому, що вона належала до гуртка СВУ в Київському медінституті, була націоналістичною діячкою в КІНО, мала власний окремий гурток у рамках СВУ, а також їздила до Німеччини для зв'язку з «закордонною СВУ» (за всіма свідченнями — невдало в політичному сенсі; наведено досить грубі слова С. Єфремова на її адресу; невідомо, чи ці слова не вигадані під тиском). Усі ці закиди В. Радзимовська спростовувала. У справі є ще одне свідчення незламності та винахідливості Валентини Василівни. Така собі Ірина Павлівна Іванова 20 лютого 1930 р. переповіла розповідь ув'язненої Катерини Миланівни Піотровської, яка перебувала з В. Радзимовською в одній камері. Професорка була жінкою «очень умной, ловкой, более ли менее знающей и разбирающейся в юриспруденции». На допросах всегда старалась обаять следователя уверенным поведением, резким замечанием... Являлась... душой всей камеры и главной советчицей, как отвечать и как вести себя на допросах. Той же Пиотровской она посоветывала заявить протест по поводу показаний, объяснила разницу в выражениях, говорила о том, что каждую вещь при умении можно представить в желательном освещении, сказала так же, что как средством достижения чего-нибудь может быть объявление голодовки». Іванова зі слів Піотровської характеризує В. Радзимовську так само, як і чимало сучасників: людина вкрай енергійна, яка не дає себе образити. У камері були й інші в'язні, яким Валентина теж давала поради⁷². Звичайно, і на це викриття Радзимовська написала слідчому листа на чотирьох сторінках, де все заперечувала.

На початку березня 1930 р. В. Радзимовська знову надіслала листа Ленському: зазначила, що днем раніше її перевели до загальної камери, де вона змогла ознайомитися зі справою СВУ, і в яскравих формулюваннях знову заперечила свою причетність. А далі сталося неочікуване. 29 березня слідчий підписав постанову про звільнення науковиці з в'язниці. 26 травня прокурор остаточно закрит справу. Іван Розгін повідомляє, вочевидь, чутки, що ходили між сучасниками: ніби звільнення було пов'язане з втручанням педагога Івана Соколянського, одного з трьох членів спеціальної колегії Верховного Суду УСРР на процесі.

⁷³ Л. О. Крупник, «Роль адвокатів на судовому процесі “Спілки визволення України”», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 30 (2017): 69–81.

⁷⁴ Труды Четвертого всесоюзного съезда зоологов, анатомов и гистологов в Киеве, 6–12 мая, 1930 г. Список докладов и тезисы (Киев; Харьков, 1931), 371.

⁷⁵ Бюлетень Київського Туберкульозного інституту (1931).

Соколянський викладав у ВІНО психологію, був членом кафедри педології у 1920–1923 рр. і, безумовно, був добре знайомий із В. Радзимовською. Однак треба зважати на той факт, що на момент початку процесу в Харкові 9 березня⁷³ Валентина Василівна не дала проти себе жодних свідчень, тому в організаторів публічного суду не було мотивів демонструвати суспільству непокірну підсудну.

Ледве оговтавшись після шести з половиною місяців тюрми, Валентина Радзимовська поринула в наукову діяльність. Іван Розгін пише, що «за якийсь час вдалося їй відновитися на майже всіх посадах, які вона посідала перед ув'язненням», натомість А. Довжик зазначає: «...звільнившись із ув'язнення, Валентина Радзимовська зіштовхнулася з тим, що їй відмовляли у відновленні на роботі з “незалежних обставин”». Як же було насправді?

Кандидатка історичних наук Олена Ляпіна повідомила автору, що й у 1930 р. Радзимовська продовжувала працювати в КІНО, аж до його розділення на Інститут професійної освіти, Фізико-хіміко-математичний інститут та Інститут соціального виховання, а потім викладала в останньому до 1932 р. Відомо також, що в Києві 6–12 травня 1930 р. відбувся 4-й Всесоюзний з'їзд анатомів, гістологів і зоологів⁷⁴ — найбільший у той час конгрес із біологічних наук, який відвідали майже тисяча дослідників і дослідниць. Ім'я Валентини Радзимовської як професора ІНО зазначено в переліку делегатів конгресу, що свідчить про її відвідування засідань з'їзду (фактично через кілька тижнів після звільнення з ДОПР!), а також про збереження посади в Інституті народної освіти принаймні на травень 1930 р.

Інша ситуація сталася з науково-дослідною кафедрою педології. Після арешту В. Радзимовської кафедру очолив Йосип Селіханович, а вже впродовж 1930 р. кафедру було ліквідовано, як і інші аналогічні кафедри Головна науки. Вочевидь, єдиним місцем, звідки В. Радзимовську звільнили негайно й безповоротно, був Київський медичний інститут, хоча й це потребує перевірки.

Наприкінці 1930 або на початку 1931 р. В. Радзимовська перейшла на посаду завідувачки експериментального відділу Туберкульозного інституту, також у Протасовому Яру. Інститут очолював Юрій Богменко, колишній директор туберкульозного санаторію в київському передмісті Пуща-Водиця. Науковими дослідженнями керував відомий лікар і дослідник Ной Морозовський. Тематику досліджень В. Радзимовської окреслюють публікації в «Бюлетені Київського Туберкульозного інституту»: вона досліджувала зміни крові хворих на туберкульоз у санаторіях у Пущі-Водиці та Сосновці (поблизу Черкас), вивчала зміни обміну речовин у пацієнтів, що одужують, аналізувала вплив кліматичних факторів на стан їхнього здоров'я⁷⁵. На 1-му Всеукраїнському туберкульозному з'їзді в Одесі 1934-го В. Радзимовська була в складі Комітету з'їзду, робила дві доповіді й виступала в одній заздалегідь підготовленій

⁷⁶ Ю. І. Фещенко, В. М. Мельник і Л. В. Ареф'єва, «90 років в ім'я життя. До ювілею Державної установи “Національний інститут фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Г. Яновського НАМН України”», *Укр. пульмонолог. журн.* 3 (2012): 5, 14, 15.

⁷⁷ О. Є. Юрик, «Становлення та розвиток неврології в Києві», *Международ. неврол. журн.* 2 (80) (2016): 176–182.

⁷⁸ Ф. Н. Серков, Даниил Семенович Воронцов (Київ: Наукова думка, 1986), 65.

⁷⁹ В. Радзимовская и И. Сливко, «К вопросу о патогенезе эпилептического приступа», *Вопросы психиатрии* VII (1936): 67.

дискусії. На жаль, у ювілейних публікаціях⁷⁶ Інституту фтизіатрії та пульмонології ім. Ф. Г. Яновського НАМН України про діяльність Валентини Радзимовської дотепер не згадують. Є сподівання, що радянська облуда спаде й до 100-ліття створення інституту, що відзначатимуть 2022 року, про її науковий внесок буде згадано на відповідному науковому рівні.

Чи мала Валентина Радзимовська інші посади в Києві в період 1930–1941 рр.? Іван Розгін навів інформацію, яка стала джерелом для всіх наступних дослідників життєпису дослідниці: «...обставини примушували В. Радзимовську... очолювати в різні часи відділи фізіології в науково-дослідних інститутах; наприклад, в Туберкульозному інституті, Інституті ортопедії та травматології, Інституті психіатрії і невропатології, Інституті клінічної фізіології Академії наук, Науково-дослідчій кафедрі педології». Про кафедру педології та Туберкульозний інститут вище вже згадано, а що ж інші? Із наукових публікацій В. Радзимовської відомо, що в Інституті ортопедії та травматології вона з колегами проводила дослідження з пацієнтами клініки. Дослідники історії цього інституту не зазначають про окремий відділ на чолі з Валентиною Василівною, тому тут потрібне спеціальне вивчення. «Інститут психіатрії і невропатології» — це, вочевидь, Київський психоневрологічний інститут, що діяв у 1927–1950 рр., а потім був реорганізований у Інститут нейрохірургії (нині — зараз імені А. Ромоданова НАМН України). У ньому була лабораторія «з вивчення фізіології нервової системи»⁷⁷, або, за даними П. Серкова, «експериментальна лабораторія», яка займалася експериментальною епілепсією (у 1935–1939 рр. її очолював Данило Воронцов, у 1939–1941 рр. він був науковим консультантом)⁷⁸. Про посади В. Радзимовської в цьому інституті нічого не відомо. Однак у 1936–1937 рр. вийшло принаймні шість її наукових праць, присвячених патології нервової системи, більшість — у співавторстві зі співробітниками Психоневрологічного інституту. Одну з праць присвячено саме патогенезу епілепсії⁷⁹.

Усі зусилля автора з пошуку слідів діяльності Радзимовської в Інституті клінічної фізіології АН УРСР наразі не мали успіху. У великій базі опублікованих документів співробітників цього інституту ім'я В. Радзимовської жодного разу не виринуло. Тому є малоімовірним, що вона мала посаду в Інституті клінічної фізіології. Натомість у наукових працях В. Радзимовської згадано «фізіологічну лабораторію Київського педагогічного інституту», отже є сенс дослідити її можливі наукові афіліації в цьому закладі.

В особистому житті Валентини Василівни у 1937–1938 рр. сталося два потрясіння. Це був важкий час для багатьох київських інтелектуалів через чергову хвилю репресій, що добивали тих, хто врятувався під час попередніх масових арештів. 25 листопада 1937 р. заарештували її старшого брата Василя Яновського, 1883 року народження, який працював у Лубнах

⁸⁰ Яновський Василь Васильович, запис № 170993, Національний банк репресованих.

⁸¹ Balinsky, *Memoirs*, 152–153.

⁸² Там само, 98–99.

⁸³ С. В. Воловник и Н. В. Крылов, *Мелітопольський пединститут: страницы истории* (Мелітополь: Изд. дом Мелітоп. городс. типографии, 2014), 75–76.

⁸⁴ Balinsky, *Memoirs*, 201–202, 209.

інженером на заводі. 29 січня 1938 р. його засудили рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, а 25 березня розстріляли⁸⁰.

Близько 1937 р., за спогадами Бориса Балінського, родина Радзимовської зазнала ще однієї втрати: помер цивільний чоловік Валентини Василівни Костянтин Зайкевич, який страждав на м'язову слабкість і в останній період життя дуже швидко втратив рухливість⁸¹. Біолог Балінський розглядав хворобу як один із варіантів спадкової м'язової дистрофії, проте В. Радзимовська та її близькі вважали недугу наслідком родинної трагедії, що сталася наприкінці 1920-х. Тоді Зайкевич мав пасинка Петра (Б. Балінський невпевнено пригадує ім'я), віком років 16–17, а в того був приятель Вадик — пасинок Ольги Радзимовської, сестри Івана Радзимовського. Коли нікого не було вдома, Вадик прийшов грати з Петром у шахи, залишився на ніч, а потім убив Петра молотком і пограбував разом зі спільницею квартиру. Подія, звісно, приголомшила родину. Можливо, що симптоми хвороби Зайкевича почали прогресувати внаслідок цієї психічної травми⁸². Існує також чимало нейродегенеративних хвороб, які спричиняють втрату рухливості й не є однозначно спадковими, найвідоміша з яких — бічний аміотрофічний склероз. Так чи так, сумні події в родинному колі явно не сприяли нормальному самопочуттю В. Радзимовської.

У 1939 році Радзимовська обійняла посаду професора фізіології за сумісництвом у Мелітопольському державному педагогічному інституті. (До слова, про її діяльність немає жодних даних на сайті теперішнього Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, а в праці з історії інституту⁸³ наведено лише коротку довідку.) У травні 1940 р. працівник Мелітопольського районного управління НКВС сержант держбезпеки Секарев надіслав запит на ознайомлення з архівно-слідчою справою В. Радзимовської 1929–1930 рр. Ще раніше, у березні того ж року хтось із Другого відділу УДБ НКВС УРСР нерозбірливим почерком заповнював вимогу на видання справи. Схоже, готувалося продовження переслідувань, але через невідомі причини небезпека оминула професорку.

Наприкінці літа 1941 р. Б. Балінський приїхав до Харкова з Криму й зустрівся там з усією родиною Радзимовських: Валентиною, дітьми Євгеном і Ольгою та невісткою Тетяною. 24–25 жовтня німці зайняли місто. У листопаді чи грудні Б. Балінський, його дружина Катерина Сингаєвська, син Іван, співробітник Віктор Брунст і Валентина Радзимовська дісталися Києва (добирались на вантажівках, потягах і пішки)⁸⁴.

Діяльність В. Радзимовської в Києві у цей період залишається невивченою. Повідомлення І. Розгона про її участь у всіх можливих спробах відновити освітні й дослідницькі установи за німецької окупаційної адміністрації цілком відповідає діяльній натурі професорки. Однак

⁸⁵ "Piper City Church Resettles Refugee Family From the Ukraine", *The Paxton Record* November 2 (1950): 9.

⁸⁶ Д. Малаков, «Згадка про трьохсот киян з 1942 року: [про долю митців та науковців, які залишилися в окупованому Києві]», *Київська старовина* 5 (2000): 76–95.

⁸⁷ С. Парфанович, «Лікарки на службі народньому здоров'ю», *Лікарський вісник* 1 (5) (1955): 25–32.

навіть у 1968 р., переписуючись з Іваном Розгоном, родина Радзимовських у США могла зберігати таємниці, щоб не виглядати колаборантами. Ба більше, після еміграції до США у 1950 р. вони вигадали й опублікували в місцевій газеті легенду, щоб уникнути підозр у будь-якій співпраці з гітлерівцями⁸⁵. Нібито німці захопили їх у Києві, де вони голодували, відправили потягом на важкі роботи до Німеччини, однак львівські друзі звільнили їх і заховали в карпатському селі, де вони заробляли на життя приготуванням пиріжків. Звідти вони дісталися Братислави, а відтак Мюнхена, де Валентина працювала лікаркою. Ця історія не є цілком вигаданою (вони справді були в карпатському селі 1944 р. і працювали в Братиславі й Мюнхені наприкінці війни), однак деталі сильно змінено. Тому стверджувати щось напевно щодо життя Валентини Радзимовської в окупації можна, лише спираючись на документи.

Один із таких документів свідчить, що в січні–березні 1942 р. Валентина Радзимовська працювала в Комісії українських громадських і культурних діячів при відділі суспільної опіки Київської міської управи. Пізніше її ввели до комісії як представницю Київського університету. При цьому ім'я Радзимовської є й серед тих, хто потребував допомоги цієї комісії: «57 р., професор університету, фізіології та медичного інституту, 53 наукові праці, була в полоні 8 місяців»⁸⁶.

Коли німці відступали з Києва, Радзимовська переїхала до Львова, де короткий час працювала на медичних курсах, створених на місці Львівського університету. Згодом зі Львова дісталася Братислави, де вимушена була заробляти гроші медичною практикою. Звідти переїхала до Мюнхена, де після війни викладала в Університеті адміністрації ООН (UNRRA) й в Українському господарсько-технічному університеті. Від 1950-го і до своєї смерті 22 грудня 1953 р. мешкала в США в родині сина Євгена.

У середині 1950-х ім'я Валентини Радзимовської знову виринуло в київських архівах: було створено дві картки про неї як «неблагонадійну мешканку Києва». В одній було згадано про те, що вона балотувалася до Київської міської думи 1917 р. від блоку УРСДРП та УПСР. У другій їй у провину ставили клопотання про видання закордонного паспорта 1925 р.

Наукові публікації Валентини Радзимовської потребують окремого дослідження — в системі координат історії науки, а не біографічних студій. Окремо потрібно вивчити й учнів видатної дослідниці в галузі фізіології та біохімії. У літературі вже були спроби окреслити її школу, однак їх варто переглянути критично. Зокрема Софія Парфанович стверджувала⁸⁷, що до школи В. Радзимовська, «відкиля вийшло багато лікарів і вчених... підбирала... головно жінок». Глава у книжці Ярослава Ганіткевича має назву «Валентина Радзимовська — засновник української школи фізіологів та біохіміків», однак серед її учнів окремо згадано

⁸⁸ Ганіткевич, Українські лікарі-вчені, 172.

⁸⁹ Павло Пундій, «У світлу пам'ять проф. д-ра Василя Плюща», *Визвольний шлях* 12 (465) (1986): 1501–1516.

⁹⁰ Balinsky, *Memoirs*, 112.

⁹¹ М. Т. Клименко, «Драбкіна Рахіль Йосипівна», в *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн], гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ (Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008).

⁹² А. Довжик, «Жінки — викладачі педагогічних і мистецьких вишів Києва у 1920-ті роки», *Київські історичні студії* 2 (5) (2017): 53–63.

⁹³ М. І. Щербань, «Актинометрія», в *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн], гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ (Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001).

лише Андрія Ємченка, першого завідувача кафедри фізіології у відновленому Київському державному університеті, а про інших співавторів наукових статей зауважено побіжно: «не менше 30 наукових працівників» школи Радзимовської⁸⁸. Потрібно зазначити, що професор Кронтовський і його учениця (і дружина) Марія Яцимірська не були її учнями. Як і Вадим Іванов, Анатолій Зюков та Іван Базилевич, учні відомого терапевта Феофіла Яновського, неврологи Веніамін Бедер і Віра Михайлівна Слонімска, які з Радзимовською лише співпрацювали.

У свідченнях під час слідства В. Радзимовська називала своїм колом на кафедрі фізіології КІНО асистентку Софію Михайлівну Плотнікову, аспірантку Есфір Д. Відро, секретаря кафедри Миколенко (Миколенка?). Плотнікова, за словами професорки, мала білоруське походження і працювала також на кафедрі педології. Низку спільних публікацій із В. Радзимовською мали С. Плотнікова й Е. Відро. Учнями Валентини Василівни були безумовно згадані вище Олена Одринська й Андрій Ємченко, сестра чоловіка й подруга Єлизавета Балінська-Радзимовська, відомий фтизіатр Василь Плющ, який, за спогадами Б. Балінського, ще й був деякий час другим чоловіком доньки Ольги Радзимовської⁸⁹. (Шлюб був нетривалий, Плющ захворів у лікарні на туберкульоз і заразив ним дружину, яка дістала суттєве ушкодження легень, що дошкуляло їй залишок життя⁹⁰.) Імовірно, до наукової школи В. Радзимовської належала Рахіль Драбкіна, яка до 1930 р. працювала в Київському санітарно-бактеріологічному інституті, а потім — у Туберкульозному⁹¹. Потребує дослідження багаторічна співпраця В. Радзимовської з Ольгою Нілівною Нічкевич-Половко, викладачкою креслення в ВІНО, геофізикинею, співробітницею Комісії для досліджень питань геофізики ВУАН, кандидаткою фізико-математичних наук, старшою науковою співробітницею відділу геохімії, членкинею Вченої ради Інституту геологічних наук АН УРСР⁹², дослідницею в галузі актинометрії⁹³, одруженою з геофізиком Іваном Половком. Серед учасників 4-го з'їзду анатомів, гістологів і зоологів у травні 1930 р. в Києві окрім В. Радзимовської та С. Плотнікової був також аспірант кафедри педології і фізіолог Василь Іванович Дьомін. У 1938–1946 рр. він працював у відділі біохімії гормонів Інституту біохімії, а під час нацистської окупації Києва — в окупаційному Інституті тваринництва. На початку 1960-х В. Дьомін був доцентом кафедри клінічної біохімії в Київському інституті вдосконалення лікарів (нині — Національний університет охорони здоров'я ім. П. Л. Шупика). Імовірно, що педологія, фізіологія і біохімія в його науковій біографії — саме зі школи В. Радзимовської.

Треба зауважити, що Валентина Василівна, всупереч тогочасним традиціям, публікувала чимало наукових статей не одноосібно, а в співавторстві. Це сприяло кар'єрному зростанню

її молодших співробітників. Я. Ганіткевич наводить низку представників її школи: М. Кострак, К. Крижановська, Кросовицька, Е. Кучерова, Д. Огородник, Райман, Ю. Г. Рузинов, І. М. Сливко, П. Таркановський, Й. І. Уманський, В. Фоломіна, В. Цвет, З. Ю. Чернишова, В. І. Чернявська, Б. Юбкевич, Н. Юр'єва (орфографію виправлено за бібліографією Радзимовської автором). Наукові зв'язки В. Радзимовської з цими науковцями ще потрібно дослідити. Цілком можливо, що їхні біографії додадуть нові деталі до життєпису Валентини Василівни. Учні В. Радзимовської також треба шукати серед учасників семінару підвищеного типу з фізіології при КІНО, який вона вела, а також в архівних матеріалах науково-дослідної кафедри педології, які здебільшого були недоступні автору цього дослідження.

Отже, перед нами вимальовується портрет Валентини Радзимовської: не лише визначної дослідниці світового рівня у сфері біомедицини, чудової викладачки та невтомної організаторки науки, а й громадської активістки, ризикової політичної діячки, яка в моменти політичних криз, революцій і переслідувань мислила тверезо, діяла згідно зі своїми переконаннями й не дозволяла скривдити себе і своїх близьких. Вона була не «кабінетною вченою», непристосованою до життя, не жертвою обставин — вона була активною громадянкою, яка постійно працювала для конструктивної зміни середовища навколо себе. У сучасному українському суспільстві побутує думка, що політика — «справа брудна», що чесним і професійним людям там не місце. Біографія Валентини Радзимовської свідчить про інше. Під час постійної боротьби за життя, де потрібні хитрість і обман, вона зберегла віру в людяність, не потрапила в тенета цинізму та зневіри. Її завжди засмучувала непорядність людей, про що зокрема свідчить фрагмент із листа Валентини Василівни часів німецької еміграції 1945–1949 рр., який наводить Дмитро Донцов: «Тут, у нас, не тільки не кланяються ідеалам, а просто перестають бути людьми! Дехто з “високодостойних” чи з таборів, чи з-за океану, які повинні були б опікуватися “діпістами”, не виправдали надій, покладених на них. До одних “дійти не можна” було, другі “влаштовують свої справи” особисті..., треті “не приймають простих смертних”, четверті, обіцяючи вивезти колег, самі лише виїхали за океан та ин. Як боляче, як досадно!»⁹⁴.

Наукові праці В. Радзимовської належать світові, а її громадсько-політична праця важлива саме для Києва. Треба повернути їй ім'я місту, згадати її в урбанонімах, традиційних меморіальних дошках, нестандартних мистецьких проектах. Невдала спроба назвати одну з вулиць Києва ім'ям Валентини Радзимовської під час дерусифікації топонімів у червні 2022 р. не має бути єдиною. Потрібно ґрунтовніше дослідити київський період її життя, зокрема під час нацистської окупації.

ПОДЯКИ

Автор безмежно вдячний за надані цінні матеріали й консультації Василю Борозенцю, Семінові Воловнику та Олені Ляпіній; Віталієві Скальському — за редагування і поради щодо першого рукопису; Тетяні Водотиці — за ґрунтовне редагування; анонімним рецензентам — за критичні зауваження та доброзичливе ставлення; працівницям і працівникам Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву міста Києва, Наукового архіву Національного університету «Києво-Могилянська академія», а особливо Анні Хроболовій — за допомогу з документами; Вікторії Кравченко — за інформацію з історії кафедри фізіології людини і тварин Київського університету; Ксенії Гулак — за терпіння, підтримку й плідні обговорення теми. Величезну вдячність також висловлюю Володимирові Коржу, який ознайомив із мемуарами Б. Балінського, звідки й пішов інтерес до постаті Валентини Радзимовської, а також онукові Б. Балінського Ендрю (Andrew Balinsky) який надав друкований примірник мемуарів.

Публікацію частково профінансовано проектом «Urban Bridges» від ГО «Простір 500» за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні, в рамках якого відбулася лекція автора (організаторка й модераторка — Анна Переяславська). Автор також глибоко вдячний 2514 користувачам застосунку «Київ Цифровий», які підтримали пропозицію перейменувати вулицю Тімірязєвську в Києві на вулицю Валентини Радзимовської — рано чи пізно наші спільні зусилля дадуть результат.

References

- Bachynska, M. "Zhinka naukovi doslidnyk". *Nashe zhyttia* 9 (8) (1954): 10–12.
- Balinsky, B. I. *Memoirs*. Global Print, 2009.
- Bazylevych, I. V. "V. Radzymovska". *Svoboda* 55 (1954): 7.
- Biuletен Kyivskoho Tuberkuloznoho instytutu. 1931.
- Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva, f. R-352, op. 5, spr. 1381, ark. 4.
- Diakovskij, E. "Pamjati V. V. Radzymovskoj". *Novoe russkoe slovo* 15264 (1954): 3.
- Dontsov, D. "Pamiati V. V. Radzymovskoi". In Dontsov, D. *Vybrani tvory u 10 t.*, ed. O. Bahan. T. 10: *Vybrani tvory*. Drohobych; Lviv: VF "Vidrozhennia", 2016.
- — —. *Rik 1918*. Miunkhen, 1954.
- Dovzhyk, A. "Zhinky — vykladachi pedahohichnykh i mystetskykh vyshiv Kyieva u 1920-ti roky". *Kyivski istorychni studii* 2 (5) (2017): 53–63.

- — —. “Zhyttievi shliakh vykladacha, vchenoho Valentyny Vasylivny Radzymovskoi”. *Eminak* 3 (3) (2016): 98–108.
- “ISRAEL: Einstein Declines”. *Time* 1 December (1952).
- Feshchenko, Yu. I., Melnyk, V. M., & L. V. Arefieva. “90 rokiv v imia zhyttia. Do yuvileiu Derzhavnoi ustanovy «Natsionalnyi instytut ftyziatrii i pulmonolohii im. F. H. Yanovskoho NAMN Ukrainy»”. *Ukr. pulmonol. zhurn.* 3 (2012): 5, 14, 15.
- Hanitkevych, Ya. V. *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny XX stolittia ta yikhni naukovi shkoly: biohrafichni narysy ta bibliohrafiia*. Lviv, 2002.
- Hlaholiev, V. P., & V. O. Tsybenko. “Kafedri fiziologhii liudyny i tvaryn Kyivskoho universytetu 150 rokiv”. *Fyzyolohycheskyi zhurnal* 38 (2) (1992): 122–127.
- Kievskij uchebnyj okrug. *Pamjatnaja knizhka Kievskago uchebnago okruga na 1913 god* (Kiev: Tipografija T-va I. N. Kushnerev i Ko, 1913).
- Klymenko, M. T. “Drabkina Rakhil Yosypivna”. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia*, eds.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak et al. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2008.
- Korotkyi, V. A., & V. I. Ulianovskyi, eds. *ALMA MATER: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920. Materialy, dokumenty, spohady*. Vol. 2: Universytet sv. Volodymyra za doby Ukrainskoi Tsentralnoi Rady ta Hetmanatu Pavla Skoropadskoho. Kyiv: Praim, 2001.
- Krupnyk, L. O. “Rol advokativ na sudovomu protsesi «Spilky vyzvolennia Ukrainy»”. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 30 (2017): 69–81.
- Mal’cev, S. V., Safina, L. Z., & Z. R. Habibrahmanova. “Vydajushhysja dejatel’ otechestvennoj pediatrii E. M. Lepskij (K 140-letiju so dnja rozhdenija)”. *Ros. vestn. perinatol. i pediater.* 63 (5) (2018): 237–240.
- Malakov, D. “Zghadka pro trokhsot kyian z 1942 roku: [pro doliu myttsiv ta naukovtsiv, yaki zalyshylysia v okupovanomu Kyievi]”. *Kyivska starovyna* 5 (2000): 76–95.
- Maliuta, O. V. “Radzymovska Valentyna Vasylivna”. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.*, eds. V. A. Smolii et al. Vol. 9. Kyiv: Naukova dumka, 2012.
- — —. “Prosvity” i *Ukrainska Derzhavnist* (druha polovyna XIX — persha polovyna XX stolittia). Kyiv, 2008.
- Nahirna, S. “Nad mohyloiu Lili Sadvoskoi”. *Nashe zhyttia* 12 (1) (1955): 10–11.
- Narodnia volia 3 (16.03) (1918).
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho universytetu “Kyievo-Mohylianska akademiia”, f. № 11, op. 2, spr. 109.
- Nova Rada 24 (27.05) (1917): 1; 67 (18.06) (1917): 2; 145 (24.09) (1917): 2; 46 (31.03) (1918): 2–3.

- Onopriienko, V. L., & T. O. Shcherban. *Dzherela z istorii Ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi*. Kyiv: DP "Inform.-analit. ahentstvo", 2008.
- Osinchuk, R. "Prof. d-r med. Valentyna Radzymovska". *Likarskyi visnyk* 1 (1954): 48–50.
- Parfanovych, S. "Likarky na sluzhbi narodnomu zdoroviu". *Likarskyi visnyk* 1 (5) (1955): 25–32.
- "Piper City Church Resettles Refugee Family From the Ukraine". *The Paxton Record* November 2 (1950): 9.
- "Posmertni zghadky". *Nashe zhyttia* october (1965): 12.
- Pundii, Pavlo. "U svitlu pamiat prof. d-ra Vasylia Pliushcha". *Vyzvolnyi shliakh* 12 (465) (1986): 1501–1516.
- Rada 258 (23.11) (1908): 3.
- Radzimovskaja V. "K voprosu o stepeni ustojchivosti tkani molodogo organizma k izmeneniju vneshnih uslovij sushhestvovaniia". *Zhurnal rannego detstva* 1 (1924).
- Radzimovskaja, V., & I. Slivko. "K voprosu o patogeneze jepilepticheskogo pristupa". *Voprosy psichiatrii* VII (1936): 67.
- "Radzymovska Valentyna". In *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna (EU-II)*, vol. 7. Paryzh; Niu-York, 1973.
- Rosiisko-ukrainskyi medychnyi slovnyk: materialy do ukrainskoi medychnoi terminolohii, ed. M. A. Halyn. Kyiv, 1920.
- Rozghin, I. *Valentyna Radzymovska: Korotkyi narys zhyttia ta naukovoii y hromadskoi yii diialnosti*. Vinnipeh: Ukrainska vilna Akademiia Nauk, 1968.
- Rusova, S. "Narada po doshkilnomu vykhovanniu". *Nova Rada* 112 (12.07) (1918): 1–2.
- Serkov, F. N. *Daniil Semenovich Voroncov*. Kiev: Naukova dumka, 1986.
- Shcherban, M. I. "Aktynometriia". In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia*, eds.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak et al. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2001.
- Smolnitska, M. K. *Kolehiia Pavla Halahana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004.
- Trudy Chetvertogo vsesojuznogo s#ezda zoologov, anatomov i gistologov v Kieve, 6–12 maja, 1930 g. Spisok dokladov i tezisy*. Kiev; Har'kov, 1931.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 263, op. 1, spr. 42663.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 127, op. 1078, spr. 3042.
- Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaia kniga*. Kiev: Tipografija 1-j Kievskoj arteli Pechatnogo dela, 1915.
- Ves' Kiev: adresnaja i spravochnaia kniga*. Kiev: Tipografija R. K. Lubkovskogo, 1902.

Volovnik, S. V., & N. V. Krylov. *Melitopol'skij pedinstitut: stranicz istorii*. Melitopol': Izd. dom Melitopol. gorods. tipografii, 2014.

Yanchenko, T. V. *Pedolohiia v Ukraini ta zarubizhzh: teoriia i praktyka*. Chernihiv: Desna Polihraf, 2016.

Yanovskyi Vasyl Vasylovych, zapys № 170993, Natsionalnyi bank represovanykh. Yuryk, O. Ye. "Stanovlennia ta rozvytok nevrolohii v Kyievi". *Mezhdunar. nevrol. zhurn.* 2 (80) (2016): 176–182.

Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Entsyklopedychne vydannia. Vol. 1. Kyiv, 1999.

Oleksii Boldyriev

POLITICAL AND PERSONAL IN KYIV RESEARCH LIFE OF VALENTYNA RADZYMOVSKA

Valentyna Radzymovska (1886–1953) is a prime example of a woman who excelled in science, politics, and social life in the women-oppressed society of the early 20th century. Radzymovska is well-known as a biochemistry, physiology, and cell biology researcher, as well as a physician and university professor. She also participated in the Ukrainian national movement and the 1917–1921 Ukrainian Revolution. The majority of her biography was written by Ukrainian diaspora authors who lacked access to Kyiv local archives and sources, and their inconsistencies and errors were then transferred to new publications by independent Ukraine researchers. In this study, archival materials, contemporary newspapers, memoirs, and other sources were analyzed to advance the reconstruction of Valentyna Radzymovska's biography. Contrary to previous reports, she participated in Ukrainian Revolution events, ran for the Kyiv City Duma on the Ukrainian Social Democrat election list, served as the head of the Kyiv city Ukrainian Council, and her apartment became a center of political life. During the trial of "Union for the Freedom of Ukraine", the Radzymovska political archive-criminal case of 1929–1930 was presented for the first time. The study of Radzymovska's scientific environment revealed her research positions and established her student circle. Already published and newly described details of Radzymovska's personal life enable us to characterize her as a communicative, intelligent, and passionate woman who, despite her exceptional political skills and difficult life choices, remained humane to the end.

Keywords: history of science, Valentyna Radzymovska, Kyiv Institute of People's Education, Ukrainian Revolution of 1917–1921, repressed scientists, biologists, biographies.



Creative Commons — Attribution-ShareAlike 4.0 International — CC BY-SA 4.0

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО
ПРОСТОРУ м. ІЗМАЇЛ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олексій Ільїн

«МІСТО, КУДИ Я НЕ МОЖУ ПОВЕРНУТИСЬ»: ПРОСТІР
ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ
ОБЛАСТЕЙ У СПОГАДАХ ДІТЕЙ ІЗ РОДИН ВПО

Вікторія Нестеренко

МАПУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО РЕВОЛЮЦІЮ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Христина Семерин

СУСПІЛЬСТВО В МУЗЕЇ ЧИ МУЗЕЙ У СУСПІЛЬСТВІ
(До питання про роль соціології у міських
музейних практиках)

Алла Петренко-Лисак, Дарина Вільхова

Олексій Ільїн,

аспірант Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

IlyinOleksij@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5238-5828>

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ м. ІЗМАЇЛ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Вивчено проблеми й перспективи трансформації публічного простору Ізмаїла в післярадянський період. Головними джерелами дослідження стали публікації на місцевих новинних сайтах і у фейсбуку, а також офіційна документація місцевих органів влади. Схарактеризовано етапи розвитку просторової структури м. Ізмаїл. На відміну від попереднього періоду, коли відбувалося масове будівництво нових районів міста, сучасний етап характеризується більшим акцентом на внутрішніх змінах простору й вирізняється деіндустріалізацією, комерціалізацією та приватизацією. За останні 30 років були значні досягнення, однак міські публічні простори Ізмаїла нині мають велику кількість проблем, зокрема: 1) не відбувається ревіталізація території колишніх великих радянських промислових об'єктів, наприклад заводу «Еталон»; 2) акцент у транспортному розвитку було зроблено на автомобільному руху, що знижує потенціал публічного простору міста; 3) публічний простір є непристосованим для людей з обмеженими можливостями; 4) немає належного догляду за історичною спадщиною міста. Головними факторами, які спричинили та поглибили ці проблеми, є бездіяльність місцевої влади, яка не намагається усунути ці недоліки, й недостатня активність мешканців міста. Позитивною тенденцією є зміна символічного наповнення простору: декомунізація, збільшення представленості українських національних і релігійних символів.

Ключові слова: Ізмаїл, міський простір, публічний простір, постсоціалістична трансформація.

¹ Z. Neal, "Seeking Common Ground: Three Perspectives on Public Space", *Proceedings of the Institution of Civil Engineers - Urban Design and Planning* 163 (2) (2010): 1. <https://doi.org/10.1680/udap.2010.163.2.59>

² M. Kohn, *Brave New Neighborhoods. The Privatization of Public Space*, 1st edition ed. (Routledge, 2004), 9. <https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203495117>

³ M. Nikšić, S. Ragozino & A. Fikfak, "Public Spaces and Local Life: Questioning the Participatory Approaches", *Urbani Izziv* 29 (2018): 4. <https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2018-29-supplement-000>

Після розпаду СРСР українське суспільство почало проходити складний шлях трансформацій, пов'язаний із подоланням наслідків тоталітаризму та вибором нового напрямку політичного й соціально-економічного розвитку. У цьому контексті відбулися швидкі зміни в міському просторі українських міст, які мали адаптуватися до нових потреб суспільства та відповісти на виклики глобальних трансформацій. Процес постсоціалістичної трансформації українських міст був суперечливим: він мав багато позитивних надбань, водночас частково загострювалися старі проблеми, частково — виникали нові, які гальмували створення комфортного та безпечного міського середовища. Для їх розв'язання важливо визначити позитивні та негативні аспекти трансформації публічного простору українських міст у постсоціалістичний період, зокрема на прикладі міста Ізмаїл.

В історіографії виокремимо питання, розуміння яких є ключовим для дослідження теми статті. По-перше, це аналіз поняття «публічний простір». По-друге, це дослідження проблем постсоціалістичної трансформації публічного простору на прикладах інших міст, які успішно пройшли цей шлях.

У науковій літературі було сформульовано кілька визначень публічного простору. З. Ніл пропонує три підходи до вивчення цього поняття: 1) юридично-економічний, який дасть змогу дати відповіді на конкретні запитання щодо публічного простору (що таке «публічний простір» і хто за нього платить?); 2) соціально-просторовий, що сприймає існування публічного простору як належне й більшу увагу приділяє питанням дизайну та використання; 3) політичний, який ставить питання про роль публічного простору в демократії, абстрактно — як місце дискурсивної діяльності, конкретно — як місце вилучення або розширення прав і можливостей¹. Певним чином ці три перспективи відповідають концепції М. Кон, за якою публічний простір має три основні компоненти: власність, доступність та інтерсуб'єктивність. «У повсякденному мовленні публічний простір зазвичай стосується місця, яке належить державі, доступне кожному без обмежень та/або сприяє спілкуванню та взаємодії», — зазначає дослідниця². Публічний простір як суспільне благо визначають М. Нікшич, С. Рагозіно та А. Фікфак: це «місця загального блага, які можуть набувати різних просторових форм (від маленьких міських місць до більших ландшафтів), а також різних форм зовнішнього прояву (як-от реальні місця, з одного боку, й віртуальні місця цифрового світу — з іншого)»³. Отже, сучасні дослідники розширюють поняття «публічний простір», додаючи до нього групи у фейсбуку, новинні сайти, тобто інтернет-мережу загалом.

Безумовно, публічний простір є частиною міського простору, тому, на нашу думку, його потрібно визначати в системі інших міських просторів. На думку М. Грищенка, «в міському просторі умовно можна розрізнити персональний (тілесний) вимір; приватний простір;

⁴ М. Грищенко, «Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження», Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія 1 (2016): 31. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/7.116>

⁵ M. Gentile, "Three Metals and the «Post-Socialist City»: Reclaiming the Peripheries of Urban Knowledge", *International Journal of Urban and Regional Research* 24 (6) (2018): 5. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/1468-2427.12552>

⁶ Ibid., 7.

⁷ C. S. Neugebauer & L. Rekhviashvili, "Loss and (re-)construction of public space in post-Soviet cities", *International Journal of Sociology and Social Policy* 35 (7/8) (2015). <https://doi.org/https://doi.org/10.1108/IJSSP-04-2015-0042>

⁸ D. L. Badiu, D. A. Onose, M. R. Niță, & R. Laforzezza, "From «red» to green? A look into the evolution of green spaces in a post-socialist city", *Landscape and Urban Planning* 187 (2019): 156–164. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2018.07.015>

⁹ M. E. Sokołowicz & Z. Przygodzki, "The value of ambiguous architecture in cities. The concept of a valuation method of 20th century post-socialist train stations", *Cities* 104 (2020). <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.102786>

публічний простір; транзитний простір; "пустий" простір»⁴. Певним чином розвиваючи концепцію дослідника, зазначимо, що публічний простір — це простір відчуження однієї людини від іншої: в приватному просторі загалом усі знають особисто один одного, а характер спілкування є вільним, «міжособистісним»; у публічному просторі люди не знають один одного, характер спілкування є ритуалізованим, а в транзитному просторі перебувають геть не знайомі люди, до того ж можливість соціальних контактів є суттєво обмеженою.

Обговорюючи процес постсоціалістичної трансформації, дослідник М. Джентиле критикує поняття «постсоціалістичне місто». Науковець зазначає, що поняття «"постсоціалістичний" створює та відтворює розбіжності позиції щодо удаваної нормальності "західного" міста й що ці відмінності або уявні, або перебільшені, або перекручені, або застарілі, або нав'язані»⁵. Дослідник пропонує відмовитися від пост- і регіональних атрибутів, якщо неможливо продемонструвати, що в місцевому постсоціалістичному контексті є певні риси, які є спільними для інших постсоціалістичних міст і яких немає у непостсоціалістичних містах⁶. Проте західні дослідники визначили низку проблемних аспектів розвитку постсоціалістичних міст. К. С. Нойгебауер і Л. Рехвіашвілі проаналізували проблеми втрати й реконструкції публічних просторів у пострадянських містах. У своїй редакційній узагальненій статті автори визначили низку спільних проблем у розвитку пострадянських міських просторів. По-перше, конфлікти, які виникають у публічному просторі, та боротьба за доступ до публічних просторів є визначальними для життя пострадянських міст. По-друге, важливими є довготривалі культурно вкорінені практики, норми й цінності, які збереглися після розпаду СРСР і в низці випадків набувають популярності в період постсоціалізму. По-третє, більшість міст стикаються зі спадщиною радянського досвіду (в аспекті забудованого міського середовища, успадкованих цінностей або соціальних очікувань щодо державних чи особистих обов'язків), проте сприймається цей досвід по-різному. По-четверте, з'являється багато нових винятків, різноманітні маргінальні соціальні групи⁷. До інших проблем належать збереження радянської архітектури та зелених просторів. Вивчивши динаміку змін у зелених просторах Бухареста, румунські вчені стверджують, що «упродовж соціалістичного періоду відбулося значне збільшення площі та кількості зелених насаджень, а потім їхнє зменшення внаслідок слабкої законодавчої бази, реституції землі та конфліктів власності»⁸.

Цінність модерної архітектурної спадщини повоєнного періоду та проблему її збереження на прикладі дослідження вокзалів Варшави аналізували М. Є. Соколович і З. Пржигодзкі⁹. Прикладом успішної постсоціалістичної трансформації є місто Любляна. А. Свірчич-Ґотовац і Б. Керблер вивчили постсоціалістичну трансформацію її центру. Дослідники дійшли висновку, що зросла доступність центру: було зменшено рух транспорту, розширено

¹⁰ A. Svirčić Gotovac & B. Kerbler, "From Post-Socialist to Sustainable: The City of Ljubljana", *Sustainability* 11 (24) (2019): 7126. <https://doi.org/https://doi.org/10.3390/su11247126>

¹¹ О. Юркова, «Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів», *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* 25 (2015): 37.

¹² Л. Цыганенко, В. Дроздов, & А. Дорошева, *Улицы Измаила: история и современность. Научно-информационный справочник* (Харьков: ООО «Диса плюс», 2017), 7.

¹³ Б. В. Колосок, *Місто Ізмаїл Одеської області. Історико-архітектурний опорний план. Том 1. Пояснювальна записка* (Київ, 1996), 14.

¹⁴ Протокол засідання міськвиконкому з № 1 по № 17 за 1945 р., арк. 18. Економічна довідка по приміським населеним пунктам міста Ізмаїл, ф. Р-788, Виконавчий комітет Ізмаїльської міської Ради депутатів трудящих, м. Ізмаїл, оп. 1, 1944–1985, спр. 8, Комунальна установа Ізмаїльський архів.

пішохідні та велосипедні зони, закрито певні вулиці для транспорту, збільшено зелені зони та площі, алеї вздовж річки, відкрито нові ресторани, кафе та готелі. Ці зміни підвищили якість життя в місті й дали йому змогу стати «успішним» постсоціалістичним містом¹⁰.

Стаття має на меті проаналізувати перебіг постсоціалістичної трансформації публічного простору Ізмаїла, зокрема визначити основні проблеми цих змін і готовність/неготовність місцевої влади й громади реагувати на ці виклики.

Джерельною базою дослідження були дописи активістів у соцмережах (історик О. Юркова, яка вивчає джерелознавчий потенціал фейсбуку, зазначає, що «загалом поле для аналізу виглядає безкрайнім»¹¹) і новинні інтернет-видання. Важливим джерелом дослідження слугували нормативно-правові документи місцевих органів влади, зокрема історико-архітектурний опорний план Ізмаїла та програми розвитку міста, які розміщено на сайті місцевої міської ради. Тобто було використано документи, що відображають як діяльність місцевої влади, так і її оцінку з боку місцевих активістів і журналістів.

Перш ніж перейти до розгляду постсоціалістичної трансформації ізмаїльського публічного простору та виявлення головних проблем цього процесу, схарактеризуємо історичний розвиток просторової структури міста.

В історико-архітектурному розвитку Ізмаїла виділимо три періоди: дорадянський (1811–1944), радянський (1944–1991) і сучасний (із 1991).

Історія міста бере початок у 1811 р., коли біля східних стін Ізмаїльської фортеці було закладено поселення — фактично передмістя фортеці¹². Відповідно до історико-архітектурного опорного плану Ізмаїла 1996 р., розпланування передмістя мало три композиційні акценти. У середній частині між кварталами одна з вулиць була значно ширшою за інші. У західній і східній частинах передбачалося по майданчику, очевидно, для зведення церков. Східна площа через розрив між кварталами композиційно з'єднувалась із долиною Дунаю. Відповідно до перших проєктів, у структурі міста мала бути чітка сітка однакових прямокутних кварталів¹³.

Зауважимо, що станом на 1945 р. Ізмаїл мав регулярну планувальну структуру й був забудований переважно одноповерховими будинками. Населення передмість (Копана Балка, Гудзівка, Пойдівка, Кавказ, Фортеця, Баранівка, Аккерманська, Пристанційне селище й Тараклія) займалося здебільшого сільським господарством. Зокрема у цих місцевостях було 80,8 га присадибної землі під городами, 3 га присадибних виноградників, 731,74 га орної землі в полі, 81,5 га землі під виноградниками, 64,5 га виноградників у полі. Водночас підсобних підприємств у передмістях не було. Усі згадані населені пункти офіційно розміщувалися в межах міста¹⁴. Отже, власне містом можна було вважати лише сучасний історичний центр, який фактично був оточений селами.

Другий період розвитку Ізмаїла охоплює часи радянського панування. Вперше радянську владу було встановлено в краї в 1940–1941 рр., проте за цей час значних змін у міському просторі не було здійснено. Після завершення Другої світової війни відбувся великий територіальний приріст Ізмаїла завдяки завершенню будівництва залізниці та реконструкції порту. Довкола міста утворилася промислова зона¹⁵. Масове радянське житлове будівництво за типовими проектами розпочалося в 1950-х, а в 1960–1970-х рр. у місті було сформовано типовий радянський мікрорайон навколо проспекту Миру (рис. 1). Цей новий район із багатоповерхівок постав на території колгоспу «Авангард», умовно — з чистого аркуша, бо там раніше не було жодної забудови. Натомість у центрі збереглася традиційна малоповерхова забудова (рис. 2). Великі території Ізмаїла охоплювали колишні сільськогосподарські передмістя, які були механічно «приєднані» до центру. В цій місцевості також була традиційна малоповерхова присадибна забудова. Головним напрямом трансформації міського простору передмість стало зменшення ролі сільського господарства та збільшення кількості промислових підприємств і соціальної інфраструктури (школи, лікарні тощо). Отже, в радянський період відбулася індустріалізація міста.

Сучасний період розвитку Ізмаїла почався в 1991 р. Чинний Генеральний план міста було розроблено Українським державним проектно-виробничим об'єднанням «Діпромисто» й затверджено рішенням Ізмаїльської міської ради № 59-XXIII від 10 вересня 1998 р. на безстроковий період. За О. Лебедевою, постсоціалістична трансформація має три напрями: ідеологічний, економічний і соціальний. Ідеологічні зміни поставили під сумнів політичне значення

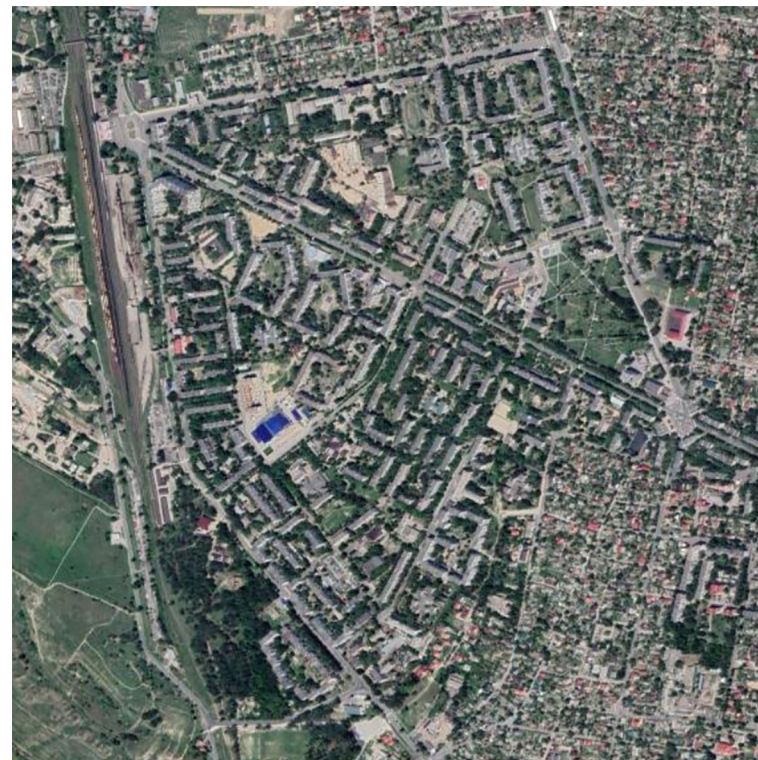


Рис. 1. Район проспекту Миру — типова радянська забудова

¹⁶ Е. Лебедева, «Публичное пространство постсоветского города: возможности для развития социальности и “кризис публичности”», Журнал социологии и социальной антропологии 20 (1) (2017): 81.

публічного простору як ресурсу національної ідентичності та колективної пам'яті. Економічні зміни призвели до появи нових практик комерціалізації та приватизації публічного простору. Соціальні зміни визначалися процесами поляризації суспільства, зміною системи цінностей громадян, появою маргінальних груп¹⁶. Загалом ці тенденції характерні й для Ізмаїла, проте з певними місцевими особливостями. Зміна ідеологічного наповнення міського простору відбулася лише через 25 років після здобуття Україною незалежності. Деіндустріалізація була лише частковою, адже й нині працює низка промислових підприємств, пов'язаних із сільським господарством та діяльністю порту. Спираючись на розуміння основних етапів розвитку просторової структури Ізмаїла, спробуємо виокремити основні проблеми його міського простору на основі дописів активістів у соцмережах і місцевої преси.

Однією з найбільших проблем постсоціалістичного розвитку м. Ізмаїл є деградація територій колишніх великих радянських підприємств і необхідність їх ревіталізації. У 1990-х після розпаду СРСР у місті почалося суттєве скорочення промислового виробництва. Роботу промислових гігантів, зокрема заводу «Еталон» і консервного заводу, на яких працювали понад 3,5 тисячі й понад 1,5 тисячі осіб відповідно, було припинено. Як зазначає місцевий журналіст О. Весніна, загальна територія заводу «Еталон» становить понад 14 гектарів (рис. 3). Частину її передано в оренду, частина — залишається занедбаною: навіть з вулиці можна побачити на території заводу частково розібрані будівлі, значні ділянки заросли бур'яном (рис. 4). Журналістка акцентує увагу на серйозних екологічних проблемах колишнього радянського гіганта: «Тільки зайшовши всередину, можна побачити небезпечні

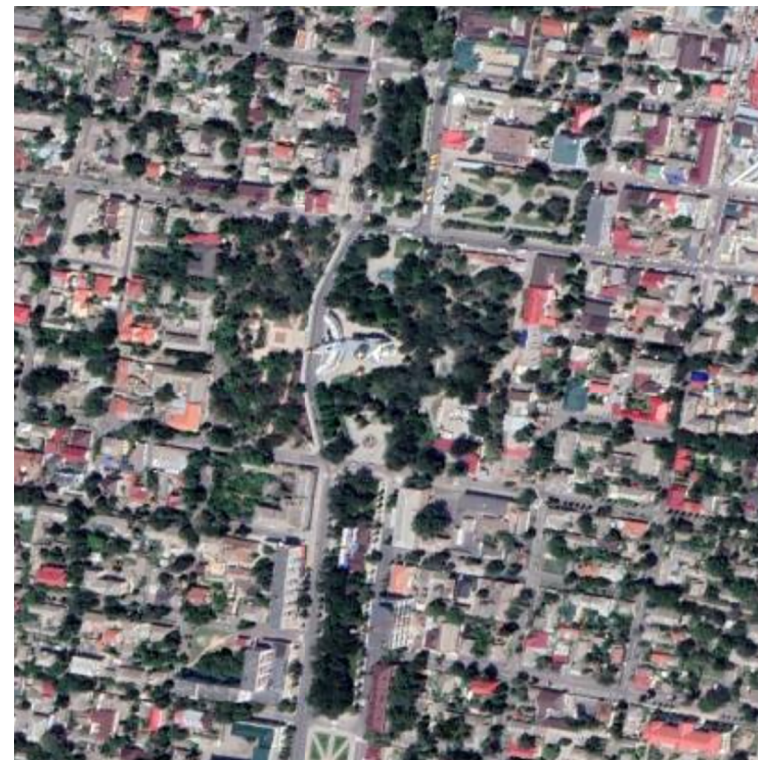


Рис. 2. Район центру — традиційна малоповерхова забудова

¹⁷ Е. Веснина, «Измаил: откровения руководства “Бессарабия-В” и тайны бывшего завода “Эталон”», bessarabiainform.com, 2016, <https://bessarabiainform.com/2016/07/izmail-otkroveniia-rukovodstva-bessarabiya-v-i-tajny-byvshego-zavoda-etalon-foto/>.

¹⁸ М. Павел, «Заброшка-убийца: обезопасьте “Эталон”!», izmail.es, 2020, <http://izmail.es/article/49139>.

¹⁹ Проект USAID «Муниципальная энергетическая реформа в Украине». План дій сталого енергетичного розвитку і клімату до 2030 року міста Ізмаїл. (2017), 28.

²⁰ А. Лубченко, «В Измаиле разработали программу по развитию пассажирского транспорта. Каких изменений ожидать горожанам?», 2021, bessarabiainform.com, 2021, <https://bessarabiainform.com/2021/06/v-izmaile-razrabotali-programmu-po-razvitiyu-passazhirskogo-transporta-kakih-izmenenij-ozhidat-gorozhanam/>.

²¹ Ж. Романовская, «Измаил — город контрастов: ТОП-5 нерешенных городских проблем», Типичный Измаил, (2017), <https://www.facebook.com/groups/128896577596473/posts/323645464788249/>.

²² О. Колев, «О бедной парковке замолвите слово», izmail.es, 2013, <http://izmail.es/article/14419/>.

залишки видатного минулого — залишені резервуари, наповнені незрозумілою рідиною, залишки невідомих речовин білого кольору на підлозі біля гальванічних ванн, відкриті склади скловати, приміщення із заповненими мішками з якимись добривами й, зважаючи на все, зіпсованими хімічними реагентами та багато інших неприємних сюрпризів¹⁷. Занедбана будівля головного корпусу заводу стала місцем загибелі двох ізмаїльців, проте її навіть не обгородили¹⁸. Можемо констатувати, що місцева влада навіть не почала розв'язувати цю проблему.

Спільною ознакою розвитку українських міст після розпаду СРСР стало збільшення доступності автомобільного транспорту, що відповідно вплинуло на якість міського життя та загалом на міський простір. Згідно з даними проекту USAID, автомобільний транспорт посідає перше місце в забезпеченні зовнішніх і внутрішніх вантажних і пасажирських перевезень у місті. Зростання парку автотранспорту та активного трафіку на території Ізмаїла призводить до перевантаження транспортної мережі, особливо центральної частини міста, пропускну спроможність якої на сьогодні майже вичерпано¹⁹. У 2011 р. в Ізмаїлі обслуговували 20 маршрутів, а до 2020 р. їхня кількість скоротилася до 17 через об'єднання збиткових маршрутів із рентабельними. Якщо у 2011 р. кількість автобусів на міських пасажирських маршрутах становила 140 одиниць, то за п'ять років вона скоротилася до 112, а наприкінці 2021-го — до 101²⁰. Ця проблема поглиблюється іншою: «Недостатня кількість паркувань у місті, точніше, їх взагалі майже немає. Паркування є лише у великих торгових центрах і біля деяких магазинів. І все. Водіям нема де залишати машини, і вони паркуються будь-де», — пише місцева журналістка Ж. Романівська²¹. Через брак паркувань водії ставлять автомобілі на тротуарах²².

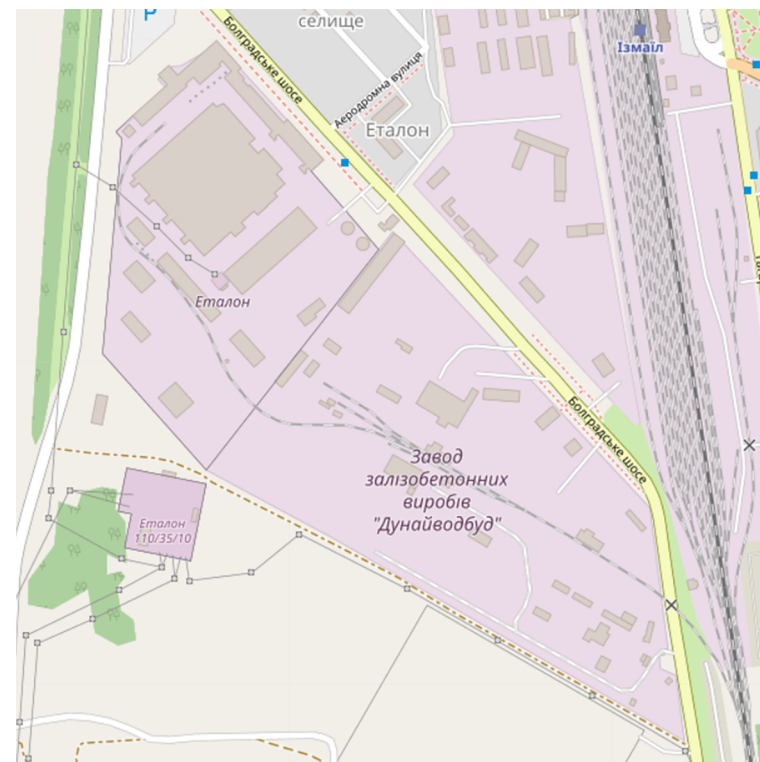


Рис. 3. Територія заводу «Еталон»

²³ Лубченко, «В Измаиле разработали программу».

²⁴ Перелік програм, реалізація яких буде здійснюватися у м. Ізмаїл у 2021 році. 2021. <https://www.izmail-rada.gov.ua/2010-05-05-12-39-15>.

²⁵ Svirčić Gotovac, Kerbler, “From Post-Socialist”, 7126.

²⁶ Н. В. Добренька, «Благоустрій міста в аспекті забезпечення реалізації права на пересування осіб з особливими потребами», *Правові новели* 4 (2018): 17.



Рис. 4. Занедбана будівля заводу «Еталон». Джерело: <http://odessa-biz.info/zavod-jetalon-v-izmaile/>

Для розв’язання проблеми надмірної автомобілізації виконком Ізмаїльської міськради на засіданні 10 червня 2021 р. затвердив «Програму розвитку пасажирського транспорту Ізмаїла на 2021–2025 роки», за якою планують відкрити нові маршрути, модернізувати парк автобусів тощо²³, проте поки що цей проєкт не входить до «Переліку програм, реалізація яких буде здійснюватися у м. Ізмаїл у 2021 році»²⁴.

Аналізуючи процес відновлення центру міста на прикладі Любляни, дослідники А. Свірчич-Готовац і Б. Керблер акцентують увагу на покращенні доступності центру цього міста насамперед через скорочення трафіку²⁵. В Ізмаїлі до міського центру належить вулиця Пушкіна на відстані від проспекту Незалежності до вулиці Тульчіанівської. Ця вулиця має всі ознаки повноцінного публічного простору, зокрема на ній є велика кількість торговельно-розважальних закладів, однак відкритості й доступності заважає великий рух автомобільного транспорту і брак відповідної інфраструктури. Схожа ситуація й на набережній Луки Капікраяна: пішохідну алею Дружби народів від набережної «відрізає» автомобільний рух проспектом Незалежності та вулицею Портовою (рис. 5).

Іншим важливим питанням Ізмаїльського міського простору є його непристосованість для осіб із обмеженими можливостями. Як зазначає Н. Добренька, «законодавство України у сфері нормативних актів щодо забезпечення соціального захисту осіб з інвалідністю майже наближене до ідеального»²⁶. Проте, на думку дослідниці, на практиці реалізація цього

²⁷ Там само.

²⁸ А. Светличный, «Мнимая забота, или как в Измаиле плюют на проблемы инвалидов!», bessarabiainform.com, 2015, <https://bessarabiainform.com/2015/08/mnimaya-zabota-ili-kak-izmailskim-vlastyam-naplevat-na-problemy-invalidov-photo-video/>.

²⁹ А. Гаркович, «Новая набережная в Измаиле не для инвалидов», odessa-life.od.ua, 2016, <https://odessa-life.od.ua/news/38571-novaya-naberezhnaya-v-izmaile-ne-dlya-invalidov-video>.

³⁰ Перелік програм.

законодавства гальмується. Основні проблеми полягають у повільній реконструкції міст і селищ, недотриманні будівельних стандартів під час реконструкції або нового будівництва та в низькій доступності соціальної інфраструктури, яку створено ще в радянські часи²⁷. В Ізмаїлі останніми роками триває робота зі створення безбар'єрного середовища, протидії місцевої влади в цьому напрямі зазнають критики. У значній частині громадських і державних установ було встановлено пандуси, а в центрі міста — з'їзди з тротуарів, однак поганої якості. Журналісти сайту bessarabiainform.com зазначають: «В Ізмаїлі багато пандусів, з'їздів та заїздів на тротуари, які призначені для пересування людей з обмеженими можливостями, зроблені та робляться “для галочки”», «кількість доступних для інвалідів об'єктів державного та комерційного сектора практично нульова»²⁸. На відкритті у 2016 р. набережній у культурно-історичному центрі «Діорама» пандус має дуже великий кут нахилу, через що користуватися ним неможливо²⁹. Місцева влада ніяк не реагує на ці проблеми: станом на 2021 р. у місті немає жодної програми підтримки осіб з обмеженими можливостями³⁰.

Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 р. Ізмаїл було внесено до Списку історичних населених місць України. У місті, відповідно до його історичного розвитку, сформувалося дві важливі зони з цінними історичними пам'ятками: колишня фортеця й центр міста. Археологічна спадщина міста, як зазначає Т. Бобровський, на території Ізмаїла представлена невеликою кількістю об'єктів, що пов'язано, на думку дослідника, з недостатнім ступенем вивченості культурних надбань. На державному обліку перебувають

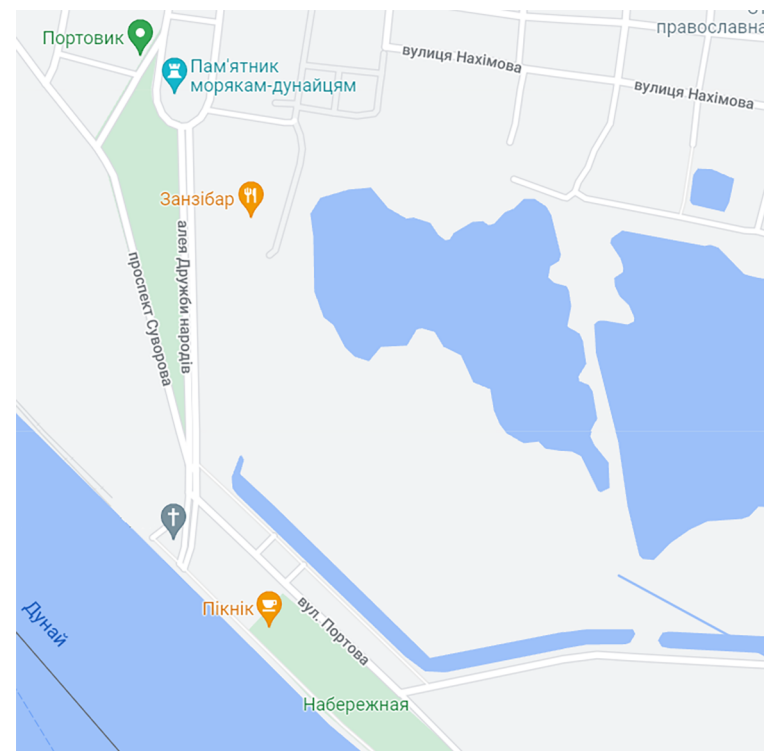


Рис. 5. Район набережної. Автомобільний рух проспектом Незалежності та вул. Портовою «відрізає» алею Дружби народів від набережної

³¹ Т. Бобровський, «Археологічна спадщина на території Ізмаїла», у *Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл*, ред. В. Вечерський (Київ, 2011), 92.

³² И. Огнев, «Управа-примария-горком-Дворец. По пути упрощения», izmail.es, 2017, <http://izmail.es/article/30179/>; И. Огнев, «Архитектурная жемчужина: скорее руина, чем дворец», izmail.es, 2015, <http://www.izmail.es/article/20807/>.

³³ В. Ларченко, «Старинные дома Измаила: взгляд из Бухареста», bessarabia.ua, 2021, <https://bessarabia.ua/istoriya/starinnye-doma-izmaila-vzglyad-iz-buharesta/>.

³⁴ Е. Веснина, «Канули в Лету: ТОП-5 достопримечательностей, которые Измаил потерял навсегда», 2018, bessarabiainform.com, <https://bessarabiainform.com/2018/11/kanuli-v-letu-top-5-dostoprimechatelnostej-kotorye-izmail-poteryal-navsegda/>.

³⁵ И. Огнев, «Похоже, в скором времени Измаил получит историко-архитектурный опорный план», izmail.es, 2020, <http://izmail.es/article/43740>.

³⁶ Цыганенко, Дроздов, Дорошева, Улицы Измаила, 58.

³⁷ Цей поділ є досить умовним, адже одна назва може мати декілька змістів. Загалом, якщо нова назва мала стосунок до видатних ізмаїльців, то ми відносили її до групи «пов'язані з видатними ізмаїльцями».

лише поодинокі пам'ятки місцевого значення, які потребують додаткового захисту. За висновком Т. Бобровського, гетський могильник на території цегельного заводу було повністю зруйновано. Археологічні об'єкти фортеці зазнають суттєвих руйнувань через господарську діяльність та протизаконні розкопки³¹.

Збереження окремих будівель та історичних комплексів у зоні історичного центру Ізмаїла також викликає значне занепокоєння в місцевих активістів та ЗМІ: ліквідація будівель із великою історичною цінністю, зокрема кінотеатру «Перемога»; невдала реставрація окремих історичних будівель³² або просто брак догляду та належного ремонту³³; масове асфальтування бруківок³⁴ тощо. У радянський і сучасний періоди робота із захисту історичної спадщини міста зводилася до взяття під охорону окремих пам'яток. Складали списки пам'яток історії та архітектури, які фіксували на території Ізмаїла об'єкти як національного, так і місцевого значення. Зрештою у 2019 р. виконком Ізмаїльської міськради замовив виготовлення історико-архітектурного опорного плану міста держпідприємству «Науково-дослідний та проектний інститут містобудування» (м. Київ). Головне завдання проєктантів полягає в тому, щоб виділити великі охоронні зони, які мають значну історичну цінність: «У місцях найбільшої концентрації цих об'єктів містобудівні обмеження будуть жорсткішими, ніж там, де таких пам'яток менше», — розповіла головний архітектор генплану О. Кондратенко³⁵.

У всіх містах соціалістичного табору було багато комуністичних і радянських символів. За часів СРСР влада намагалася створити «радянське» мовне та візуальне оточення за допомогою таких маркерів, як назви вулиць, архітектура та пам'ятники. В Ізмаїлі ці зусилля були успішними, і станом на кінець 1980-х рр. міський простір Ізмаїла мав значну кількість «радянських» маркерів.

Зміни у міській топонімії розпочалися лише у 2016 р., коли було перейменовано 66 вулиць³⁶. За цими перейменуваннями можливо частково простежити зміну історичних наративів. Старі назви (загалом 62 вулиці) ми об'єднали в чотири групи: пов'язані з радянським режимом та комуністичною ідеологією (56 вулиць), названі на честь військових діячів періоду Другої світової війни (три вулиці), пов'язані з культом особи Леніна (три вулиці) та з місцевою історією (вулиця «28 червня» — день входження Бессарабії до складу СРСР). Нові назви згрупували так: пов'язані з українською історією та культурою (19 вулиць), на честь видатних ізмаїльців (17 вулиць), нейтральні (13 вулиць), релігійні (вісім вулиць), пов'язані з Європою (три вулиці), такі, що відбивають присутність різних етносів у місті (три вулиці), пов'язані з російською історією (одна вулиця)³⁷. Крім того, було змінено назву вулиці «Бадаєва» — на «Павла Бадаєва».

³⁸ «Регион: Измаил (Апрель 2006 – Нисан 5766)». Лехаим. <https://lechaim.ru/AR-HIV/168/VZR/i01.htm>.

³⁹ В. Дроздов, «Створення радянського міфу про Ізмаїл як “місто російської бойової слави” в повоєнний період», *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* 52 (2021): 54–64; V. Drozov, “The Soviet Places of Memory of the Postwar Period in the Symbolic Space of the Southern Bessarabian Cities”, *Analele Universității Dunărea de Jos din Galați. Seria Istorie* 20 (2021): 205–217.

⁴⁰ H. Lefebvre, *Writings on Cities* (Wiley-Blackwell, 1996), 195.

Найвагоміші зміни в плані архітектури відбулися з релігійними будівлями. Після відновлення незалежності України почалося відродження відкритого релігійного життя в місті. Вірянам повернули церкви Костянтина та Олени, Свято-Миколаївську та Свято-Успенську (в районі фортеці), свв. Жінок-Мироносиць, Свято-Різдво-Богородичну, римо-католицький костел Непорочного зачаття Діви Марії, було відновлено Костянтино-Єленінський чоловічий монастир УПЦ та ін. На місті зруйнованої грецької Благовіщенської церкви та Церкви св. Димитрія було встановлено хрести, на місті знищеної за радянських часів церкви св. Варвари — збудовано каплицю та пізніше — церкву. Відкрилися й нові храми та школи раніше заборонених релігійних течій: адвентистів сьомого дня, п'ятдесятників, свідків Єгови, євангельських християн-баптистів та ін. Відродилося релігійне та національне життя єврейської громади: відкрили синагогу, єврейський дитячий садок і школу³⁸.

Від 1991 р. в Ізмаїлі було споруджено велику кількість пам'ятників. Одним із перших після розпаду СРСР було зведено пам'ятник героям-афганцям у Комсомольському сквері. Згодом було встановлено пам'ятники загиблим морякам теплохода «Речиця», засновникові міста Сергію Тучкову, ліквідаторам Чорнобильської катастрофи, морякам, які загинули в роки Другої світової війни, та прикордонникам. Ленінопад розпочався в Ізмаїлі в 2016 р., коли демонтували пам'ятники у Ленінському сквері та на площі Перемоги. Щоб зберегти пам'ять про страшні події Голокосту в Ізмаїлі, було встановлено меморіальну плиту на будівлі газового господарства на згадку про розстріляних у Фортеці євреїв.

Отже, в сучасний період відбулися суттєві зміни у візуальному та мовному просторі міста: 1) збільшилася чисельність релігійних символів; 2) зросла кількість українських національних символів; 4) відбулася декомунізація міського простору.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну в 2022 р. в соціальних мережах і місцевих ЗМІ почалося обговорення проєктів перейменування вулиць, назви яких пов'язані з країною-агресором (Російською Федерацією), як-от вул. Пушкіна тощо. В умовах війни актуальним є й інше завдання. Зокрема, історик В. Дроздов дослідив процес та методи створення міфу про Ізмаїл як «місто російської бойової слави» та глорифікації постаті російського полководця О. Суворова³⁹. Від 24 лютого 2022 р. триває активна дискусія щодо необхідності ліквідації або зміни символічного значення маркерів, які підтримують цей міф: пам'ятника О. Суворову, проспекту Суворова, вул. Кутузова та Історичного музею О. Суворова.

Важливим фактором розвитку публічного простору міста є реалізація мешканцями власного «права на місто», що розуміють як можливість впливати на розвиток свого міста, право на доступ до міста, зокрема усунення будь-яких дискримінаційних або сегрегаційних обмежень⁴⁰. До проявів активності місцевої громади належать протести проти незаконної забудови, екоактивізм і рух за збереження історичної спадщини міста. За свідченнями

⁴¹ «Протест против застройки», izmail.es, 2008, <http://izmail.es/article/2381/>.

⁴² Н. Михайлова, «На улице Грушевского (Энгельса) в Измаиле появится новый сквер», gorod24.info, 2017, <http://gorod24.info/sobytiya/676-na-ulitse-grushevskogo-engelsa-poyavitsya-novyy-skver>.

⁴³ Е. Веснина, «“СТОП экоцид!”: в Измаиле активисты восстали против массового уничтожения зеленых насаждений», 2018, bessarabiainform.com, <https://bessarabiainform.com/2018/08/stop-ekotsid-v-izmaile-aktivisty-vosstali-protiv-massovogo-unichtozheniya-zelenyh-nasazhdenij/>.

⁴⁴ «В защиту памятника архитектуры», izmail.es, 2017, <http://izmail.es/article/30594/>.

⁴⁵ І. Козлова, «Право на місто у сучасних українських реаліях: актори та шляхи реалізації (приклад Львова)», Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи 37 (2016): 72–78.

журналістів газети «Кур'єр тижня», перша протестна акція в Ізмаїлі проти нового будівництва відбулася у 2008 р., коли мешканці багатоповерхівок на вул. Грушевського (№ 1, 3 і 5) висловили протест проти того, щоб між їхніми будинками було зведено ще одну багатоповерхівку⁴¹. Зрештою містяни досягнули своєї мети: незаконне будівництво було припинено, котлован зарито, а на його місці посаджено сквер⁴². Одним із найвідоміших рухів у Ізмаїлі є екоактивізм. Місцеві захисники природи виступають за припинення масового вирубування дерев у місті та розширення участі міської громади в обговоренні рішень місцевої влади. Громадська організація «Щасливе життя» влаштовує протестні акції, фіксує правопорушення та подає заяви до правоохоронних органів, збирає підписи під зверненнями до місцевої влади⁴³. Відбувалися також мітинги проти перебудови історичних будівель у центрі міста⁴⁴. Обговорюючи особливості процесів реалізації права на місто у Львові, І. Козлова акцентує увагу на появі різноманітних громадських активностей, наприклад ініціативи зі збереження парків від забудови, самоорганізації міських мешканців, низки проєктів ревіталізації громадських просторів⁴⁵. Порівнюючи громадську активність ізмаїльців і мешканців Львова, можна зазначити, що протести перших становлять радше окремі випадки й не мають характеру масових рухів, не здатні мобілізувати значну кількість громадян або запропонувати свої проєкти.

Отже, після розпаду СРСР у публічному просторі м. Ізмаїл почали відбуватися складні зміни, пов'язані зі зменшенням ролі державного регулювання та підвищенням ролі приватної ініціативи, бізнесу та громадянської спільноти. Порівнюючи з попередніми етапами розвитку, зауважимо такі особливості. У ХІХ — першій половині ХХ ст. відбувався поступовий розвиток Ізмаїла, було розбудовано центральну частину міста, з'явилася велика кількість сільськогосподарських передмість; при цьому забудова була переважно садибною, а характер діяльності населення міста — сільськогосподарським. У другій половині ХХ ст. тривало подальше розширення міста, з'явилася низка великих промислових підприємств, у районі проспекту Миру зведено повноцінний радянський мікрорайон із 5–9-поверхових хрущовок і брежнєвок. Із кінця ХХ ст. почався сучасний етап розвитку міста та міського простору, що має такі тенденції: на відміну від попередніх етапів розвитку, в місті не будують нових районів, відбуваються внутрішні трансформації; головні зміни зумовлено зміною соціально-економічного та політичного устрою країни. Зміна міського простору відбувалася в загальному напрямі постсоціалістичної трансформації українських міст та передбачала деіндустріалізацію, комерціалізацію й демократизацію.

Отже, міські публічні простори міста Ізмаїл мають значні досягнення за останні 30 років, однак залишається і низка проблем: 1) не передбачено ревіталізації території колишніх промислових підприємств; 2) надмірна автомобілізація публічного простору; місця, які могли б виконувати функції повноцінних публічних просторів, є відкритими для руху автомобілів, що зменшує їхній потенціал; влада зосередила увагу на створенні комфортних умов

⁴⁶ В. Черненко и др., Город Измаил Одесской области. Генеральный план. Том 1. Архитектурно-планировочная часть. Украинский государственный институт проектирование городов «Гипоград» (1993), 17.

⁴⁷ Там само, 15–16.

для водіїв, а не пішоходів і велосипедистів; 3) бракує інфраструктури для людей з обмеженими можливостями та для людей похилого віку; 4) недостатня увага до збереження архітектурної спадщини міста, яку поступово руйнують і перебудовують. Негативно впливає на розвиток міського простору відсутність організованих громадських рухів, які обстоюють право громадян на комфортне місто. Протестні акції мають поодинокий характер. З іншого боку, є й позитивні тенденції. В місті було проведено декомунізацію, збільшилася кількість релігійних та українських національних символів.

References

- Badiu, D. L., Onose, D. A., Niță, M. R., & R. Lafortezza. "From «red» to green? A look into the evolution of green spaces in a post-socialist city". *Landscape and Urban Planning* 187 (2019): 156–164. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2018.07.015>
- Bobrovskiy, T. "Arkheolohichna spadshchyna na terytorii Izmaila". In *Istoryko-mistobudivni doslidzhennia Vasylykiv, Vinnytsia, Horlivka, Izmail*, ed. by V. Vecherskyi. Kyiv, 2011.
- Cyganenko, L., Drozdov, V., & A. Dorosheva. *Ulicy Izmaila: istorija i sovremennost'*. Nauchno-informacionnyj spravocchnik. Har'kov: ООО "Disa plus", 2017.
- Dobrenka, N. V. "Blahoustrii mista v aspekti zabezpechennia realizatsii prava na peresuvannia osib z osoblyvymy potrebamy". *Pravovi novely* 4 (2018): 17.
- Drozdov, V. "Stvorennia radianskoho mifu pro Izmail yak «misto rosiiskoi boiovoi slavy» v povoiennyi period". *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu* 52 (2021): 54–64.
- — —. "The Soviet Places of Memory of the Postwar Period in the Symbolic Space of the Southern Bessarabian Cities". *Analele Universității Dunărea de Jos din Galați. Seria Istorie* 20 (2021): 205–217.
- Ekonomichna dovidka po prymis'kym naselenym punktam mista Izmayil. F. R-788 Vykonavchyy komitet Izmayil's'koyi mis'koyi Rady deputativ trudyashchykh., m. Izmayil. Komunal'na ustanova Izmayil's'kyy arkhiv.
- Garkovich, A. "Novaja naberezhnaja v Izmaile ne dlja invalidov". *odessa-life.od.ua*. 2016. <https://odessa-life.od.ua/news/38571-novaya-naberezhnaya-v-izmaile-ne-dlya-invalidov-video>.
- Gentile, M. "Three Metals and the «Post-Socialist City»: Reclaiming the Peripheries of Urban Knowledge". *International Journal of Urban and Regional Research* 24 (6) (2018): 1140–1151. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/1468-2427.12552>

- Hryshchenko, M. "Publichnyi prostir mista yak ob'iekt sotsiologichnoho doslidzhennia". *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiologhiia* 1 (2016): 31–38. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/7.116>
- Kohn, M. *Brave New Neighborhoods. The Privatization of Public Space*. 1st edition ed. Routledge, 2004. <https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203495117>
- Kolev, O. "O bednoj parkovke zamolvite slovo". *izmail.es*. 2013. <http://izmail.es/article/14419/>.
- Kolosok, B. V. *Misto Izmail Odeskoi oblasti. Istoryko-arkhitekturnyi oporny plan. Tom 1. Poiasniuvalna zapyska*. Kyiv, 1996.
- Kozlova, I. "Pravo na misto u suchasnykh ukrainskykh realiiakh: aktory ta shliakhy realizatsii (pryklad Lvova)". *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody* 37 (2016): 72–78.
- Larchenko, V. "Starinnye doma Izmaila: vzgljad iz Buharesta". *bessarabia.ua*. 2021. <https://bessarabia.ua/istoriya/starinnye-doma-izmaila-vzglyad-iz-buharesta/>.
- Lebedeva, E. "Publichnoe prostranstvo postsovetskogo goroda: vozmozhnosti dlja razvitija social'nosti i «krizis publichnosti»". *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii* 20 (1) (2017): 74–92.
- Lefebvre, H. *Writings on Cities*. Wiley-Blackwell, 1996.
- Lubchenko, A. "V Izmaile razrabotali programmu po razvitiju passazhirskogo transporta. Kakih izmenenij ozhidat gorozhanam?". *bessarabiainform.com*. 2021. <https://bessarabiainform.com/2021/06/v-izmaile-razrabotali-programmu-po-razvitiyu-passazhirskogo-transporta-kakih-izmenenij-ozhidat-gorozhanam/>.
- Mihajlova, N. "Na ulice Grushevskogo (Jengel'sa) v Izmaile pojavitsja novyj skver". *gorod24.info*. 2017. <http://gorod24.info/sobytiya/676-na-ulitse-grushevskogo-engelsa-poyavitsya-novyj-skver>.
- Neal, Z. "Seeking Common Ground: Three Perspectives on Public Space". *Proceedings of the Institution of Civil Engineers - Urban Design and Planning* 163 (2) (2010): 59–66. <https://doi.org/10.1680/udap.2010.163.2.59>
- Neugebauer, C. S., & L. Rekhviashvili. "Loss and (re-)construction of public space in post-Soviet cities". *International Journal of Sociology and Social Policy* 35 (7/8) (2015). <https://doi.org/https://doi.org/10.1108/IJSSP-04-2015-0042>
- Nikšič, M., Ragozino, S., & A. Fikfak. "Public Spaces and Local Life: Questioning the Participatory Approaches". *Urbani Izziv* 29 (2018): 3–8. <https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2018-29-supplement-000>

- Ognev, I. "Arhitekturnaja zhemchuzhina: skoree ruina, chem dvorec". izmail.es. 2015. <http://www.izmail.es/article/20807/>.
- — —. "Pohozhe, v skorom vremeni Izmail poluchit istoriko-arhitekturnyj opornyj plan". izmail.es. 2020. <http://izmail.es/article/43740>.
- — —. "Uprava-primarija-gorkom-Dvorec. Po puti uproshhenija". izmail.es. 2017. <http://izmail.es/article/30179/>.
- Pavel, M. "Zabroshka-ubijca: obezopas'te «Jetalon»!". 2020. izmail.es. <http://izmail.es/article/49139>.
- Perelik prohram, realizatsiia yakykh bude zdiisniuvatysia u m. Izmail u 2021 rotsi. 2021. <https://www.izmail-rada.gov.ua/2010-05-05-12-39-15>
- Proekt USAID "Munitsypalna enerhetychna reforma v Ukraini". Plan dii staloho enerhetychnoho rozvytku i klimatu do 2030 roku mista Izmail. 2017.
- "Protest protiv zastrojki". izmail.es. 2008. <http://izmail.es/article/2381/>.
- Protokol zasidannia miskvykonkomu z № 1 po No. 17 za 1945 r., ark. 18. Ekonomichna dovidka po prymiskym naselenym punktam mista Izmail.F. R-788.Komunalna ustanova Izmail'skyi arkhiv.
- "Region: Izmail. (Aprel' 2006 – Nisan 5766)". Lechaim. <https://lechaim.ru/ARHIV/168/VZR/i01.htm>.
- Romanovskaja, Zh. "Izmail — gorod kontrastov: TOP-5 nereshennyh gorodskih problem". Tipichnyj Izmail. 2017. <https://www.facebook.com/groups/128896577596473/posts/323645464788249/>.
- Sokołowicz, M. E., & Z. Przygodzki. "The value of ambiguous architecture in cities. The concept of a valuation method of 20th century post-socialist train stations". *Cities* 104 (2020). <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.102786>
- Svetlichnyj, A. "Mnimaja zabota, ili kak v Izmaile pljujut na problemy invalidov!". *bessarabiainform.com*. 2015. <https://bessarabiainform.com/2015/08/mnimaya-zabota-ili-kak-izmailskim-vlastyam-naplevat-na-problemy-invalidov-foto-video/>.
- Svirčić Gotovac, A., & B. Kerbler. "From Post-Socialist to Sustainable: The City of Ljubljana". *Sustainability* 11 (24) (2019): 7126. <https://doi.org/https://doi.org/10.3390/su11247126>
- Vesnina, E. "Izmail: otkrovenija rukovodstva «Bessarabija-V» i tajny byvshego zavoda «Jetalon»". *bessarabiainform.com*. 2016.<https://bessarabiainform.com/2016/07/izmail-otkroveniya-rukovodstva-bessarabiya-v-i-tajny-byvshego-zavoda-etalon-foto/>.
- — —. "Kanuli v Letu: TOP-5 dostoprimechatel'nostej, kotorye Izmail poterjal navsegda". *bessarabiainform.com*. 2018. <https://bessarabiainform.com/2018/11/kanuli-v-letu-top-5-dostoprimechatelnostej-kotorye-izmail-poteryal-navsegda/>.

- — —. “«STOP jekocid!»: v Izmaile aktivisty vosstali protiv massovogo unichtozhenija zelenyh nasazhdenij”. *bessarabiainform.com*. 2018. <https://bessarabiainform.com/2018/08/stop-ekot-sid-v-izmaile-aktivisty-vosstali-protiv-massovogo-unichtozheniya-zelenyh-nasazhdenij/>.
- “V zashhitu pamjatnika arhitektury”. *izmail.es*. 2017. <http://izmail.es/article/30594/>.
- Yurkova, O. “Facebook yak novyi typ istorychnoho dzherela: sprobha kharakterystyky ta praktych-ni zavdannia arkhivuvannia dokumentiv”. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* 25 (2015): 31–48.

Oleksii Illin

POST-SOCIALIST TRANSFORMATION OF IZMAIL PUBLIC SPACE OF ODESSA REGION: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The problems and prospects of Izmail's post-Soviet public space transformation are investigated. Publications on local news websites and Facebook, as well as official documentation from local authorities, were the primary sources. The development stages of the Izmail spatial structure are described. The final phase is characterized by a combination of partial deindustrialization, commercialization, and democratization of public space. Despite significant progress over the past three decades, Izmail's urban public space is plagued by a multitude of issues. First, the sites of former large Soviet industrial enterprises, such as the Etalon plant, have not been revitalized. Second, automobile traffic was prioritized in transport development, thereby diminishing the potential of Izmail's public space. Thirdly, lack of public space accessibility for people with disabilities. Lack of respect for the town's historical heritage is the fourth issue. Inaction on the part of the local government and inactivity on the part of the city's residents are the primary causes and aggravators of these problems. A positive trend is the alteration of the space's symbolic filling: decommunization and an increase in the representation of Ukrainian national and religious symbols.

Keywords: Izmail, urban space, public space, post-socialist transformation.



Creative Commons — Attribution-ShareAlike 4.0 International — CC BY-SA 4.0

Вікторія Нестеренко,

кандидатка історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

viktoria.nesterenko@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

«МІСТО, КУДИ Я НЕ МОЖУ ПОВЕРНУТИСЬ»: ПРОСТІР ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У СПОГАДАХ ДІТЕЙ ІЗ РОДИН ВПО

Це дослідження має на меті розкрити образ міст Донбасу, носіями якого є діти, що стали вимушеними переселенцями. Стаття базується на інтерв'ю людей, яким у 2014-му було 18 або менше років і які через війну на Донбасі змушені були залишити рідні домівки. Ці інтерв'ю було записано переважно у 2020–2021 рр. Опитані люди з різних причин не можуть повернутись до своїх міст, для деяких із них спроба перетнути кордон «ЛНР» і «ДНР» може закінчитись потраплянням до в'язниці через статус або громадську позицію їхніх родин. Важливо зазначити, що часто дитина не мала змоги попрощатись з рідною домівкою, адже від'їзд планували на кілька днів або тижнів. У статті проаналізовано, з урахуванням психологічних аспектів подолання травматичного досвіду, як впливає ця неможливість попрощатись й повернутися на сучасний стан людини. В різні періоди життя для особистості важливо повертатись до місць, пов'язаних із дитинством, із визначними моментами життя і загалом з історією свого роду, як-от могили предків, батьківський дім. Ситуація ускладнюється також тим, що у багатьох респондентів носії родинної історії — дідусі та бабусі — залишились на непідконтрольній українському уряду території. Тож позбавлена коріння людина має лише уявний образ рідного міста, а неможливість «попрощатись» травмує психологічний стан. Постає запитання: що буде, якщо образи, носіями яких є ВПО та місцеві мешканці, зіткнуться, і як можна запобігти потенційному конфлікту, яку роль він може відіграти у процесі реінтеграції? Стаття є актуальною в контексті відбудови міст Донбасу, які весь цей час були на непідконтрольній території, адже порушує питання про конфлікт образів і шукає розв'язання цієї проблеми.

Ключові слова: ВПО, реінтеграція, Донбас, травма, пам'ять, усна історія.

DOI: 10.15407/mics2022.02.120
УДК 930.2:801.81-053.4/.6-058.
65:355.4(477.61/.62)«2014/2022»

© Вікторія Нестеренко, 2022

¹ <https://www.minre.gov.ua/page/kilkist-zareyestrovanyh-vpo-stanom-na-13-kvitnya-2020-r>.

² <https://www.msp.gov.ua/news/20309.html>.

³ *Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання* (Київ: Центр Разумкова, 2019), 46–47.

Вступ. Російсько-українська війна, що розпочалась у 2014 р., спричинила масове переселення мешканців Донецької, Луганської областей та АР Крим на підконтрольні уряду України території. За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, станом на 13 квітня 2020 р. статус ВПО мали 1 446 881 особа, серед них 197 672 дитини¹. За 2021 р. Міністерство соціальної політики України звітувало про 1 473 650 людей, які перебувають на обліку як ВПО². Кількість внутрішньо переміщених осіб постійно збільшується, зокрема через економічні фактори життя на окупованих територіях. Дослідження Центру Разумкова свідчить про те, що зарплата на непідконтрольних територіях є вдвічі меншою; близько 15 % населення відчуває нестачу харчових продуктів³. Проте не тільки економічні причини спонукають людей виїжджати. Для представників громадської сфери або діячів, які брали участь в евакуації закладів вищої освіти, перетин блокпостів так званих республік загрожує арештом. Отже, маємо не просто людей, що виїхали з метою змінити обставини свого життя, а тих, хто не може навіть на короткий час повернутись додому, щоб відвідати родичів чи рідні місця.

З 2014 року в Україні було створено за підтримки міжнародних та локальних донорів багато проєктів, що вирішували матеріальні, соціальні, психологічні та інші проблеми ВПО, зокрема гуманітарні ініціативи Червоного Хреста, волонтерської ініціативи «Станція Харків», пошук гостьових родин для дітей, що постраждали від війни в рамках діяльності ГО «Емау» тощо. 2016 року шляхом об'єднання Державного агентства з питань відновлення Донбасу і Державної служби з питань АР Крим та Севастополя було створено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, що пізніше отримало назву Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Ця установа є відповідальною за реалізацію Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Одним із важливих аспектів інтеграції, який, на нашу думку, майже випускають з уваги, є процес поєднання образів тимчасово окупованих міст, що мають ВПО й ті, хто наразі перебуває у так званих республіках.

У рамках роботи Музею воєнного дитинства в Україні було зібрано інтерв'ю людей, які пережили воєнні події та переселенський досвід у дитячому й підлітковому віці. Ці записи стали джерелом для цього дослідження про образ простору тимчасово окупованих міст.

Історіографія питання. Історіографія міст сучасних Донецької та Луганської областей фокусується передусім на соціально-економічному розвитку регіону, на становленні його промисловості. Обмежені рамками статті, ми звертали увагу насамперед на праці, які створюють загальну картину історії регіону.

⁴ Н. Гончаров, сост., *Наша «Кочегарка»* (Сталіно: Сталинское областное издательство, 1959), 3.

⁵ П. Лаврів, *Історія Південно-Східної України* (Львів, 1992).

⁶ Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, volume I. Life and Work in Russia's, Donbass, 1869–1924 (Princeton: Princeton University Press, 1989) (reprinted 2014); Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, volume II. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924 (Princeton: Princeton University Press, 1994).

⁷ Г. Куромія, *Свобода і терор у Донбасі. Україно-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (Київ: Основи, 2002), 111.

Зокрема, своє уявлення про Донбас як самодостатній регіон, з якого вийшли багато відомих радянських діячів, подав Миколай Гончаров, укладач збірки «Наша “Кочегарка”» (1959). Роботу написано переважно в публіцистичному стилі, в ній вихваляється праця шахтарів і будівельників, які відновлювали регіон після Другої світової війни. У вступі є цитата Максима Горького, проте інших відсилань до загальнорадянських символів немає, а фраза про «освобожденную Родину» дає підстави замислитись, що мав на увазі автор — весь Радянський Союз чи все-таки свій край⁴. У фокусі уваги — не «роль партії», а праця трударя-шахтаря.

Український краєзнавець Петро Лаврів на початку 1990-х опублікував роботу «Історія Південно-Східної України»⁵, написану ще за радянських часів. Автор викладає історію краю у формі нарисів, починає від дописемної епохи, докладно описує добу Київської Русі та боротьбу з кочівниками, козацький період, окремо розповідає про етнічні спільноти, що переселялись до регіону. Окрему главу присвячено етнічному складу південно-східних областей на рубежі XIX і XX ст. Подано ґрунтовний список літератури. Автор фокусується на історії тих земель, що нині належать до Донецької та Луганської областей, проте не оминає увагою заселення Слобідської України та події на Дону. Тож, з одного боку, географічні рамки доволі розмиті, проте, з іншого, це спроба написати українську версію історії Донбасу на противагу радянським акцентам про дружбу народів і робітничий рух.

Класичною працею вважають двотомник Теодора Фрідгута «Юзівка й революція», присвячений робітничому руху на Донбасі від часу Великих реформ і до 1924 р.⁶ Автор уважно дослідив повсякденну культуру регіону, етнічний, гендерний і соціальний склад населення, вплив індустріального розвитку імперії на економічний стан і формування політичних рухів, адміністративне управління, трансформацію Донбасу під час революційних подій. Для автора ця територія вписана переважно в загальноросійські події та в контекст формування робітничого руху, натомість він майже оминає увагою вплив українських революційних рухів. Важливо, що саме цю роботу найчастіше цитують на різноманітних сепаратистських вебресурсах як аргумент щодо ідентичності Донбасу як частини Російської Федерації.

Донбас як Дике поле, фронтір і кордон між Україною та Росією досліджує американський історик японського походження Гіроакі Куромія. Його Донбас постає як регіон, опозиційний до будь-якої центральної влади, в якому понад усе цінують свободу. Досліджуючи політичні погляди мешканців регіону в добу революції на початку XX ст., автор зазначає, що вони були далекі і від «національної ідеології» Києва, і від «класової» Москви⁷. В часи становлення радянської влади тут регулярно відбувались страйки, а через постійну нестачу

⁸ Г. Куромія, *Зрозуміти Донбас* (Київ: Дух і літера, 2015), 15–16.

⁹ Ю. Сорока, Г. Куромія, І. Кононов, К. Ціммер, О. Міхеева і Л. Горізонтов, «Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення», в *Україна Модерна [спеціальний випуск]: Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні* (Київ; Львів, 2007), 12.

¹⁰ «Гіроакі Куромія: “Необачно трактувати Донбас як недемократичний і антизахідний регіон, який є ворожим до цінностей революції Гідності”», *Локальна історія 1* (2020): 4–7.

¹¹ В. М. Нікольський, *Підпілля ОУН(б) у Донбасі* (Київ, 2001); В. М. Нікольський, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження (Донецьк, 2003); В. Н. Нікольський, *Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х – 1950-х годах (в документах и материалах)* (Донецк, 2013).

¹² О. Стяжкіна, «Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України», *Нові сторінки історії Донбасу* 25 (2016): 78.

¹³ В. Шандра, *Донецчина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.)* (Київ, 2015), 8.

¹⁴ В. Котигоренко, О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук і О. Рафальський, *Донбас в етнополітичному вимірі* (Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014), 23.

робочої сили керівництво шахт було змушене заплющувати очі на неблагонадійне політичне минуле робітників⁸. На думку вченого, існування кількох регіональних ідентичностей не заважає існуванню єдиної України⁹. В 2020 р. Г. Куромія дав інтерв'ю журналу «Локальна історія», в якому підкреслив, що Донбас не є «антизахідним» або «антиукраїнським», проте велику роль у подіях 2014 року відіграла російська пропаганда¹⁰.

Сучасні історики відшукують стерті сторінки історії Донбасу й формують його ідентичність. Володимир Нікольський досліджував історію ОУН(б) в регіоні за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України, написав кілька праць, присвячених репресованим представникам інтелігенції та духівництва¹¹. Складно зрозуміти той факт, що дослідник таких болючих тем української історії в 2014 р. підтримав «ДНР» і залишився викладати в Донецьку. Олена Стяжкіна досліджувала теми повсякденності та жіночого досвіду в Радянському Союзі, після 2014 р. заснувала громадський рух «Деокупація. Повернення. Освіта». Нині дослідниця акцентує увагу на важливості правильного сприйняття поточних подій в Україні і використання слів «війна» й «окупація» замість «конфлікт» і «самопроголошені республіки». Авторка за допомогою соціологічних досліджень доводить, чому проведені «референдуми» не можна вважати справжнім волевиявленням населення¹². З точки зору формування ідентичності через назви та адміністративно-територіальний поділ регіону надзвичайно важливою є робота Валентини Шандри про політику визначення меж регіону часів Російської імперії. Історикиня вивчає генезу понять «Донбас», «Донецчина» та їх розташування на уявній мапі регіону¹³.

Після подій 2014 р. актуалізувалися спроби проаналізувати історію Донбасу з метою заперечити право на існування сепаратистських рухів. У колективній монографії «Донбас в етнополітичному вимірі», зокрема, зазначено, що неможливо однозначно відносити Донбас до російської цивілізації через поширення російської мови та православної церкви. На думку дослідників, головним в ідентичності локальних мешканців є прихильність до місцевих еліт, що демонструють, наприклад, результати виборів¹⁴. Інша річ, що в регіоні поширилися небезпечні для української ідеї організації, які досягли, зрештою, своєї мети. Тож у роботі ґрунтовно проаналізовано культурні, релігійні, етнічні аспекти локальної ідентичності та її вираження в масмедіа.

Максим Віхров у праці «Дикий схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу» вписує локальні події в контекст саме української історії, показує, як крок за кроком формувалась особлива специфіка регіону — різні етноси, важкі умови життя та праці, недовіра до центральної влади. Окрему увагу він звертає на причини занепаду шахт Донбасу, обмірковуючи питання

¹⁵ М. Віхров, *Дикий Схід. Нарис історії та сьогодення Донбасу* (Київ: Темпора, 2021), 204.

¹⁶ Д. Казанський і М. Воротинцева, *Як Україна втрачала Донбас* (Київ: Книжкове видавництво «Чорна гора», 2020).

¹⁷ Г. Грінченко, ред., *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI ст.: зб. наук. праць* (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021).

¹⁸ War Childhood Museum. *Fieldwork Guide*. Sarajevo, 29 Sep 2016.

¹⁹ Brenda Cowan, Ross Laird, & Jason McKeown. *A Theory of Psychotherapeutic Object Dynamics An Examination of the Psychological Underpinnings of Human-Object Relationships with Implications for Museum Exhibitions. Phase III. Case Study with Object Donors and Visitors to The War Childhood Museum* (Sarajevo, 2017), 22, 30–33.

²⁰ Там само, 34.

²¹ Дж. Герман, *Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору* (Львів: Видавництво Старого Лева, 2021), 303–307.

прибутковості місцевої промисловості та її важливості для України¹⁵. Становлення місцевих політичних еліт за часів Незалежності аналізують Денис Казанцев і Марина Воротинцева¹⁶. У їхній роботі показано, як на ґрунт регіональної ідентичності свідомо насаджувались ідеї про «ворогів» у Києві, які діють за планом «західних господарів». Проте ці наративи було використано для отримання політичних дивідендів, а не для реальної інкорпорації цих територій до іншої держави. Сепаратистські рухи на Донбасі мали штучну природу.

На жаль, обсяг статті не дає змоги розглянути всі роботи, дотичні до окресленої теми. Однак, проаналізувавши згадані праці, можемо говорити про наявність яскраво вираженої ідентичності регіону, яка втілюється навіть не в конкретних політичних уподобаннях, а в ідеях «Дикого поля», спільності важкої та небезпечної долі (колись через набіги кочівників, в нові часи через важку, часто малооплачувану працю). Тепер до цих ідей додається образ Донбасу, носіями якого є його мешканці, що були змушені покинути рідний дім. Поступово формується база інтерв'ю, на основі яких проводять дослідження представники напряду усної історії. Зокрема Дмитро Титаренко досліджує політичні уподобання та уявлення про минуле людей похилого віку, що живуть на Донбасі з обох сторін лінії фронту¹⁷.

Джерельна база. Методологія проведення інтерв'ю з дітьми базуються на досвіді Музею воєнного дитинства в Сараєво (Боснія і Герцеговина), процес створення якого було розпочато у 2015 р. (концепцію розробив Ясмінко Галілович). На сайті Музею (<https://warchildhood.org/ua/>) зазначено, що сфера його діяльності «охоплює дитячий досвід у сучасних конфліктах, постконфліктних зонах і місцях переселення по всьому світу. Завдяки проектам у Сербії, Лівані, Україні та Сполучених Штатах Америки, Музей перетворився на міжнародну платформу, яка дає голос дітям, на життя яких вплинула війна».

В Україні відкрито філію Музею воєнного дитинства й розроблено опитувальник для проведення інтерв'ю, адаптований для українських реалій. Наведено також поради щодо самого процесу бесіди: як поводитися з респондентом, щоб не травмувати його ще більше, які запитання можна ставити і, зрештою, як подбати про себе дослідників, що стикається з досвідом війни¹⁸. Респондент, який розповідає історію, приносить із собою річ, що її символізує. Дослідники визначають позитивний вплив процесу пов'язування речі з історією та подальшої участі у виставці: для респондентів є важливим, що до їхнього досвіду ставляться з повагою¹⁹. Важливість для людини «музеефікації» її історії через об'єкт підтверджують приклади інших виставок, присвячених війнам і терактам²⁰. Це цілком збігається з терапевтичними рекомендаціями щодо лікування психологічної травми, яке починається із реконструкції передумов трагедії та проговорення травматичних моментів²¹. Тож, працюючи з матеріалами Музею воєнного дитинства, дослідник має унікальне джерело окремих

фактів, що складаються в колективну психологічну травму. Однак важливо не забувати про правила етики, про те, кожна історія є трагедією конкретної родини. Щоб не порушувати правило анонімності, ми не можемо наводити докладну інформацію про вік, місце народження, рід занять конкретного респондента.

Тим не менш, записи, які зробили співробітники української філії Музею, дають змогу ставити ширші запитання, зокрема про уявний простір тимчасово окупованих міст Донецької та Луганської областей, а також АР Крим. Використані в цій статті інтерв'ю я провела особисто; наразі я не можу використовувати записи колег через брак відповідної процедури доступу. Спілкуючись із респондентами, я завжди вживала ті самі терміни на позначення подій, що й вони, та намагалась створити максимально сприятливу атмосферу. Я дуже вдячна українській філії Музею воєнного дитинства, що мала змогу осмислити отриманий досвід і викласти його у рамках наукової статті. Зважаючи на вже згадану анонімність інтерв'ю, зібрані історії зашифровано, щоб максимально уникнути згадування особистих подробиць життя учасників; цитати респондентів подано без підписів.

Для дослідження було відібрано інтерв'ю молодих людей (16 дівчат і двоє хлопців), записані впродовж 2020–2022 рр. На момент початку війни респондентам було від 11 до 18 років. Для зручності аналізу створено таблицю, де зазначено тип населеного пункту, звідки походить респондент, у якому віці він/вона залишив/залишила рідні місця, чи була можливість повернутись додому та іншу інформацію про його/її соціальний портрет. Було проаналізовано 18 записів — ті інтерв'ю, що стосуються саме переселенського досвіду (Музей також збирає розповіді дітей військовослужбовців і тих, хто проживав на окупованих у 2014 р. територіях). Серед них троє респондентів станом на 2021 р. мешкали на окупованій території, тож їхні історії було використано для порівняння образів міст Донбасу, що зберігають переселенці, з уявленнями місцевих мешканців.

Родини, які переїхали, мали, переважно, для цього фінансові можливості, роботу або родичів на підконтрольних територіях. Майже всі респонденти, яким на момент інтерв'ю виповнилося 16 років, уже стали студентами або ж закінчили заклади вищої освіти.

Переселення для більшості респондентів припало на дитячий або підлітковий вік. Психологічна травматизація в цей період визначає особливості поведінки, що впливатимуть на всі етапи дорослішання і подальшого життя²². Респонденти відчують певний розрив, що виник через вимушене переміщення, проте більшість із них намагаються шукати позитивні впливи. Лейтмотивом є ідея, що якби не окупація рідного міста, то людина не опинилась би там, де їй зараз добре або де є стільки можливостей для розвитку. Однак треба зауважити, що сім'ї 17 із 18 опитаних змогли влаштуватись на новому місці, батьки знайшли роботу або соціальний

²³ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой (Москва: Новое литературное обозрение, 2016), 16.

²⁴ П. Нора, ред., Франция-память (Санкт-Петербург, 1999).

²⁵ Ассман, Новое недовольство, 33–48.

²⁶ М. Внук и У. Доляняк, Педагогика травмы (SwissEmp), 133, 134, 145, 146.

прихисток, а діти стали студентами закладів середньої і вищої освіти. Тобто маємо чітко окреслену соціальну групу й не можемо поширювати ці висновки на всіх дітей-переселенців.

Теоретичні засади дослідження. У фокусі дослідження цієї роботи — міський простір, який існує фізично, однак його мешканці втратили можливість перебувати там і стали вимушеними переселенцями. У їхніх розповідях згадано образи, що втілюють їхні уявлення про регіон. Погоджуючись із тезою, що індивідуальні спогади не складаються в колективну пам'ять, натомість колективна пам'ять як історична реконструкція визначає рамки індивідуальних історій²³, ми ніби йдемо назад, шукаючи в інтерв'ю окремих респондентів риси колективної пам'яті регіону. Пам'ять зберігає лише ті деталі, які є для неї зручними²⁴, зокрема ті, що відповідатимуть політичним поглядам індивіда. Проте, якщо йдеться про дитячі інтерв'ю, збережені у спогадах образи не перебувають у вакуумі; людина дорослішає і переосмислює отриману інформацію і вже на її основі будує уявлення про рідне місто. Водночас діти зазвичай не обговорюють свої спогади²⁵, пояснюючи це небажанням ділитись із кимось своїми проблемами. Про досвід війни рідко говорять у родині, кожен лишається наодинці зі своєю пам'яттю.

Діти, що з різних причин втратили батьків, відчувають травматичний досвід, подолати який допомагають зокрема вправи з пошуку власного коріння, створення родинного дерева, відвідування кладовищ і місць колишнього проживання родичів²⁶. Діти, які втратили рідні міста, разом з ними іноді втрачають значну частину носіїв родинної пам'яті — бабусь і дідусів. Тож за образом втраченого міста криється набагато глибша історія про власну травму і шлях до її подолання.

Дослідницькі запитання. Зважаючи на озвучені вище особливості джерельної бази, ми ставимо перед собою мету знайти відповіді на такі запитання:

- Якими є спільні для респондентів елементи образу рідного міста?
- Чи існує колективний образ «міста Донбасу» на противагу спогадам про окремі населені пункти?
- Яким є вплив вимушеного переселення на зв'язок людини з образом рідного міста?

Результати дослідження. Передусім варто зауважити про наявність спільної ідентичності переселенців із Донбасу. Людей об'єднує не тільки досвід вимушеного переселення до іншого регіону, а й коріння — міста Донецької та Луганської областей. Пережитий досвід потребує зустрічі з подібними до себе; майже в кожному інтерв'ю звучали ідеї про можливість визначити свого «без слів» або лише «за поглядом», і це стосувалось саме вихідців із Донбасу. Респонденти розповідали про те, як знайомились з людьми, відчували глибоку спорідненість душ і лише потім дізнавались про історію переселення. Ця ідентичність має дві складові: втрата рідного міста й «донецькі» риси характеру, які кожен уявляє

у своєму контексті. Одна з респонденток, чиє дитинство пройшло в Краматорську, зазначає про своє особливе ставлення до тих, чиї будинки залишились на окупованій території: «Недавно было такое, вот — начинает разговаривать об этом опыте, и я просто вижу, что (інші. — Прим. дослідника) не понимают, о чем он говорит. И я как-то стараюсь говорить — ну, я понимаю, о чем ты говоришь, у меня был такой же опыт, я сама из Краматорска. Я тоже это видела».

У спогадах наявні українські елементи міського простору. Одна з респонденток (на момент переселення їй виповнилось 18 років) згадує кав'ярню «Ізба», де проходили проукраїнські заходи, «Ізоляцію», яка на той момент ще була культурним центром, мітинги з національною символікою. Проте для більшості українська символіка обмежувалась простором школи, де на свята відбувались театралізовані заходи в народному стилі. Одна з дівчат називає це «шароварщиною», проте далі розповідає, як в 2014 р. директорка скасувала український народний танок, бо на останній дзвоник школярів раптово завітали бойовики.

Діти сприймають навколишній світ як норму, як точку відліку, бо вони не знають, що тут було раніше. Цим пояснюється романтичне захоплення депресивним індустріальним стилем у вихідців із Донбасу. Якщо для дорослих закинуті заводи є символами занепаду промислової величі, то для дітей і молоді — простори для експерименту. Одна з респонденток саме в подібних краєвидах бачить натхнення своєї поетичної творчості. Просторовим втіленням цього переосмислення на Донбасі стали артфонд «Ізоляція» у приміщенні збанкрутілого заводу, фестиваль The Most Fest у промисловій зоні Костянтинівки (Донецька область, підконтрольна територія, 2021 р.) та інші простори й публічні заходи.

Важливо зазначити, що здебільшого родини залишали рідний дім поспіхом, майже без речей або виїжджали з надією повернутись за кілька тижнів. Деякі респонденти зазначають, що у них виникало підсвідоме бажання забрати якісь важливі для себе речі або сховати їх у «потаємному місці». Приміром, одна із співрозмовниць забрала щоденники, в яких записувала назви всіх прочитаних книжок, а інша сховала свої малюнки у будинку настільки надійно, що потім навіть не змогла згадати, де саме. Тож важливого моменту прощання більшість із респондентів не мали, а певний час після переїзду (зазвичай кілька місяців) уповільнювали своє життя, чекаючи повернення до рідного міста. Одна з героїнь, що разом із батьками приїхала до Харкова, згадує, що кілька місяців вони поводитися, ніби у відпустці, свідомо відкладаючи момент прийняття болісного рішення. Подібні спогади мають і інші.

Для більшості респондентів травматичний момент усвідомлення зміни місця проживання збігся з першим вересня у новій школі. Підлітки згадують не лише про насмішки й постійні нетактовні запитання на кшталт «А що, твій будинок згорів?», а й про бюрократичні перепони, що заважали адаптації. Навіть якщо нові однокласники ставились до «переселенців»

приятно, респонденти відчували стрес. Одна з дівчат згадує, що нова школа була гіршою, порівняно з її рідним ліцеєм, що однокласники над нею насміхались; інша, навпаки, дивується, наскільки позитивним стало для неї нове оточення в школі, на відміну від «бандитської» атмосфери в рідному місті.

У відповідь на запитання про улюблені місця учасники зазвичай розповідають про вулиці, на яких вирости. Відвідування загальновідомих історичних і культурних, публічних місць належить до родинних практик, натомість «шовковиця, на якій ми сиділи під час зливи, і наші футболки стали синіми», майданчик, де займались спортом, пагорби, де ганяли на велосипедах, будуть особистими просторами, пов'язаними з інтимними переживаннями. Тож місця, пов'язані з дитинством, можна поділити на дві групи — ті, де дитина була разом з батьками, й ті, де могла гуляти самотійно. Щодо другої групи, то в усіх зібраних інтерв'ю докладно описано місця, що їх навряд чи вибрали б дорослі для відпочинку, — закинуті парки, міські околиці, розбиті будинки, гаражі. У підлітків ці простори асоціюються з власним світом, де немає контролю. Можна зробити висновок, що навколишні вулиці для людини також належать до поняття «дім». Вони згадують не просто ландшафт, а, наприклад, відчуття свободи, коли можна було «ганяти на велосипедах» степовими просторами міських окраїн.

Разом із батьками зазвичай відвідують упорядковані локації — парки, торговельні центри, стадіони. Респонденти з містечок Донецької області обов'язково згадують поїздки до Донецька: до торговельного центру «Донецьк-сіті», реконструйованого стадіону «Донбас-арена». Донецьк був важливим містом у дитинстві й для тих дітей, чиї оселі залишились на підконтрольній Україні території. Із Донецьком багато хто пов'язував плани щодо вступу та подальшої кар'єри вже навіть під час війни. Респонденти описують, як, поступово дорослішаючи, їхні однокласники відмовлялись від ідеї вступу на окупованій території.

Важливо, що якщо про міські локації люди більше не згадують у певному контексті, то ця пам'ять вмирає, навіть якщо певне місце збереглося. Приміром, «Донбас-арена» у пам'яті дітей, що виїхали, пов'язана з грандіозними футбольними матчами. Проте зараз занедбаний стадіон можуть використовувати хіба що місцеві команди. Один із хлопців, який після 2014 р. повернувся до Донецька, скептично згадує, що в популярному колись торговельно-розважальному центрі «Донецьк-сіті» нині можна купити тільки якісь підробки. Образ цих локацій у пам'яті вимушених переселенців сильно відрізняється від того, якими вони є зараз.

У розповідях дітей відчувається глибока фізична потреба повернутись і хоча б попрощатись із рідним містом. Як уже зазначено, більшість респондентів не знали, що не повернуться вже ніколи до звичного їм простору. Дівчина, яка виїхала з Луганська у підлітковому віці, докладно описує свої візити до психолога, під час яких вона намагалась подолати травму переселення. Вона часто подумки поверталась до рідного дому, щоб попрощатись, проте це

не допомагало. Тож вона наважилась на подорож додому — на початку січня, одразу після святкування Нового року з родиною. Подорож була сповнена символізму. Новий Луганськ зображено як місто-привід: героїня потрапляє туди ввечері, вже немає громадського транспорту, вулиці порожні й темні, без ліхтарів. Вона живе у будинку свого родича — у єдиному місці, що ще символічно належить їй. Родич ніби відіграє роль міфічного провідника у минуле, коли возить дівчину містом на своєму автомобілі. Вона відвідує школу, де вчилася малювати, ліцей, у якому мріяла закінчити старші класи і відсвяткувати випускний. Усе навколо для неї «незрозуміле», «сіре», «старе». Зрештою, вона зазначає, що «я локально принадлежу к этому городу», і тому було важливо «поставить эту точку самой — что теперь я понимаю, что город изменился, у меня теперь другая жизнь». Проте вона не розповідає, чи розірвався її зв'язок з рідним містом після останнього візиту, а в інших місцях інтерв'ю каже, що відчуває належність до «людей з Донбасу». Звісно, для респондентів, що весь цей час залишались на окупованих територіях, їхні міста не були привидами. Залежно від особистих потреб, вони по-різному характеризували навколишній простір, але ті, хто залишився, цілком задовольнялись якістю послуг і можливостями своїх міст.

Інша респондентка розповідає, що впродовж п'яти років після переселення їй постійно снилась рідна домівка, проте батьки заборонили їй їхати з ними за речами, а через деякий час відмовили їй від цієї ідеї взагалі, бо, мовляв, дівчина не витримає цієї подорожі морально. Погодившись із ними, дівчина вирішила розірвати всі свої зв'язки з малою батьківщиною: «Это уже другое место, это не место моего детства. Это не место радости, не место семьи, там все изменилось. Там другие люди, там другие порядки, другая атмосфера».

Натомість розповіді дітей про свідоме переселення до Харкова у зв'язку з навчанням мають вже зовсім інший характер. Кілька респондентів захоплено згадують перше знайомство з Харківським університетом, наприклад: «...но когда я на фотографии увидела корпусы Каразинского — все... у меня просто было такое воодушевление». Відчувається, що цей особистий вибір нового міста позитивно вплинув на психіку. Деякі співрозмовники озвучують ідею, що в рідному місті їй/йому насправді було погано, натомість «хорошо в Харькове»; у такий спосіб немовби виправдовується пережита трагедія. Респонденти, які не пройшли момент свідомого вибору місця проживання, описують відчуття безпритульності; в «плейлісті для депресивного настрою» однієї з дівчин є трек групи «Один в каное» з такими словами: «Справа в тому, що у мене немає дому». Вона з тих, кому небезпечно повертатись до рідного міста, а отже, вона приречена переживати прощання лише подумки.

Для тих, хто не має навіть гіпотетичної змоги «відвідати могили предків», залишається «уявне місто», елементи якого він/вона усюди відшуковують. Респондентка з Луганська, яка

виїхала з міста у підлітковому віці й більше не поверталась, згадує, як їй подобалась красива будівля місцевого театру ляльок, і далі робить такий висновок: «И вот, наверное, с тех пор мне в принципе нравится все такое — как театр».

Підсвідомо оповідачі шукають схожість між містом дитинства й поточним місцем перебування. Розказуючи про село, куди переїхала з окупованого містечка, дівчина повторює «тоже жила в квартире, можно сказать, тоже в центре» (курсив мій. — В. Н.). Одна з респонденток постійно жартує про хуліганські «донбаські» риси свого характеру; місто ніби закарбувалось в її особистості та сценаріях поведінки. Знайшовши знайомі риси в новому місці, людина підсвідомо намагається встановити контроль над новим середовищем, що є одним із кроків на шляху подолання травматичного досвіду²⁷.

Спогади про місто дитинства частково стираються і постають здебільшого уявними картинками, хтось із опитаних уже не пригадує назв вулиць і районів. Проте є особлива характеристика міста дитинства: респондент завжди оцінює його як дуже красиве й велике. Дорослішаючи, людина дізнається про соціальні та екологічні проблеми її населеного пункту, тож відбувається невідповідність між спогадом дитинства і дорослим умінням аналізувати інформацію. Переосмислюючи своє щасливе дитинство у кримінальному районі, одна з респонденток наводить таке порівняння: «...как женщина, у которой были какие-то травмирующие отношения, а она из них вспоминает только что-то хорошее». Більшість співрозмовників докладно описують красу природи своїх промислових містечок; одна з героїнь робить ремарку про токсичні викиди заводу, але підкреслює, що це аж ніяк не заважало. Тож уявне містечко Донбасу не збігається з дійсністю не тільки через об'єктивні політичні причини, а й через особливості дитячого сприйняття.

Як уже згадано, в родинях зазвичай не говорять про досвід переселення й пов'язані з ним травматичні події. Під час інтерв'ю респондентка зазначила, що вдома вони ніколи не згадують назву рідного міста, лише вулицю; рідна назва ніби стала для родини табу. Інша дівчина розповідає про втечу з рідного містечка як про найкращий поворот свого життя, під час інтерв'ю багато сміється, і лише наостанок, різко змінивши тон голосу й вираз обличчя, ділиться наболілим — чому дідусь і дядя, які мали інші політичні погляди, її зрадили. Тож діти, які пережили досвід переселення, часто залишаються в вакуумі мовчання.

Тим часом життя в окупованих містах не зупинилось, там живуть люди, які творять сучасність цих населених пунктів. В інтерв'ю тих, хто виїхав із непідконтрольної території нещодавно (у 2021 році), рідні міста постають занедбаними, іноді небезпечними й навіть відсталими порівняно з неокупованими українськими містами, а проте — живими. Отже, ми маємо щонайменше два образи міст Донбасу: від тих, хто виїхав, і тих, хто залишився там. Ці образи формувались під впливом різних політичних і соціальних реальностей. Дослідники

²⁸ Kevin Loughran, Gary Alan Fine, & Marcus Anthony Hunter, "Urban Spaces, City Cultures, and Collective Memories", in *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Routledge, 2015), 193–204.

²⁹ «Донбас тимчасово зайнятий людьми, які неправильно поінформовані», *Локальна історія* 1 (2020): 31.

вважають, що мешканці не приймають навіть фахових і потрібних реконструкцій міста, бо не хочуть змін звичного для них простору²⁸, зазвичай саме це ускладнює проведення будь-якої перебудови. Отож, зустрівшись, згадані два образи можуть увійти в конфлікт, який важливо враховувати під час створення проектів реінтеграції регіону. Щоб не втратити зв'язок із рідним містом, переселенці часто беруть участь у проектах, спрямованих на промоцію Донбасу. Деякі з учасників проекту мріють приїхати до рідного міста після звільнення і працювати над його відновленням. А отже, поточний досвід переселення може стати джерелом позитивних змін для відбудови тимчасово окупованих територій.

У згаданому тематичному випуску «Локальної історії» зібрано думки різних громадських діячів щодо реінтеграції. Іван Леньо, лідер гурту «Kozak system», озвучив таку тезу: «Донбас тимчасово зайнятий людьми, які неправильно проінформовані»²⁹. Проте важливо розуміти, що коли йдеться про образ міста, який закарбовувався у свідомості людини багато років, не можна змінити його новим фактом: там, де мова йде про пам'ять, аргументи безсилі. Маємо справу з локальним конфліктом образів. Опитані респонденти одностайно засвідчують бажання повернутись до рідного міста після відновлення української влади. Частина з них чітко артикулює потребу долучитись до відновлення регіону. Повернувшись до звільнених міст, люди відшукуватимуть знайомі з дитинства елементи й оцінюватимуть їх з погляду поточного урбаністичного досвіду. Найважливішим елементом у цьому процесі має стати діалог, що дасть змогу примирити наявні образи.

Отже, можемо виокремити спільні для респондентів елементи ідентичності: акцент на статусі мешканця Донбасу, що втратив рідне місто; позитивний образ свого населеного пункту всупереч соціальним та екологічним проблемам; місто асоціюється радше з приватними локаціями на кшталт рідної вулиці, ніж із загальновідомими пам'ятками. Можемо також говорити про колективний образ містечка Донбасу — з індустріальними районами, небезпечними околицями, вільними просторами. Для всіх опитаних переселення і втрата дому стали травматичним досвідом, що нині переосмислюється. Як свідчить практика, найважливішим етапом зцілення стане повернення до рідної домівки або хоча б можливість свідомо обрати місце, де жити.

Дослідження травматичного досвіду переселенців та їхнього образу рідних міст мають стати важливим елементом процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій. Ця тема є складною для аналізу, адже пов'язана із політичними питаннями та болючими суспільними дискусіями. В цій ситуації підхід із точки зору психології травми допомагає знайти точки порозуміння та продовжувати процес дослідження, який буде важливим і для історика, і для респондента.

Відомості про респондентів

Шифр інтерв'ю	Місто	Вік, у якому виїхав/виїхала	Чи була змога повернутись назад
01	Обласний центр	15	Була можливість відвідати у дорослому віці і попрощатись
02	Обласний центр	12	Ні
03	Обласний центр	15	Немає можливості повернутись
04	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	13	Ні
05	Обласний центр	11	Немає можливості повернутись
06	Луганська область, місто з населенням менше ніж 50 тисяч	11	Була можливість один раз відвідати
07	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	11	Була можливість повернутись
08	Донецька область, підконтрольна Україні територія. Аналізували спогади про Донецьк	11	В Донецьк більше не повертались
09	Донецька область, підконтрольна Україні територія. Аналізували спогади про Донецьк	11	До Донецька більше не повертались
10	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	11	Була можливість повернутись
11	Донецька область, місто з населенням більше ніж 200 тисяч	11	Ні
12	Луганська область, місто з населенням близько 100 тисяч	11	Ні
13	Обласний центр	-	Мешкає на непідконтрольній Україні території
14	Обласний центр	-	До 2021 р. на непідконтрольній території
15	Обласний центр	-	До 2021 р. на непідконтрольній території
16	Донецька область, підконтрольна Україні територія. Аналізували спогади про Донецьк	12	До Донецька більше не повертались
17	Обласний центр	19	Не може повернутись
18	Луганська область, місто з населенням менше ніж 100 тисяч	11	Не може повернутись

References

- Assman, A. *Novoe nedovolstvo memoryalnoi kulturoi*. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2016.
- Cowan, Brenda, Laird, Ross, & Jason McKeown. *A Theory of Psychotherapeutic Object Dynamics An Examination of the Psychological Underpinnings of Human-Object Relationships with Implications for Museum Exhibitions. Phase III. Case Study with Object Donors and Visitors to The War Childhood Museum*. Sarajevo, 2017.
- “Donbas tymchasovo zainiatyi liudmy, yaki nepravylno poinformovani”. *Lokalna istoriia* 1 (2020): 31.
- Friedgut, Theodore H. *Iuzovka and Revolution*. Volume I. Life and Work in Russia’s Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1989.
- — —. *Iuzovka and Revolution*. Volume II. Politics and Revolution in Russia’s Donbass, 1869–1924. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Goncharov, N., ed. *Nasha “Kochegarka”*. Stalino: Stalinskoe oblastnoe izdatel’stvo, 1959.
- Herman, Dzh. *Psykhologichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasylstva — vid znushchan u simi do politychnoho teroru*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021.
- “Hiroaki Kuromiia: «Neobachno traktuvaty Donbas yak nedemokratychnyi i antyzakhidnyi rehion, yakyi ye vorozhym do tsinnosti revoliutsii Hidnosti»”. *Lokalna istoriia* 1 (2020): 4–7.
- Hrinchenko, H., ed. *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit*. Kyiv: TOV “ART KNYHA”, 2021.
- Kazanskyi, D., & M. Vorotyntseva. (2020) *Yak Ukraina vtrachala Donbas*. Kyiv: Knyzhkove vydavnytstvo “Chorna hora”.
- Kotyhorenko, V., Kalakura, O., Kovach, L., Kotsur, V., Kochan, N., Makarenko, N., Nikolaiets, Yu., Panchuk, M., & O. Rafalskyi. *Donbas v etnopolitychnomu vymiri*. Kyiv, 2014.
- Kuromiia, H. *Svoboda i teror u Donbasi. Ukraino-rosiiske prykordonnia 1870–1990–i roky*. Kyiv: Osnovy, 2002.
- — —. *Zrozumity Donbas*. Kyiv: Dukh i litera, 2015.
- Lavriv, P. *Istoriia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy*. Kyiv, 1992.

- Loughran, Kevin, Fine, Gary Alan, & Marcus Anthony Hunter. "Urban Spaces, City Cultures, and Collective Memories". In *Routledge International Handbook of Memory Studies*, 193–204. Routledge, 2015.
- Nikol'skij, V. N. *Pravoslavnoe duhovenstvo Donetchiny, repressirovannoe v 1920-h – 1950-h godah (v dokumentah i materialah)*. Doneck, 2013.
- Nikolskyi, V. M. *Pidpillia OUN(b) u Donbasi*. Kyiv, 2001.
- — —. *Represyвна diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.)*. Istoryko-statystychne doslidzhennia. Donetsk, 2003.
- Nora, P., ed. *Frantsyia-pamiat*. Sankt-Peterburh, 1999.
- Shandra, V. *Donechchyna: administratyvno-terytorialnyi i vidomchy podil (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv, 2015.
- Soroka, Yu., Kuromiia, H., Kononov, I., Tsimmer, K., Mikheieva, O., & L. Gorizontov. "Regionalni identychnosti v suchasni Ukraini ta metody yikh vyvchennia". In *Ukraina Moderna. Lviv–Donetsk: sotsiialni identychnosti v suchasni Ukraini*. Kyiv; Lviv, 2007.
- Stiazhkina, O. "Dyskurs okupatsii yak mekhanizm osmyslennia rosiiskoi ahresii proty Ukrainy". *Novi storinky istorii Donbasu* 25 (2016).
- Viina na Donbasi: realii i perspektyvy vrehuliuvannia* (Kyiv: Tsentr Razumkova, 2019).
- Vikhrov, M. *Dykyi Skhid. Narys istorii ta sohodennia Donbasu*. Kyiv: Tempora, 2021.
- Vnuk, M., & U. Dolyniak. *Pedahohyka travmy*. SwissEmp.
- War Childhood Museum. *Fieldwork Guide*. Sarajevo, 29 Sep 2016.

Viktoriia Nesterenko

"THE CITY TO WHICH I CANNOT RETURN": THE SPACE OF TEMPORARY OCCUPIED DONETSK AND LUHANSK REGIONS IN THE MEMORIES OF CHILDREN FROM IDP FAMILIES

The purpose of this study was to determine the image of the Donbas cities carried by children who have become forced migrants. The article is based on interviews with individuals under the age of 18 in 2014 who were forced to flee their homes due to the conflict in Donbass. These interviews were conducted primarily in 2020 and 2021. The interviewees cannot return to their cities for various reasons; for some, attempting to cross the border between the so-called LPR and DPR could land them in prison due to the status or public standing of their families. It is important to note that frequently the child did not have the chance to say goodbye to the parental home because the departure was planned for several days or weeks in advance. The article analyzes, from the perspective of the psychology of overcoming a traumatic experience, how the inability to return and the absence of a farewell ceremony affect the current state of a person. It is important for a person to revisit places associated with his childhood and his family's history at various stages of his life. Such locations include ancestral graves, parental homes, and others associated with significant life events. This situation is complicated by the fact that many respondents' ancestors, such as grandfathers and grandmothers, chose to remain in territory not under Ukrainian government control. The inability to "say goodbye" traumatizes the psychological state of a person who has been deprived of his roots. What will happen if the images of immigrants and locals collide, how can a potential conflict be avoided, and what role can it play in the reintegration process? The article is relevant to the reconstruction of the cities of Donbass, which were previously in uncontrolled territory, because it raises the issue of image conflict and seeks a solution to this issue.

Keywords: IDPs, reintegration, Donbas, trauma, memory, oral history.



Creative Commons — Attribution-ShareAlike 4.0 International — CC BY-SA 4.0

Христина Семерин,

незалежна дослідниця, Університет Аугсбурга (Німеччина) / Університет Індіани у Блумінгтоні (США)

khrystyna.semeryn@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0112-7719>

МАПУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті, що є частиною дослідження культурної пам'яті Революції Гідності в Україні (яке відбувалося до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.), розглянуто просторовий вимір цієї пам'яті. Просторова меморіалізація має критичне значення для колективного, спільного увічнення подій. Спочатку місце або територія підлягає стихійній меморіалізації, а потім процес може відбуватися інституціоналізовано. Інституціоналізація пам'яті про Революцію Гідності полягає у розробленні державних політик пам'яті, створенні відповідних інституцій та організацій, передусім музею, ухваленні законодавчих постанов і проведенні різномісцевих заходів. Відповідно існують різні місця і простори: пам'ятні, що генерують нові сенси й по-різному працюють із претекстом і контекстом, аудиторією й суспільством загалом, і травматичні, які «блокують позитивне смислоутворення». Однак треба нагадати, що меморіалізація місця з плином часу віддаляє людей від реального минулого. Це один із численних парадоксів пам'яті простору.

На прикладі символічної мапи Києва й масштабуючи карту протестів на всю територію України, авторка з'ясовує спільні й відмінні риси в меморіалізації Революції Гідності у просторі. Протести вписані в символічне поле столиці, а їхнім духовним осердям став київський Майдан Незалежності. Їхня історична мапа у столиці охоплює багато місць і просторів: Майдан Незалежності, вулиці Грушевську, Інститутську, Банкову, Хрещатик та ін. У статті зауважено, що регіональні й локальні політики пам'яті спираються на поіменне вшанування і загальну меморіалізацію подій. Головним інструментом на всіх рівнях залишається перейменування просторів і локацій.

Загалом зазначено, що простір має зафіксувати травматичну пам'ять і героїзм учасниць та учасників революції. Маркування простору й організація місць і просторів меморіалізації та комеморації – важливі кроки для збереження пам'яті й долання культурної травми. Основні здобутки Майдану мають закріпитися в етосі свободи і гідності, цінностях і поведінці нового українського суспільства. Цей процес триває, а зараз Україна обстоює власну свободу і гідність у кривавій повномасштабній війні з Росією.

Ключові слова: Революція Гідності, Євромайдан, простори пам'яті, символічна мапа, мапування пам'яті.

© Христина Семерин, 2022

DOI: 10.15407/mics2022.02.136

УДК 94(477)"20"

¹ Це дослідження в листопаді 2021 р. здобуло першу премію у Всеукраїнському конкурсі наукових досліджень на тему Революції Гідності «Відзнака імені Героя Небесної Сотні Сергія Кемського» від Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. Після вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. авторка працювала над цією статтею в межах дослідницької програми для українських учених від Університету Індіани в Блумінгтоні.

² «Порошенко присвоїв Героїв України Небесній сотні», Українська правда, 21 листопада 2014, <https://www.pravda.com.ua/news/2014/11/21/7045049/>.

³ «Українське суспільство має імунітет від спроб знецінити Майдан – Дробович», Укрінформ, 22 лютого 2021, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3195360-ukrainske-suspilstvo-mae-imunitet-proti-sprob-znecinenna-majdanu-drobovic.html>.

⁴ «“Piano Extremist” з Майдану зіграв під Адміністрацією президента», Громадське, 10 грудня 2016, <https://hromadske.ua/posts/piano-extremist-z-maidanu-zihrav-pid-administratsiieyu-prezydenta>.

⁵ «Музей Майдану оприлюднив соціологічне дослідження та наукове видання про Революцію гідності», Український інститут національної пам'яті, 26 лютого 2021. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/povyny/muzej-maydanu-oprylyudnyv-sociologichne-doslidzhennya-ta-naukove-vydannya-pro-revoluciyyu-gidnosti>.

⁶ «Верховна Рада визнала Революцію гідності державотворчою подією», Український інститут національної пам'яті, 17 лютого 2021. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/povyny/verhovna-rada-vyznala-revoluciyyu-gidnosti-derzhavotvorchoyu-podiyeyu1>.

В основі цієї статті — текст, написаний восени 2021 р. для дослідження «Концептуальні виміри культурної пам'яті про Революцію Гідності: травма, простір, ідентичність»¹. Попри загрозливе передчуття війни, дослідницька праця тоді не вщухала. Вивчаючи задокументовані свідчення, я збагнула, що війна на сході України й дистанція часу, за який народилося й пішло до школи ціле покоління українських дітей і змінилися два президенти, об'єктивно притлумлює пам'ять Майдану в суспільній свідомості. Однак цю пам'ять має бути збережено, гідно вшановано й добре усвідомлено. Революція Гідності стала фокусом національного відродження України у XXI ст., переламною подією новітньої історії, яка творить тяглість культурної пам'яті й сучасної української ідентичності на засадах рівності, народовладдя, гідності й самоцінності кожного й кожної.

Ця стаття, з огляду на час написання, не засвідчує страхітливий вплив війни, яку РФ розпочала 24 лютого 2022 р., на людей, простори і пам'ять Майдану. Все це нам ще належить збирати, досліджувати й осмислювати після перемоги.

У 2014 році загиблим Небесної Сотні надано звання Героїв України². Голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович вважає, що Майдан став «точкою неповернення» для української нації³. Водночас в інтерв'ю 2016 р., через три роки після Революції Гідності, її учасник Piano Extremist зазначив: «Для мене Майдан вже забутий, його перекрила війна... Але це не було марно, що б хто не говорив»⁴. Наприкінці 2020 р. зросла кількість людей, які підтримують Революцію Гідності, й трохи знизилася тих, що були проти. Порівняно з 2018 р. про підтримку Майдану заявили 48 % українців та українок⁵. Це означає, що війна й відстань часу деформують, затирають пам'ять Майдану, а також змінюється розуміння тих подій у суспільстві.

17 лютого 2021 р. парламент визнав Революцію Гідності державотвірною подією на політичному рівні⁶. Цього ж дня було ухвалено п'ятирічний план ушанування подвигу учасників і учасниць Майдану⁷. За результатами дослідження, проведеного наприкінці 2021 р.⁸, більше ніж 70 % українців та українок упевнені, що Україна повинна вшановувати і зберігати пам'ять про ці події. При цьому молодь 14–18 років переважно не знає історії Майдану. 82 % підлітків чули про протести, однак лише 25 % із них добре проінформовані. Обізнаність також мала географічну стратифікацію: на півдні вдвічі більше молодих людей не знали про Майдан, ніж у західних областях⁹.

Маркування простору й організація місць і просторів меморіалізації та комеморації Революції Гідності – важливі кроки для збереження цієї пам'яті й долання культурної травми. Велику роль відіграють стихійна інфраструктура й локальні меморіальні місця. З'являються також тимчасові інсталяції, меморіали, заходи і практики меморіалізації в українських

⁷ «Уряд затвердив план заходів із вшанування подвигу учасників Революції Гідності на 2021–2025 роки», Урядовий портал, 17 лютого 2021, <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zahodiv-iz-vshanuvannya-podvigu-uchasnikiv-revoluciyi-gidnosti-na-2021-2025-roki>.

⁸ Н. Пришляк, «Серед 14–18-річних українців рівень знань про події Революції гідності невисокий – опитування», УНІАН, 23 листопада 2021, <https://www.unian.ua/society/sered-14-18-richnih-ukrajinciv-riven-znan-pro-podiji-revoluciji-gidnosti-ye-nevisoki-y-opituvannya-novini-ukrajini-11618860.html>.

⁹ Там само.

¹⁰ Ю. Лотман, *Избранные статьи: В 3 т., т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры* (Таллинн, 1992), 389.

¹¹ О. Скороход, «Прострілені каски, “йолка”, польова кухня, катапульта — все це вже в музеї». Музей Майдану, 12 квітня 2017. <http://maidanmuseum.org/uk/node/307>.

¹² «Зловмисник, який зруйнував пам'ятник Небесній сотні, не розкаюється у скоєному і готовий повторити акт вандалізму», Цензор.Нет, 7 жовтня 2017, <https://bit.ly/38RqGwD>.

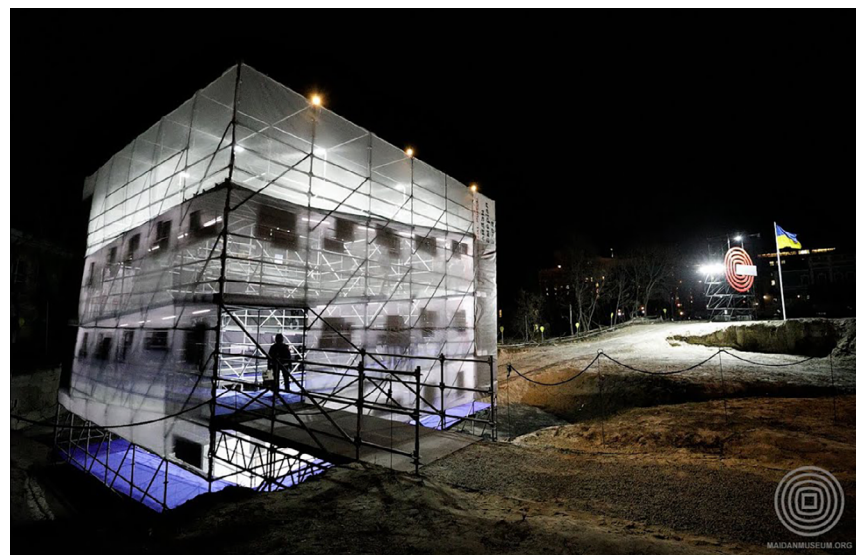
містах і селах, є проєкт будівництва майбутнього музею Майдану в Києві. Втім, пам'ять просторів є нетривкою і потребує осмислених підходів до роботи.

Отже, мета цієї статті – окреслити просторову пам'ять про Революцію Гідності, яка існувала на символічних мапах Києва та інших регіонів України до 24 лютого 2022 р.

ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР: ПАМ'ЯТЬ СТИХІЙНА Й ІНСТИТУЦІОНАЛІЗОВАНА

Деякі дослідники вважають, що культура і, відповідно, культурна пам'ять має просторову структуру¹⁰. Обжитий простір завжди є меморативно означеним, містить сліди присутності різних пам'ятей. Місця і простори засвідчують боротьбу груп за пам'ять і символічну владу над конкретною локацією або територією. На прикладі Революції Гідності бачимо, яке коло-сальне значення має простір події. Назви «Майдан» і «Євромайдан» локалізують протести топографічно й водночас ідеологічно, ціннісно. Вони відображають тяглість національної пам'яті громадянських протестів та унікальний європейський фокус події.

Перший рівень просторової меморіалізації — це стихійна пам'ять: «Нині на території подій Революції Гідності бачимо лише народні форми стихійного вшанування, але питання в тому, наскільки промовистими й довговічними є такі ситуативно встановлені знаки»¹¹. Стихійним місцям пам'яті загрожує час, вплив довкілля, вандалізм: уже пошкоджено дві стели на вулиці Інститутській¹², плиту пам'яті Володимира Мельничука, графіті «Ікони Революції» тощо. У цій темі важить забуття, яке буквально реалізується через реставрацію, очищення з різних мотивів простору від слідів пам'яті. Крихкими є травматичні вуличні сліди, як-от



Інсталяція «МЗ: Майдан, Меморіал, Музей». Фото Музею Майдану

¹³ А. Ассман, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (Київ: Ніка-Центр, 2012), 344.

¹⁴ Там само, 345.

¹⁵ П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж и М. Винок, *Франция-память* (Санкт-Петербург, 1999), 27.

¹⁶ П. Вербицька, «Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства», *Historical and Cultural Studies* 5 (1) (2018): 19.

¹⁷ Ассман, «Простори спогаду», 348.

¹⁸ Там само, 346.

¹⁹ Там само, 351.

²⁰ «Уряд затвердив план».

руїна після пожежі в Будинку профспілок або сліди куль у бруківці. Адже в міському просторі все це, зрештою, намагаються прибрати, щоб повернути більшості території комфортний для столиці вигляд. Натомість руїни надаються до прочитання як умістилища пам'яті¹³. Загалом місце «лише тоді утримує спогади, коли люди про це піклуються»¹⁴. Поряд зі стихійною просторовою меморіалізацією Революції існує інституціоналізована, яку насамперед забезпечує Музей Майдану та інші органи й інституції.

П'єр Нора обґрунтовує центральну роль місць пам'яті як «бастіонів» у формуванні й підтриманні колективної пам'яті та ідентичності, у доланні розриву між минулим і теперішнім¹⁵. Звісно, у тлумаченні місць пам'яті Нора по-модерністськи не прив'язується до лінгвістичної семантики й отже не має на думці зв'язок із простором. Однак фізичні місця і простори меморіалізації Євромайдану критично важливі для пам'яті разом із її артефактами й нематеріальними об'єктами. «Представлення місця історичного минулого через набір загальнодоступних спогадів має на меті формування в особистості ідентичності, відчуття приналежності до певної спільноти та її історичного минулого»¹⁶. Вільно користуючись поняттям «аури» Вальтера Беняміна, Аляйда Ассман приписує місцям спогадів «здатність до інтенсифікації почуттів через чуттєве споглядання»¹⁷. У цьому сенсі пам'ятні місця відрізняються від травматичних, які «блокують позитивне смислоутворення»¹⁸. Згідно з Беняміном, місце, загострюючи увагу на пам'яті, віддаляє людину від реального минулого. Так виникає парадокс: «консервування цього місця з метою збереження автентичності означає неминучу втрату автентичності»¹⁹.

Другий аспект цієї теми – державна політика пам'яті, яка реалізується на законодавчому рівні. Нагадаю, що за прийнятим до війни планом ушанування Революції Гідності²⁰ низка заходів стосувалася просторового виміру пам'яті, зокрема було передбачено консолідацію місцевих проявів Революції на одній мапі з Києвом, просторову меморіалізацію через місця пам'яті й перейменування об'єктів топоніміки. Ці заходи мали зафіксувати Майдан у локальній пам'яті та вписати його ключові події в місцевий простір. Форми взаємодії низових і державних практик пам'яті й комеморації Революції становлять окремий дослідницький інтерес у цій статті.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В СИМВОЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ КИЄВА

Ядром протестів 2013–2014 рр. став Київ, тож Революція Гідності вписана в символічне поле столиці. В цьому урбаністичному просторі співіснують різні версії минулого і триває боротьба за символічну владу, утвердження наративів пам'яті різних груп. За словами Юрія Лотмана, місто як символічний замкнений простір може по-різному взаємодіяти

²¹ Ю. Лотман, *Избранные статьи: В 3 т., т. 2: Статьи по истории русской литературы XVIII — первой половины XIX века* (Таллинн, 1992), 9.

²² О. Чабанюк, «Простір Майдану: символічний та метафізичний аспекти», в *Революція Гідності: на шляху до історії*, відп. ред. І. Пошивайло, Л. Онишко (Київ: Національний музей Революції Гідності, 2020), 354.

²³ Там само, 357.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, 358.

з довкіллям. Ідея про місто як антитезу навколишній державі²¹, на мій погляд, відображає суть Майдану в Києві. Адже в його координатах існувало інше середовище, опозиційне до простору політичної влади навколо. У спогадах учасників протестів простір Майдану є «своїм» і протиставляється «чужому» простору поза ним²², підкреслює дослідниця Олена Чебанюк. Уявне і реальне стикалися в цьому просторі, де інфернальне означало фізичну загрозу постраждати від тітушок і переслідування владою. Тим інфернальним простором майже в усіх свідченнях є Маріїнський парк²³. Натомість ареал безпечного простору мав змінні контури, які нині відображено в стихійних та організованих ділянках комеморації.

Духовним центром протистоянь став Майдан Незалежності. Так продовжився національний наратив волевиявлення на центральних площах-майданах. Учасники згадують, що зустріли там людей, із якими в цьому місці протестували під час Революції на граніті. Також протести характеризують виразні міфологеми киеворуського віче, козацької Січі. Все це продемонструвало історичну тяглість цього місця. Зрештою, для більшості людей Євромайдан залишається моделлю ідеального українського суспільства²⁴, де просторовий вияв відіграє центральну роль. Олена Чебанюк звернула увагу, що географічно простір протестів займав приблизно кілометр. Проте майже всі учасники зауважують аберації часу і простору, коли Майдан здавався то величезним, то дуже стисненим²⁵.

Сьогодні в Києві розташовано багато місць пам'яті. Столична мапа Революції Гідності охоплює такі топографічні об'єкти: Майдан Незалежності, вулиці Грушевську, Інститутську, Банкову, Хрещатик, Ольгінську, Кріпосний провулок, Маріїнський парк, Європейську площу, Софійську площу, парк Шевченка (локацію студентських мітингів), Михайлівську площу, Бессарабську площу та прилеглі простори. Важливі й окремі локації, наприклад, зруйнований Будинок профспілок і скинутий пам'ятник Леніну на Бессарабській площі



Будинок профспілок із банером «Свобода — це наша релігія» у Києві. Фото віртуального музею «Україна. Шлях до гідності». <https://ukrainianway.org/en/1032-svoboda-tse-nasha-religiya/>

як символ, що інспірував декомунізацію. Після повномасштабного вторгнення РФ цей процес триває у формах дерусифікації й деколонізації. Частина локацій, особливо вулиці Інститутська та Грушевського і Маріїнський парк, досі викликає болісні почуття в очевидців та учасників протестів²⁶. До місць травматичної пам'яті треба зараховувати й локації поза цим ареалом, як-от вул. Велику Житомирську, де застрелили Героя Небесної Сотні Віталія Васильцова.

Нині Алея Небесної Сотні й уся вулиця Інститутська є центральними просторами збереження травматичної пам'яті Революції Гідності у Києві. Тут розташована гранітна стела з портретами і місцями для квітів та лампадок. Уздовж алеї та в інших локаціях створено стихійні місця пам'яті, позначені світлинами загиблих, кенотафами, таблицями, вінками, квітами, лампадками, фрагментами бруківки, жовто-блакитною символікою. Частину з них розміщено просто біля дерев. При цьому стихійні меморіальні місця не завжди відповідають реальним локаціям подій.

Саме громадянське суспільство і низова активність дали початок меморіалізації Майдану. Спершу багатотисячний натовп оплакував убитих під час протестів, тож у центрі наративу опинилася травматична пам'ять. Невипадково неофіційний гімн Майдану, який звучить на похованнях полеглих сьогодні, — це лемківська пісня «Плине кача...». Далі долучилася держава. Передовсім, частину місць переозначили відповідно до нової меморативної семантики. 20 листопада 2014 р. перейменували на алею Героїв Небесної Сотні відтинок вул. Інститутської, де розстрілювали людей. На Будинку профспілок кілька років висів банер із гаслом «Freedom is our religion». Восени 2018 р. там відкрили Інформаційно-виставковий центр «Музею Майдану». 1 січня 2021 р. на алеї Героїв Небесної Сотні встановили Дзвін гідності для комеморації у дні народження загиблих Небесної Сотні.

Команда Національного меморіального комплексу Героїв Не-



Дзвін Гідності на алеї Героїв Небесної Сотні. Фото Українського інституту національної пам'яті. <https://uinp.gov.ua/storage/app/public/images/3832/image/1/max/iiu7Q1606829790wnEDK.jpeg>

²⁷ Л. Онишко, «Майбутній меморіал Героїв Небесної Сотні як територія пам'яті», Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності, 5 червня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1483>.

бесної Сотні — Музею Революції Гідності почасти впорядкувала простір пам'яті й доповнює його інтервенціями в міський простір. У 2014 році було проведено відкритий міжнародний конкурс з облаштування чотирьох просторів пам'яті: громадського простору Майдану і центру Києва, меморіалізації Революції Гідності й Героїв Небесної Сотні, Українського дому на Європейській площі та Музею Майдану. Завдяки цій ініціативі на державному рівні з'явилося розуміння, де має бути сфокусовано територіально простір пам'яті та в якому напрямі потрібно формулювати концепцію музею — як комплексу з громадського простору, поліфункційного центру розвитку демократії й меморіального простору для вшанування Героїв Небесної Сотні²⁷. Знакове місце подій на алеї Героїв Небесної Сотні відразу було внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Воно містило географію подій, а також матеріальні свідчення — об'єкти зі слідами від куль, кіптявою тощо.

Станом на липень 2022 р. просторові об'єкти меморіального комплексу Революції Гідності охоплюють Інфоцентр у Будинку профспілок, Галерею протестного мистецтва на вулиці Липській, публічний простір Бібліотеки Майдану в цьому ж приміщенні, низку позначених місць Революції Гідності й нині закриту інсталяцію «Куб». На місці розстрілів спорудили каплицю Архистратига Михаїла та українських новомучеників і встановили дерев'яний хрест із розп'яттям. У навігації меморіальним простором допомагає система інформаційних стендів «Місця Революції Гідності». Їх було встановлено одинадцять: на Михайлівській та Європейській площах, вулиці Інститутській (алея Героїв Небесної Сотні, верхній вихід зі станції метро «Хрещатик»), Хрещатику (Київська міська рада), Грушевського (дві локації), Будинку профспілок і Головноштамті, перехресті алеї Героїв Небесної Сотні (на початку галереї портретів Героїв Небесної Сотні) з Хрещатиком, а також на Майдані Незалежності біля Національної музичної академії. Біля торгового центру «Глобус» розмістили панорамні



Виставка «Мистецький Барбакан» в Галереї протестного мистецтва. Фото Музею Майдану. <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1733>

²⁸ О. Вара, «Основні принципи та способи музеєфікації пам'ятки історії на алеї Героїв Небесної Сотні в Києві», в Революція Гідності: на шляху до історії, відп. ред. І. Пошивайло, Л. Онишко (Київ: Національний музей Революції Гідності, 2020), 33.

²⁹ Там само, 32.

³⁰ Там само.

³¹ «Перша премія в конкурсі на Музей Майдану: проект № 1002», Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності, 5 червня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/500>.

фотостенди. Ці «навігатори пам'яті» не лише мають практичну, туристичну мету, а й означають контури й ділянки меморативного простору.

Без належних практик меморіалізації, музеєфікації просторова пам'ять є вкрай крихкою та вразливою до зовнішніх ризиків. Сьогодні частину просторових об'єктів і пам'ятних місць у Києві вже знищено вандалами, видалено у процесі очищення міста або зруйновано під впливом часу. Адже йдеться про неоднорідний комплекс пам'яті, що складається з місць загибелі, нерухомих об'єктів із матеріальними слідами протестів (наприклад, металеві стов-

пи ліхтарів зі слідами куль), а також втрачених споруд, поки не позначених у просторі (місця, де були барикади й інші простори)²⁸. Як зазначила Оксана Вара, «ми маємо, з одного боку, пам'ятку, яка зараз мало відповідає критеріям збереження, захисту, музеєфікації об'єктів культурної спадщини, з іншого – вже затверджену документацію щодо реалізації ідеї меморіального простору»²⁹. Дослідниця навела важливі принципи збереження цього простору: поєднання віртуальних і фізичних способів меморіалізації, використання цифрових засобів та умовної топографії, індивідуальний підхід до консервації й музеєфікації пам'яток, зокрема й збереження частини з них в автентичному вигляді *in situ* у складі музею (тобто без переміщення і будь-якого втручання, з адекватним позначенням матеріальних слідів протестів), а також вільний доступ до вуличних просторів і збереження історичних елементів середовища на зразок бруківки³⁰.

У цьому контексті треба згадати про проект будівництва музею Революції Гідності³¹, що переміг у відкритому архітектурному конкурсі 2018 р. Його ідея поєднує європейську класичну архітектуру, чітку образність, прозорий дизайн, метафору сходження на висоту з панорамою міста нагорі, створює досить вільного простору для різних форм комеморації,



Система інформаційних вуличних стендів «Місця Революції Гідності». Місце на перехресті вулиці Хрещатик та алеї Героїв Небесної Сотні. Фото Музею Майдану. <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/perehrestya-aleyi-geroyiv-nebesnoyi-sotni-nachatku-galereyi-portretiv-geroyiv-nebesnoyi>

³² «М³: Майдан. Меморіал. Музей», Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності, 5 червня 2022, <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1106>.

³³ «Сотник Парасюк: Майдан має бути в голові у кожного, а не в центрі Києва», Ukr.Media, 28 травня 2014, <https://ukr.media/ukrain/204162/>.

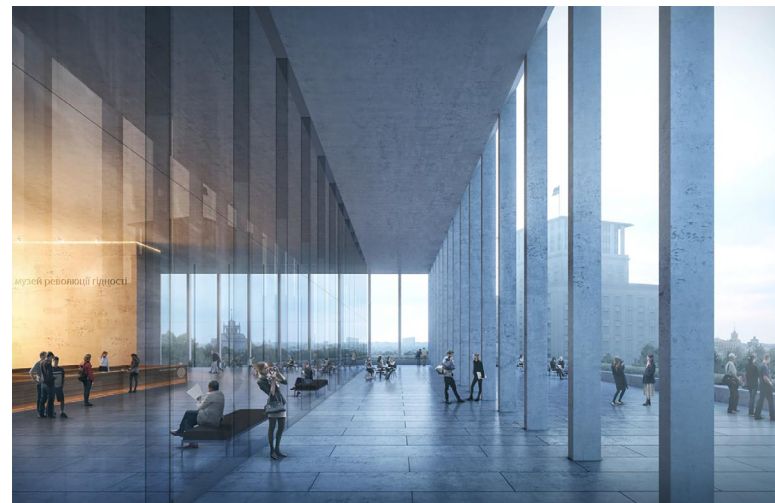
³⁴ Там само.

добре вписується в простір міста, а центральна частина музею інтегруватиме Майданну «Йолку» як важливий візуальний елемент пам'ятання. Утім, фінальне рішення будівлі буде результатом діалогу між усіма залученими сторонами.

Крім «постійних» проєктів меморіалізації в перформативному супроводі (як-от биття у Дзвін пам'яті), команда Меморіалу робить інсталяції в меморативному просторі. Їх прикладом є «куб» — змінний вуличний виставково-освітній простір «М³: Майдан. Меморіал. Музей»³². Цей тимчасовий об'єкт на алеї Героїв Небесної Сотні, на місці будівництва майбутнього музею, діяв із листопада 2019 до квітня 2021 р. Він реалізував перспективну ідею: актуалізувати зміст музею Революції Гідності, попри те, що наразі немає форми. Тож через експерименти команда шукала точки дотику з недалеким минулим, підтримувала живу пам'ять, динамічно осмислювала громадянське суспільство в історичній тягlostі. Фактично це зразок публічного простору, який якісно працює з комунікативною пам'яттю й ідентичністю, розвиває суспільний діалог через меморіалізацію й комеморацію, критичну рефлексію подій та інтегрує минуле в сучасність як рушій позитивних трансформацій.

Після закінчення протестів на Майдані Незалежності ще якийсь час жили люди. У травні 2014 р. учасник Революції Володимир Парасюк наголошував, що Майдан має бути «у голові»³³. Тобто цінності Революції повинні закріпитися в етосі й поведінці суспільства, а простір, натомість, має зберігати травматичну пам'ять, бути «місцем печалі і символом боротьби»³⁴.

Отже, нині міський простір Києва фіксує унікальну історичну і трагічну семантику території, на якій відбулися протести 2013–2014 рр. Меморіалізація й осмислення подій Майдану відбуваються через міський простір, у взаємодії громадянського суспільства й держави, з урахуванням стихійної меморіалізації, з якої й почався наратив Революції Гідності. Якщо первинні локації пам'яті мають хаотичний, не завжди обґрунтований у територіальному



Архітектурний проєкт Національного музею Революції Гідності. Фото Музею Майдану. <https://www.maidanmuseum.org/uk/storinka/muzey-maydanu>

плані характер, то державний підхід до роботи з цим простором є більш централізований. Проте він враховує головний зміст протестів — єдність у різноманітті, гетерогенність, яка має бути перевагою українського суспільства й характеристикою майбутнього музею. Що-правда, на тлі російсько-української війни й постійних ракетних обстрілів Києва складно прогнозувати, як збережеться ця матеріальна пам'ять про Революцію Гідності. Війна підважила й переакцентувала символічний і меморативний простір столиці. Зміни можливо буде оцінити лише після перемоги.

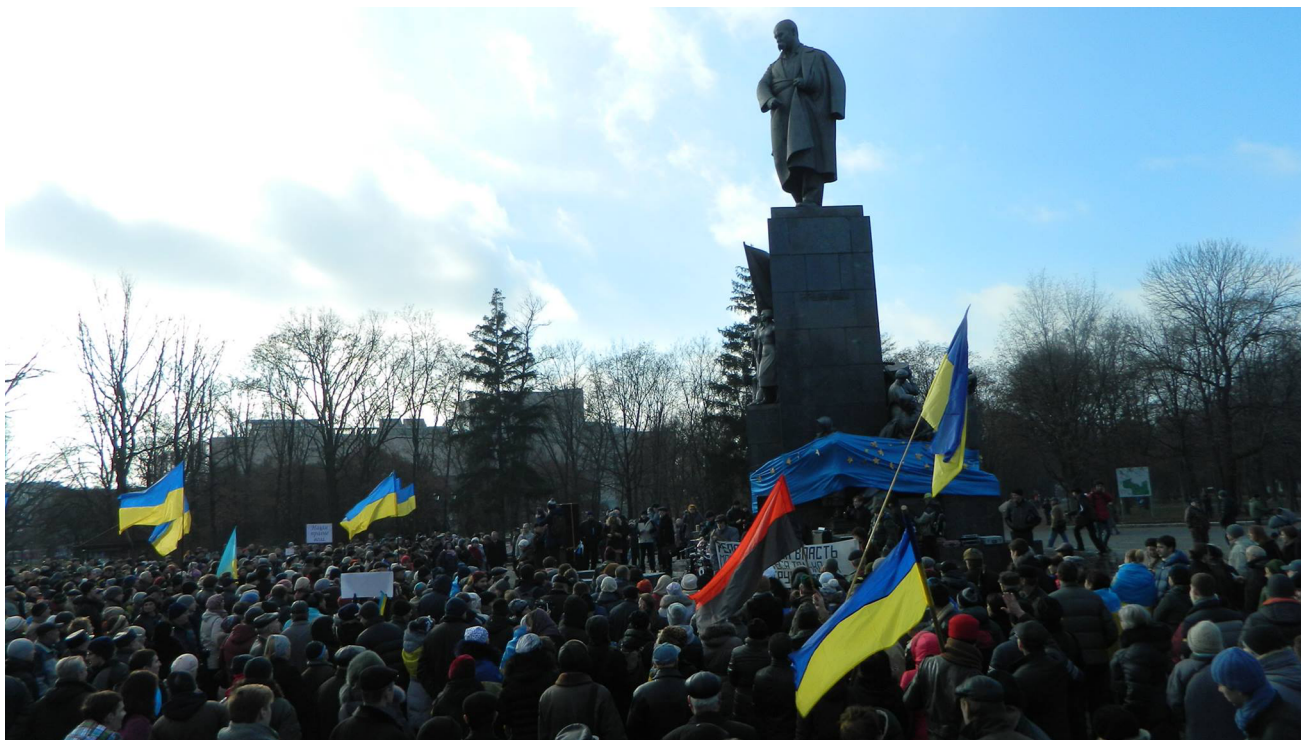
МАСШТАБУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ГЕОГРАФІЇ: ПАМ'ЯТЬ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ НА МАПІ УКРАЇНИ

Революція Гідності перетворила нашу країну на живе тіло, що в усіх місцях одночасно було пронизане спільними ідеями й діями. Регіони й населені пункти протестували синхронно з Києвом, орієнтувалися на столицю. Проте вони засвідчили власні унікальні стратегії боротьби за свободу і згодом, після Революції, увічнення її пам'яті.

Просторова пам'ять Майдану є гетерогенною. Під час протестів київські барикади були щедріть розписано назвами міст, районів, вулиць, з яких збиралися протестувальники і протестувальниці. Загиблі Небесної Сотні походили з усіх частин України. Не всі загинули в Києві: наприклад, Дмитро Пагор і Людмила Шеремет померли відповідно 19 і 22 лютого 2014 р. від поранень під будівлею СБУ у Хмельницькому, а тіло Юрія Вербицького знайшли у Бориспільському районі.

Регіони були опорою для київського Майдану. Звідси приїжджали нові люди, тут збирали допомогу на Київ. Низовий характер та активна участь локальних громад уможливили Революцію Гідності як загальнонаціональне явище. Вже 21 листопада 2013 р. разом із Києвом на Євромайдани вийшли люди в Івано-Франківську, Донецьку, Ужгороді, Харкові, Хмельницькому й інших містах і містечках. Характерно, що вони так само збиралися на центральному майдані й відтворювали атрибути київських подій: ставили намети і палили шини, грілися біля бочок, піднімали прапори України та ЄС, пікетували будівлі місцевої влади та правоохоронних органів. Пізніше патерн Києва використовуватимуть для стихійної меморіалізації подій.

У просторовій консолідації регіональних Євромайданів важливу роль відіграли пам'ятники як маркери на символічній мапі міста. У Луганську, Харкові, Миколаєві, Сумах, Херсоні, Донецьку та інших містах люди збиралися біля монументів Тарасові Шевченку, що став маркером українського простору в містах із помітними «проросійськими» настроями.



Євромайдан у Харкові, протести біля пам'ятника Тарасові Шевченку. Фото Інформаційного центру «Майдан Моніторинг». <https://maidan.org.ua/2013/12/rezolyutsiya-evromajdan-harkiv-pro-vnutrishnopolitychnu-kryzu-v-krajini/>

У культурному коді євромайданівського простору також опинилися пам'ятники Іванові Франку (Львів), Степанові Бандері (Львів, Тернопіль), В'ячеславові Чорноволу (Миколаїв) тощо.

На прикладі Одеси спостерігаємо конфлікт між імперською та європейською семантикою простору. Протести локалізувалися біля культового пам'ятника дюкові де Рішельє, підважуючи імперський компонент міфу про французького «батька-засновника». Мітинги відбувалися також на площі біля будівлі міської ради, де стоїть пам'ятник Пушкіну (зокрема, мітингувальники тримали плакат із рядками з його вірша про Одесу: «Здесь все Европой дышет, веет...»). Так зіткнення реальності з культурним претекстом проблематизувало імперський міф Одеси.

Про символічний сенс простору згадує учасник миколаївського Майдану Юрій Діденко: «...Всі такі рухові акції протесту саме на Майдані набули нових форм. І ми вже ходили від

³⁵ Г. Бондар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова та ін. (укл.), *Майдан від першої особи. Регіональний вимір*, вип. 3: у 2 ч., ч. 2. Львівська — Чернігівська області (Київ, 2018), 54.

³⁶ Т. Ковтунович і Т. Привалко (упоряд.), *Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах*, вип. 2 (Київ, 2016), 7.

³⁷ «Про затвердження плану заходів із вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні на 2021–2025 роки». Розпорядження Кабінету Міністрів України, Верховна Рада України, 17 лютого 2021, <https://bit.ly/3OZ2l62>.

площі Леніна до Садової, де нині стоїть пам'ятник Небесній Сотні. Там тоді вже був пам'ятник «Єдиній Європі». І це було так символічно, що ми під час ходи рухались саме так – наче Україна йде до Європи»³⁵. Йшлося і про видиме позначення та розширення «свого» простору прапорами, плакатами, символікою: наприклад, у Львові в перший день підняли прапори України та ЄС на Високому Замку і прикрасили символікою ЄС скульптури на площі Ринок³⁶. З цієї причини під час Революції почався «ленінопад» у Києві, Миколаєві, Полтаві, Херсоні, Смілі, Прилуках й інших містах.

У 2017 році було опубліковано першу частину третього тому усних свідчень учасників і учасниць Революції Гідності із серії «Майдан від першої особи. Регіональний вимір». У 2020 році святкування Дня Гідності і Свободи на державному рівні було присвячено регіональним вимірам Євромайдану. За ухваленим у 2021 р. планом заходів для вшанування подій на 2021–2025 рр. розпорядження Кабінету Міністрів України однаково стосуються Києва й областей. Ідеться про розроблення регіональних планів ушанування Революції Гідності й Героїв Небесної Сотні, покладання вінків і квітів до пам'ятних місць і знаків у відповідні дати календаря, «облаштування скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, пов'язаних з подіями Революції Гідності та увічненням пам'яті Героїв Небесної Сотні» і встановлення різного типу меморіальних знаків і місць, національно-патріотичні заходи в освітніх закладах, взяття на облік і внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, охорони об'єктів культурної спадщини в населених пунктах, де відбувалися протести, збирання усіх форм свідчень і створення всіх видів матеріалів про події (фільми, виставки, книжки тощо)³⁷. Помітно, що обласні адміністрації поширили по вертикалі санкціоновані центром заходи, практики і форми пам'ятання на райони.

Регіональні й локальні політики пам'яті мають два вектори: поіменне вшанування і загальна меморіалізація подій. На рівні областей, більших міст співіснують обидва, а в гіперлокальному форматі може бути акцент на увічнення пам'яті конкретних людей. Меморіальні місця і простори в регіонах мають різні формати: портретні стели (Рівне), пам'ятні знаки (Тернопіль), меморіальні дошки (Суми, Ніжин), класична скульптура й композиції (Брацлав, Гайсин, Луцьк, Тереховля), контрмонументи (як на будівлі Івано-Франківської ОДА), стінописи (Романові Голику в Івано-Франківську, Сергієві Нігояну в київському сквері, Небесній Сотні у Рівному та Кривому Розі тощо), «стіни пам'яті» з графіті (Дніпро, Нетішин, Полтава), меморіальні каплиці (Зарваниця), меморіальні простори і музейні кімнати тощо. Створено мережу регіональних музеїв: Музей Небесної Сотні в Івано-Франківську, Музей Революції гідності та свободи в Тернополі, постійні експозиції у краєзнавчих музеях (Вінницькому

³⁸ «Українці від Львова до Донецька також виходять на мітинги», Українська правда, 22 листопада 2013, <https://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002698/>.



Монумент Героям Небесної Сотні в Івано-Франківську (автори — Юлія і Володимир Семків). Світлина Богдана Досюка

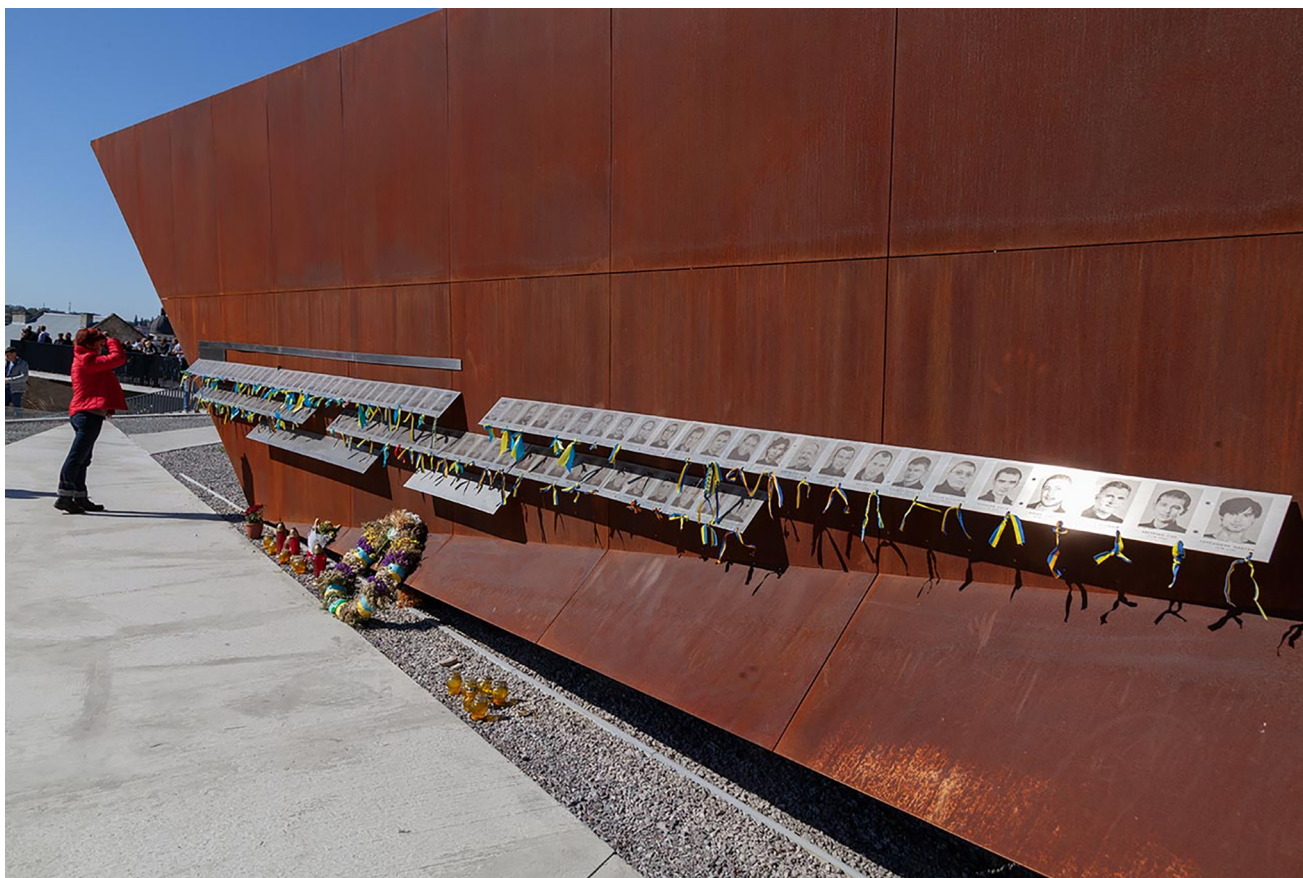
обласному, Ужгородському краєзнавчому музеї тощо). Всі місця й об'єкти пам'яті потребують картографування. Раніше у 2017 р. повідомляли про їх внесення на інтерактивну мапу на сайті Музею Майдану³⁸.

Важливий інструмент у різнорівневих політиках пам'яті та окремий напрям меморіалізації Революції Гідності – перейменування. Нині більше ніж півтори сотні вулиць і площ в українських містах мають ім'я Героїв Небесної Сотні (Героїв Майдану, Євромайдану тощо). Відразу після подій у 2014 р. було переназвано понад 30 вулиць, провулків, площ, скверів на честь Небесної Сотні у Тернополі, Вінниці, Дніпропетровську, Кіровограді та ін. 20 листопада 2015 р. у Харкові перейменували на майдан Героїв Небесної Сотні майдан Руднева. Після 2015 р. багато локальних об'єктів перейменовують у межах декомунізації, хоча формально це два різні процеси. Поіменне вшанування Небесної Сотні передбачає переназивання місць, пов'язаних із загиблими: зокрема, на честь Назара Войтовича назвали школу в його рідному селі, Артема Мазура – технологічний ліцей у Хмельницькому тощо. До 24 лютого

³⁹ «Найцікавіше з дискусії “Виклики та практики комеморації після Майдану”», Музей Майдану, 26 січня 2019, <https://maidanmuseum.org/uk/node/658>.

2022 р. був сплеск локальної, часом стихійної меморіалізації через організацію виставок, заходів, музейних кімнат. Усе це критично важливі кроки для утвердження української ідентичності на місцях і збереження пам'яті.

Заслужують на увагу окремі приклади просторової меморіалізації й комеморації в регіонах. У селі Травневе на Збаражчині створили артрезиденцію пам'яті Назара Войтовича³⁹. Інтерактивний формат місця дає змогу необізнаним людям відкривати для себе події Майдану. 23 серпня 2019 р. великий Меморіал пам'яті Героїв Небесної Сотні відкрили у Львові (автори Марія Яструбчак, Христина Пундак та Андрій Лесюк). Меморіал охоплює площу зі



Частина стели Меморіалу пам'яті Героїв Небесної Сотні у Львові. Фото Мар'яни Іванишин. <https://photo-lviv.in.ua/memorial-pamyati-geroyiv-nebesnoyi-sotni-u-lvovi-abo-misce-pamyati-nashogo-chasu/>

⁴⁰ «Меморіал пам'яті Героїв Небесної Сотні у Львові, або місце пам'яті нашого часу», Фотографії старого Львова, 16 грудня 2019, <https://photo-lviv.in.ua/memorial-pamyati-geroyiv-nebesnoyi-sotni-u-lvovi-abo-misce-pamyati-nashogo-chasu/>.

стелою на верхній терасі, оглядові майданчики й пішохідний міст. Символи й сенси, зокрема, втілено в матеріалі, що змінює колір (символ барикади), у прорізах сталевого накриття з іменами загиблих, через які стікатимуть краплі дощу (символ вічних сліз). На мості розмістять п'ять плит як символи п'яти днів, коли на Майдані загинуло найбільше людей⁴⁰.

Загалом стихійна і централізована стратегія меморіалізації Революції Гідності, локальний і державний підходи в регіонах взаємодіють. Утім, це не завжди відбувається без ускладнень. Наприклад, у 2014 р. перейменування Майдану Мистецтв у

Тернополі на Площу Героїв Євромайдану оскаржив тодішній прокурор Віталій Сідоров (суд скаргу відхилив). Позаяк громадянське суспільство виступало за перейменування, конфлікт мав світоглядний, ідеологічний характер. Цього ж року, попри зусилля депутатів і громади, не вдалося перейменувати вулиці на честь вбитого на Майдані Героя Юрія Пасхаліна в його рідному селі Носачів на Смілівщині та у Смілі, а також журналіста Василя Сергієнка в Корсуні на Черкащині. Завадив опір проросійськи налаштованої частини громадськості. Станом на 2022 рік у Харкові так і не збудували меморіал Героям Небесної Сотні, проєкт якого з максимально абстрактною концепцією («клин журавлів») затвердили ще 2018-го. Секретар міськради (нині — міський голова) Харкова Ігор Терехов заявив, що будівництво занадто дороге.

Треба зазначити, що значна частина перейменувань у Харкові, Херсоні, Черкасах, Сумах, на Київщині (у Броварах, Боярці, Бучі, Фастові) тощо відбувалася в рамках декомунізації. Тут можна припускати вищий рівень «протискання» політики згори через потребу позбутися одіозних більшовицьких імен у публічному просторі. Наприклад, перейменованій у лютому 2014 р. вулиці Леніна на Героїв Небесної Сотні в Хоролі на Полтавщині у 2015 р. повернули стару назву. Це спричинило скандал, і громадськість таки змусила депутатів скасувати ганебне рішення. Імовірною причиною перипетій був той факт, що місцевий млинзавод



Пам'ятник Героям Небесної Сотні в Сумах. Фото з інформаційного порталу Сумської міської ради. <https://smr.gov.ua/uk/novini/podiji/19426-u-sumakh-vstanovili-unikalnij-pam-yatnik-geroyam-nebesnoji-sotni.html>

експортував продукцію до Росії й не бажав мати юридичну адресу з «майданною» назвою. Ці й інші приклади засвідчують складність меморіалізації подій Революції Гідності, що пов'язана не лише з історичною обізнаністю, а й із ціннісними пріоритетами і рівнем розвитку місцевого громадянського суспільства. У будь-якому разі дати точну оцінку всім цим процесам можна лише після окремого детального дослідження в усіх населених пунктах України.

Отже, наведені приклади підтверджують перспективність низових ініціатив та агентність місцевого громадянського суспільства для вшанування пам'яті про Революцію Гідності. Це може відбуватися у співпраці з органами влади, під їхнім тиском (як-от централізоване розпорядження щодо вшанування у 2021 р.), всупереч їхній політиці або й зусиллями місцевої влади попри опір проросійських груп впливу. Серед пріоритетних напрямів просторової меморіалізації можна назвати впорядкування київського простору Революції Гідності, консервацію й музеефікацію просторових об'єктів топографії протестів, будівництво музею, організацію місць і просторів пам'яті й комеморації в регіонах, проведення різноманітних заходів, перейменування об'єктів топоніміки.

Меморіалізація протестів 2013–2014 рр. відбувається по-різному, часом доводиться долати опір місцевих груп антиукраїнського впливу (політичних, бізнесових) або проросійськи налаштованих чиновників і керівництва. Теперішня війна з Росією змушує переоцінити, вивчати й меморіалізувати досвід Євромайдану в контексті восьмирічного протистояння й повномасштабної інвазії. Це складне завдання на перспективу для студій пам'яті, історії, культурології й інших гуманітарних наук. Однак Революція Гідності є місцем пам'яті й великого героїзму, а внесок її в будівництво нового суспільства й нової України – неоціненний. Тож нині важливо утверджувати й захищати цю пам'ять, вбудовуючи її в новітній наратив України.

References

- Assman, A. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iaty*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.
- Bondar, H., Dobroer, O., Kovtunovych, T., Morozova, O., Stukalova, O., Pryvalko, T., et al., eds. *Maidan vid pershoi osoby. Rehionalnyi vymir*. Vol. 3 (2). Kyiv, 2018.
- Chabaniuk, O. "Prostir Maidanu: symvolichnyi ta metafizychnyi aspekty". In *Revoliutsiia Hidnosti: na shliakhu do istorii*, eds. I. Poshyvailo, L. Onyshko, 353–360. Kyiv: Natsionalnyi muzei Revoliutsii Hidnosti, 2020.
- Kovtunovych, T., & T. Pryvalko, eds. *Maidan vid pershoi osoby. Mystetstvo na barykadakh*. Vol. 2. Kyiv, 2016.

- Lotman, Ju. *Izbrannye stat'i*. Vol. 1: Stat'i po semiotike i tipologii kul'tury. Tallinn, 1992.
- — —. *Izbrannye stat'i*. Vol. 2: Stat'i po istorii russkoj literatury XVIII — pervoj poloviny XIX veka. Tallinn, 1992.
- “M³: Maidan. Memorial. Muzei”. Natsionalnyi memorialnyi kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzei Revoliutsii Hidnosti, 5.06.2022. <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1106>.
- “Memorial pamiati Heroiv Nebesnoi Sotni u Lvovi, abo mistse pamiati nashoho chasu”. Fotohrafii staroho Lvova, 16.12.2019. <https://photo-lviv.in.ua/memorial-pamyati-geroyiv-nebesnoyi-sotni-u-lvovi-abo-misce-pamyati-nashogo-chasu/>.
- “Muzei Maidanu opryliudnyv sotsiolohichne doslidzhennia ta naukovye vydannia pro Revoliutsiiu hidnosti”. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiati, 26.02.2021. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/muzey-maydanu-oprylyudnyv-sociologichne-doslidzhennya-ta-naukovye-vydannya-pro-revolyuciyu-gidnosti>.
- “Naitsikavishe z dyskusii «Vykylyky ta praktyky komemoratsii pislia Maidanu». Muzei Maidanu, 26.01.2019. <https://maidanmuseum.org/uk/node/658>.
- Nora, P., Ozuf, M. P., Pjuimezh, Zh. de & M. Vinok. *Francija-pamjat'*. Sankt-Peterburg, 1999.
- Onyshko, L. “Maibutnii memorial Heroiv Nebesnoi Sotni yak terytoriiia pamiati”. Natsionalnyi memorialnyi kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzei Revoliutsii Hidnosti, 5.06.2022. <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1483>.
- “Persha premiiia v konkursi na Muzei Maidanu: proekt № 1002”. Natsionalnyi memorialnyi kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni – Muzei Revoliutsii Hidnosti, 5.06.2022. <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/500>.
- “«Piano Extremist» z Maidanu zihrav pid Administratsiieiu prezydenta”. Hromadske, 10.12.2016. <https://hromadske.ua/posts/piano-extremist-z-maidanu-zihrav-pid-administratsiieiu-prezydenta>.
- “Poroshenko prysvoiv Heroiv Ukrainy Nebesnii sotni”. Ukrainska pravda, 21.11.2014. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/11/21/7045049/>.
- “Pro zatverdzhennia planu zakhodiv iz vshanuvannia podvyhu uchasnykiv Revoliutsii Hidnosti ta uvichnennia pamiati Heroiv Nebesnoi Sotni na 2021–2025 roky”. Rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy. Verkhovna Rada Ukrainy, 17.02.2021. <https://bit.ly/3OZ2I62>.
- Pryshliak, Nadiia. “Sered 14–18-richnykh ukraintsiv riven znan pro podii Revoliutsii hidnosti nevysokyi – opytuvannia”. UNIAN, 23.11.2021. <https://www.unian.ua/society/sered-14-18-richnih-ukrajinciv-riven-znan-pro-podiji-revolyuciji-gidnosti-ye-nevisokiy-opituvannya-novi-ni-ukrajini-11618860.html>.

- Skorokhod, O. "Prostrileni kasky, «iolka», polova kukhnia, katapulta — vse tse vzhe v muzei". Muzei Maidanu, 12.04.2017. <http://maidanmuseum.org/uk/node/307>.
- "Sotnyk Parasiuk: Maidan maie buty v holovi u kozhnoho, a ne v tsentri Kyieva". Ukr.Media, 28.05.2014. <https://ukr.media/ukrain/204162/>.
- "Ukrainske suspilstvo maie imunitet vid sprob znetsinyty Maidan – Drobovych". Ukrinform, 22.02.2021. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3195360-ukrainske-suspilstvo-mae-imunitet-proti-sprob-znecinenna-majdanu-drobovic.html>.
- "Ukrainci vid Lvova do Donetska takozh vykhodiat na mitynhy". Ukrainska pravda, 22.11.2013. <https://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002698/>.
- "Uriad zatverdyv plan zakhodiv iz vshanuvannia podvyhu uchasykiv Revoliutsii Hidnosti na 2021–2025 roky". Uriadovi portal, 17.02.2021. <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zakhodiv-iz-vshanuvannya-podvigu-uchasnykiv-revolyuciyi-gidnosti-na-2021-2025-roki>.
- Vara, O. "Osnovni pryntsypy ta sposoby muzeifikatsii pamiatky istorii na alei Heroiv Nebesnoi Sotni v Kyievi". In *Revoliutsiia Hidnosti: na shliakhu do istorii*, eds. I. Poshyvailo, L. Onyshko, 31–40. Kyiv: Natsionalnyi muzei Revoliutsii Hidnosti, 2020.
- Verbytska, P. "Kulturna pamiat yak chynnyk konstruiuvannia identychnosti v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva". *Historical and Cultural Studies* 5 (1) (2018): 15–22.
- "Verkhovna Rada vyznala Revoliutsiiu hidnosti derzhavotvorchoiu podiieiu". Ukrainnyi instytut natsionalnoi pamiaty, 17.02.2021. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/verhovna-rada-vyznala-revolyuciyu-gidnosti-derzhavotvorchoyu-podiyeyu1>.
- "Zlovmysnyk, yakyi zruinuvav pamiatnyk Nebesnoi sotni, ne rozkaiuietsia u skoienomu i hotovy povtoryty akt vandalizmu". Tsenzor.Net, 7.10.2017. <https://bit.ly/38RqGwD>.

Khrystyna Semeryn

MAPPING OF MEMORY ABOUT THE 2013–2014 REVOLUTION OF DIGNITY IN UKRAINE

In this article, which is a component of a larger study of the cultural memory of the Revolution of Dignity in Ukraine prior to Russia's full-scale invasion on February 24, 2022, the spatial dimension of this memory is examined. Space-based commemoration is essential for the collective, shared

perpetuation of events. Initially, the location or territory is subject to spontaneous memorialization, followed by institutionalization. The institutionalization of the Revolution of Dignity's memory may involve state memory policies, the establishment of relevant institutions and organizations, particularly the Museum, legislation, and multilevel measures. Consequently, there are distinct places and spaces: those that generate new meanings and interact differently with the pretext and context, the audience, and society as a whole, and those that "block positive meaning-making". In any case, it is important to note that the gradual memorialization of a location distances people from the actual past. This is one of space memory's many paradoxes.

Using the example of a symbolic map of Kiev and a scaled map of protests throughout Ukraine, the author then clarifies the common and unique characteristics of the memorialization of the Revolution of Dignity in space. Maidan Nezalezhnosti [Kyiv's Independence Square] has become the spiritual center of the protests. A historical map of the Revolution in Kiev depicts the entire area, including Maidan Nezalezhnosti, Hrushevska, Instytutaska, Bankova, and Khreschatyk, among others. Some of these locations were renamed in accordance with the new memory semantics following the revolution; for example, on November 20, 2014, the Alley of the Heroes of the Heavenly Hundred was renamed Instytutaska. In the interim, protests occurred simultaneously in Kiev and all other regions of Ukraine, which were influenced by the events occurring in the capital but also developing their own resistance strategies. Monuments as markers on the city's symbolic map, particularly the monument to Taras Shevchenko in Luhansk, Kharkiv, Mykolaiv, Kherson, and Donetsk, played an essential role in the spatial consolidation of regional Euromaidans. Regional and local memory policies are based on nominal recognition and general commemoration of 2013–2014 events, according to the article. The renaming of spaces and locations is an additional dominant tool at all levels. In 2014, for instance, more than thirty streets, alleys, and squares were renamed in honor of the Heavenly Hundred.

In conclusion, a central idea is that the traumatic memory and valor of the Revolution's participants must be preserved in space. Labeling and organizing memorialization and commemoration spaces and locations are crucial steps in memory preservation and overcoming cultural trauma. In the interim, the key achievements of Euromaidan should be enshrined in the new Ukrainian society's ethos of freedom and dignity, values, and conduct. This process continues despite the fact that Ukraine is currently defending its freedom and dignity in a full-scale, bloody war waged by Russia.

Keywords: Revolution of Dignity, Euromaidan, spaces of memory, symbolic map, mapping of memory.

Алла Петренко-Лисак,

кандидатка соціологічних наук,
доцентка кафедри галузевої соціології
факультету соціології Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

allapely@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1316-5002>

Дарина Вільхова,

магістр другого року навчання освітньої програми «Соціальні технології» факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Vilkhova.daryna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4608-0459>

DOI: 10.15407/mics2022.02.155

УДК 316.7+069

СУСПІЛЬСТВО В МУЗЕЇ ЧИ МУЗЕЙ У СУСПІЛЬСТВІ (До питання про роль соціології у міських музейних практиках)

Музеї та музейний простір зазвичай слабко асоціюються з соціологічною наукою. Переважно музейна тема звучується до царини історичної науки. Решта підходів та оптик позиціонуються або як суміжні, або як тематично фокусовані на окремих аспектах чи конкретних проблемах. Соціологія знаходить себе найчастіше в міждисциплінарному зв'язку та в ситуаціях конкретно-емпіричних досліджень на замовлення музейних інституцій. У цій статті подано міркування щодо соціологічного підходу до вивчення музеїв як соціально інституційованих просторів (науки, політики, економіки, культури, дозвілля, повсякдення, ідентичності та соціалізації). Зауважено на галузевій ніші соціології музеїв, або музейній соціології. Звернено увагу на охоплення соціологічним поглядом соціальних процесів, які супроводжують зародження, функціонування та потенціал музеїв і музейних практик. Музейний простір осмислено як елемент соціальної ойкумени в подвійній оптиці: а) крізь позиціонування соціології в пізнанні та вивченні музейних практик та б) крізь аналіз ролі музеїв у їх власному осмисленні формування себе як компонентів соціальної системи (у функціоналістському значенні).

Музеї проаналізовано в соціально-просторовому контексті як складник поселенської одиниці (міста). Музеї в сучасних містах мають враховувати особливості міграційних процесів, які відповідають їхнім локальностям і досить сильно впливають на культурні, соціальні, економічні й політичні умови їхнього функціонування. Місцевим музеям необхідно вибудовувати сценарії взаємодії між місцевим населенням і приїжджими, формувати соціальну атмосферу порозуміння і лояльності, впроваджувати адаптивні заходи для приєднання туристів до локального контексту й організації заходів комплектації всього різноманіття міських культур у загальну картину уявлення про місцеву спільноту та її історію. Зауважено на таких підходах і стратегіях ефективного функціонування музеїв, як комерціалізація, партисипативність і локалізація.

Окремою складовою статті є емпірична компонента про досвід соціологічного дослідження музею, який демонструє кейс прикладних можливостей та практичні інструменти соціології в розвитку й функціонуванні конкретного музею.

Ключові слова: музей, місто, соціологія, майбутнє, відвідувачі, дослідження.

© Алла Петренко-Лисак, Дарина Вільхова, 2022

¹ Владимир Абашев, «Музей как топоним массовой культуры», в *Топографии популярной культуры: сборник статей*, ред.-сост. Арья Розенхольм, Ирина Савкина (Москва: НЛО, 2015), 322–338.

² Carol Scott, «Measuring Social Value», in *Museum Management and Marketing*, ed. Richard Sandell and Robert R. Janes (London & New York: Routledge, 2007), 181–194.

ВСТУП

Коли і як у життя окремої людини приходить поняття і явище музею? Від першої екскурсії з дорослими: рідними, шкільним учителем або екскурсоводом. Від захопливої книжки, яка розповідає, які у світі існують музеї. Від кінофільму, в якому герої мають пригоди в загадковому музейному просторі¹. Музей стає частиною життя людини: або лише як форма знання про нього, або як досвід, який людина переживає. Зрештою, ми маємо відвідувачів музеїв і решту, які не зацікавлені в них. Існують також поціновувачі, які знають і поважають (підтверджують цінність) музейних колекцій, утім не відвідують музеїв, отримуючи інформацію та знання про колекції з відкритих каталогів, мистецтвознавчої та історичної літератури, спеціалізованих видань, — що, до речі, теж є способом винесення музею за межі його фізичного простору. Активних відвідувачів музейних просторів, згідно з різноманітною статистикою, близько 10 %. Спроб у музейних студіях зрозуміти цей відсоток було чимало, передусім із метою вивчити проблематику (не)відвідуваності музеїв. Отже, дослідження є, аналіз є, а середньостатистична цифра фактично не посувається в бік зростання. Однак чи справді так важливі кількісні зміни в статистиці відвідувачів, а не якісні, як-от мотивація та цінності музейної аудиторії, нехай малочисельної, але свідомої? Якою є та цільова аудиторія музеїв, до якої варто прагнути? Якою є місія музею? Австралійська дослідниця Керол Скотт з'ясувала, що вільний час сучасної людини постійно ущільнюється через широкий перелік пропозицій ринку розваг і дозвілля, внаслідок чого цінність цього часу постійно зростає. Людина шукає спосіб провести вільний час якнайвигодніше та якнайкорисніше для себе. То чого б не піти їй до музею? Втім, результати опитування свідчать про те, що відвідування музею для респондентів — ризикована витрата часу та ресурсів, адже вони не певні, що знайдуть у музеї щось цікаве і корисне для себе, тож зрештою відмовляються від цієї ідеї та обирають передбачувані і зрозумілі форми проведення дозвілля².

Тож чи мають музеї силу створювати єдність як на соціальному, так і на політичному рівні, а також на місцевому? Чи й надалі місцеві музеї здатні надавати відчуття спільності та місця, акцентуючи колективну спадщину, пропонуючи чудовий спосіб пізнати історію певної місцевості? Музеї та інші культурні установи завжди відіграватимуть певну роль у вихованні майбутніх поколінь, і, що важливо, у двох іпостасях: як інституції науки та просвіти і як заклади дозвілля. Від створення виставок, орієнтованих на конкретні соціальні групи — цільові аудиторії, до проведення онлайн-лекцій для широкого загалу. У такий спосіб музеї зближуватимуть людей буквально, шляхом публічних заходів, семінарів

і лекцій, а сучасні технології перетворюють музеї з просторів пошуку та навчання на простори взаємодії, участі та залучення. А між тим, останнім часом не лише точиться чимало дискусій у фаховому середовищі про те, якими мають бути сучасні музеї, а й утілюються практики переходів від музеїв як просторів дидактики освітніх і просвітницьких середовищ до зростання і поширення культури співучасті відвідувачів у найрізноманітніших сферах роботи музею.

Предметним фокусом цієї статті є соціологічний обрис музейного простору як елементу міської соціальної ойкумени, зокрема в подвійній оптиці: крізь осмислення ролі соціології в пізнанні й вивченні музейних практик та аналізування ролі музеїв у формуванні соціальної системи сучасності та в майбутньому.

МУЗЕОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ

Соціологія — наука раціоналістична в тому сенсі, що, вивчаючи об'єкт емоційний і чуттєвий, аналітично покладається передусім на визначення, навіть у зазначених компонентах, прагматичності та доцільності. Виникла в атмосфері поступу позитивізму (супротив наукам «душевному, гуманістичним»), розвивалась у контексті соціологізму як методології пояснення соціального суто через соціальне. Втім, зрештою, таки не оминула в становленні феноменологічного ухилу, який сформував гармонійну форму кількісних і якісних методологій і методів досліджень соціальної реальності. Маючи широкий спектр соціальних проявів, соціологія сформувала галузеві гілки досліджень, серед яких тематично виокремилась оптика музейної соціології. Ця галузь зосередилась на вивченні закономірностей розвитку музею як соціального інституту, на його взаємовідносинах із суспільством, зокрема на з'ясуванні того, якою є соціальна місія музеїв не як цілетворення і досягнення, а як поле соціальних цінностей. Виникнення «музейної соціології» пов'язують із поширенням масової загальнодоступності музеїв (кінець XIX — початок XX ст.). Отже, допоки музей входив до ареалу споживання виокремленого (читай: елітарного) соціального прошарку, він не потребував інтересу до свого осмислення. Втім, і сама соціологія виникла лише в першій третині XIX ст., в часи поступу індустріалізму, зростання урбанізації та оформлення нових світових політик, зокрема і демократизації суспільних відносин.

Якщо узагальнити фокус галузевої дослідницької уваги соціології, то він охоплює такі компоненти:

- Комунікація — взаємодія між музеями та професійними спільнотами митців, істориків, учених, засобами масової інформації. «Комунікаційний простір музею детермінується як

³ Інна Яковець, «Комунікаційний простір сучасного музею як одна з основних категорій теорії музейної комунікації», Вісник ХДАДМ 4–5 (2014): 132.

⁴ Анна Лещенко, «Какое будущее ждёт музеи? О скорой “эмансипации” посетителя», Частный корреспондент, 7 октября 2018. http://www.chaskor.ru/article/kakoe_budushchee_zhdet_muzei_44006.

простір, у якому в процесі музейної комунікації моделюється певний культурний дискурс, і як складова інформаційного простору він презентує цей дискурс суспільству за допомогою різних інформаційних технологій»³. У структурі комунікаційного простору музеїв розрізняють внутрішній (міжособистісні відносини персоналу, комунікативне поле експозицій та простору музею в цілому) та зовнішній (сприйняття музейного простору в суспільстві, партнерами, ринковий і медійний імідж) рівні.

- Персонал музею — самооцінка роботи закладу, задоволеність працею, професійні компетентності та очікування; аналіз організації проектів та експозицій у контексті виставкової діяльності як професійної практики).
- Відвідувачі — їхній соціально-демографічний портрет (вік, стать, фах і професія, освіта, місце проживання, матеріальний стан), мотивація, досвід і враження від відвідування (процесу та експозицій, частоти), ідеологічні та світоглядні особливості тощо; тобто за допомогою соціологічного інструментарію аналізують такі аспекти культурної участі споживачів музейних послуг:
 - ступінь або рівень участі (наприклад, наскільки репрезентативними є відвідувачі порівняно з певною громадою);
 - інтенсивність участі (частота відвідувань);
 - зміст діяльності (що саме робить відвідувач, перебуваючи в музеї);
 - контекст або обставина діяльності (з ким, у який час протягом дня здійснено візит);
 - ставлення до вимірів участі (тобто мотивації, сприйняття).

Відвідувачі — найвиразніша група досліджуваних, стосовно якої Девід Едвардс під час дискусії щодо перспектив музеїв зазначив, що майбутнє музеїв визначатиме кожен окремий індивід, а не вузьке коло музейних професіоналів⁴.

Зауважимо, що для музеїв досить важливо розширювати знання про власну аудиторію, зокрема звернувшись до груп людей, які нечасто відвідують музеї. Можуть виникати перешкоди економічного, соціального та культурного характеру, тож одним із ключових питань залучення відвідувачів є з'ясування їхніх особистих орієнтирів, бар'єрів і мотивацій. Серед особистісних орієнтирів, які мають значення для відвідувачів, можна виокремити:

- знання та розуміння нації, національної історії;
- сучасний контекст, зокрема політичні та соціальні події;
- попередній досвід (наприклад, інших країн або інших національних музеїв);
- життєвий досвід;
- причина або мотивація відвідування музею;

⁵ Паскаль Гілен, «Музейна хронотопіка: про репрезентацію минулого в музеї», у *Перформування спільного міста. На перетині мистецтва, політики й громадянського життя*: зб. статей, переклад Ярослави Стріхи (Харків: IST Publishing, 2019), 87–114.

⁶ *Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу* (Київ: НАКККиМ, 2015).

⁷ Там само, 5; Віктор Карпов, «Соціологія музею. Музеї у культурному просторі», в *Історико-культурна спадщина: європейський вимір: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Львів, 2018), 47–50; Віктор Карпов, «Приватна колекція в українському культурно-мистецькому просторі: новації правової легалізації», в *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей: Матеріали наук.-практ. конференції* (Київ, 2019), 60–63; Віктор Карпов, «Донести цінність минулого до сьогодення. Стратегічний план розвитку музею. На прикладі Національного військово-історичного музею України», в *Охорона культурної спадщини: аспекти соціокультурної взаємодії: матеріали науково-практичної конференції в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтва 5–6 червня 2014 року* (Київ, 2014).

- особисті характеристики (як-от вік, національність), тип відвідувача (місцевий чи іноземний);
- прояв особистості (наприклад, сильно національний, європейський, космополітичний, особистий, ідентифікація як меншини).

Одним із найкращих прикладів осмислення досвіду дослідження музейних відвідувачів є аналіз Паскаля Гілена, викладений у тексті «Музейна хронотопіка: про репрезентацію минулого в музеї»⁵, де в руслі дослідження відвідувачів викристалізовується відповідь на запитання про те, якими мають бути музейні експозиції.

Сучасна музейна соціологія користується широким діапазоном методів і багаторівневих методик залежно від цілей та завдань досліджень: пошукові кейси кабінетних досліджень, моніторинги, опитування (анкетування, онлайн і традиційне) та інтерв'ювання (глибинні, експертні та фокус-групові), спостереження та інші візуальні методики, (контент-)аналіз документів (зокрема змісту сайтів і соціальних мереж).

Вітчизняна соціологія музеїв має достатній потенціал і чималу кількість самих установ для досліджень, однак це не надто поширена в Україні дослідницька галузь. Втім, маємо певні здобутки.

У 2015 році вийшла колективна монографія «Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу»⁶, в якій окреслено теоретичні засади вітчизняної соціології музеїв, визначено предмети наукової дисципліни, а саме: вивчення музею як цілісного соціального явища, що відбиває ставлення суспільства до своєї культурної спадщини, з'ясування загальних і специфічних законів та закономірностей розвитку музейної галузі, особливостей її функціонування як соціальної системи, аналіз форм та механізмів дії цих законів і закономірностей у соціальній практиці, а також вплив музеїв на особистість, соціальні групи та взаємодія з іншими соціальними інститутами суспільства. Монографія ознайомлює з напрацюваннями авторів щодо вивчення світового та вітчизняного досвіду становлення знань і досліджень музеїв в Україні, зосереджується на визначеності цього галузевого напрямку в соціологічній науці та презентує безпосередній досвід соціологічних досліджень для музеїв. Книжку видано під загальною редакцією Віктора Карпова, який є чи не найпомітнішим автором із музейної тематики⁷. У статтях В. Карпова можна ознайомитись із його роздумами про стан сучасних музеїв і результатами окремих досліджень музейних практик в Україні.

Отже, попри нечисельне втілення, музейна соціологія в Україні розвивається, зокрема силами самих музеїв, персонал яких досліджує та аналізує власну аудиторію або функціонування музею в суспільному просторі.

⁸ Колекціонер, галерист, публіцист, артменеджер; емігрував із РФ у 2014 р. через неприйняття анексії Криму і критику влади; зараз має активну антивоєнну позицію.

⁹ Шарон Зукин, *Культуры городов*, пер. Дмитрий Симановский (Москва: НЛО, 2015), 34.

СУСПІЛЬСТВО, МІСТО І МУЗЕЇ: ПРОСТІР СПІВІСНУВАННЯ

*Щоб ефективно обслуговувати наш вільний час,
місту доведеться перетворитися на тотальний музей.*

Марат Гельман⁸

Суспільство репрезентує себе у просторі музеїв, пізнаючи себе і передаючи поколінський досвід, чи музейний простір функціонує в соціальному просторі як умовна самодостатня компонента, вміщена в низку інших складників суспільного простору? Виринає ствердна відповідь на першу тезу, натомість реальність поки що демонструє відтворюваність другої.

Музеї виникли на початку XVIII століття і стали невід'ємною частиною суспільного життя багатьох країн Європи. Чому виникли музеї — запитання риторичне, адже відповідь на нього є очевидною. А от запитання «Чому мають існувати та функціонувати музеї нині, яка від них суспільна користь в сучасному світі?» може видатися безглуздом і навіть нахабним. Очевидною є гуманітаристська високопарна відповідь: музеї — це інститут суспільної пам'яті, виховання громадянина й освіченої особистості. Однак символічна економіка, що постала в останні десятиліття, запропонувала іншу оптику оцінки ролі та значення музеїв для соціуму, поставивши їх в один ряд із закладами дозвілля: кінотеатрами, театрами, розважальними закладами тощо. То це занепад чи нова віха існування і функціонування музеїв? Музеї стали гравцями на рівних у конкурентному середовищі боротьби за відвідувачів (читай: споживачів культурних послуг). Комерціалізувалося не тільки функціонування, а й позиціонування на ринку послуг — не в культурному середовищі й навіть не в просвіті, а саме в галузі розваг.

Шарон Зукін поміщає музеї в перелік інституцій — спеціалізованих точок споживання, які створюють громадські простори обміну ідеями, в яких надалі здатен процвітати бізнес⁹. Сучасні музеї в містах і поза ними переглядають і переосмислюють власні підходи та концепції репрезентацій соціальної історії, відшукують нові форми та напрями взаємодії з тими просторами, де вони локалізовані. Музеї набувають формату відкритих культурних центрів, прагнуть бути динамічними, оперативно реагувати на актуальні події. Сучасні експозиції та освітні проекти залучають відвідувачів до формування і розвитку музеїв. Адже музей, як зазначила Юлія Ваганова, попри свою засадничу функцію збереження, є важливим і як агент формування смислів, «які не просто поєднані візуальним висловлюванням, вплітаються в контекст, пов'язані з сучасною інтелектуальною думкою і новітніми можливостями. Саме такі сенси варто було би зберігати, розкривати й акцентувати в музеї. Бо нині збереження

¹⁰ Дарія Бадьйор і Юлія Ваганова, «Нині збереження в більшості музеїв нагадує радянський сервіз, який ставлять на полицю до кращих часів», Korydor. Журнал про сучасну культуру, 5 вересня 2021, <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/yulia-vaganova-konkurs.html?fbclid=IwAR0PxWDdTFdCJf6KiCHV7UcLycPQepQG8Q6-qelf3yXiFK1UE0SCNL2DHqI>.

в більшості музеїв нагадує радянський сервіз, який ставлять на полицю до кращих часів і майбутніх поколінь, а в сучасності ніяк не використовують. Використання й змішування сенсів, їхня інтерпретація, мені здається, сьогодні дуже потрібні музею»¹⁰.

Шарон Зукін зазначає про соціальні ризики формування музеями місцевих ідентичностей, зокрема небезпеку ідеологізованої диктатури цінностей та уявлень, пропонуючи уважне та поважне ставлення до локальних громад з урахуванням їхніх інтересів, без насадження культивованих форм ідентифікацій. Тож забезпечувати функції музею у формуванні місцевих ідентичностей потрібно відповідально, обережно й виважено.

Останнім часом підвищився науковий інтерес до локальних і регіональних досліджень, зросла артикуляція таких понять, як «простір», «місце», «пам'ять», посилила позиції соціальної антропології, хоча формально такої фахової галузі в Україні досі немає. Краєзнавчі музеї переглядають власні фонди й постійні експозиції, активно шукають і репрезентують новітні оптики регіональних, локальних і міських ідентичностей, щоб виявити та представити не тільки архаїчну, а й сучасну повсякденну історію місцевості, яка до певного часу не мала інституційної уваги. Актуалізувався фокус таких досліджень, як приватні та сімейні історії, усна історія, робота з місцевими спільнотами.

Соціологи, досліджуючи музеї, розуміють, що узагальнювати дані — це робити невидимим кожен окремий музей. Адже музей перебуває у контексті, просторовому й тематичному. І публіка, яка цікавиться певною тематикою або типом музею, не є загальною цільовою аудиторією музеїв загалом. Місцеві та приїжджі відвідувачі — це різні аудиторії. Навіть у межах того самого музею онлайн-відвідувачі відрізняються від тих поціновувачів, які безпосередньо приходять до залів. І тут важливі не кількісні дані досліджень, а саме результати застосування якісної методології, яка дає змогу з'ясовувати риси, особливості, нюанси, що характеризують поведінку, очікування та оцінки щодо їхньої мотиваційності, заангажованості чи упередженості (що важливо, адже змальовують світоглядну картину реальності людини). Власне, і в цій статті ми свідомо уникаємо в(и)ведення типологій музеїв, адже така інформація потребує глибокого обґрунтування кожного фактора розрізнення як універсального чи узагальнювального критерію. Не фокусуючись на конкретних типах музеїв, ми розглядаємо музей як специфічний інституційований простір у загальній поселенській (передусім міській) і суспільній культурі.

Сучасне місто є мінливим, зокрема через активні міграційні процеси, які впливають на культурну, соціальну, економічну і політичну ситуацію. Тож місцевим музеям доводиться вибудовувати сценарії взаємодії між місцевим населенням і приїжджими, формувати соціальну атмосферу порозуміння і лояльності, почасти впроваджувати адаптивні заходи

¹¹ Бад'йор і Ваганова, «Нині збереження в більшості музеїв».

¹² Григорій Ревзін, «Как устроен город: музей», Коммерсантъ-Weekend, 17 августа 2018, <https://www.kommersant.ru/doc/3712210>.

для залучення прибулих і комплектації всього різноманіття міських культур, які творить процес активної міграції. Місто за визначенням є конфліктним середовищем, адже являє собою спільноту різноманітних індивідів, у кожного з яких власний пристрасний і почасти упереджений погляд на світ, на історію, своє ставлення до конкретних ситуацій і територій і відповідно власні інтереси, що з ними пов'язані. Тому за будь-якого планування змін історичного або культурного ландшафту треба продумувати форми взаємодії між владою та мешканцями, щоб місцеві почувалися причетними до формування свого поселенського (міського чи сільського) простору. І місцеві музеї тут можуть бути чи не найкращими агентами-посередниками, агентами впливу, агентами-інформаторами тощо.

Якщо вести мову про локальні музеї конкретного міста, то точкою відліку аналізу має бути розуміння, що територія міста не є абсолютною константою, а постійно зазнає змін. Сучасне «містознавство» — це локальне краєзнавство аж до вивчення повсякдення міських районів (як в адміністративному поділі, так і у вернакулярних оптиках мешканців). Якщо місто велике, то накопичення таких знань сприяє соціальним технологіям встановлення зв'язків між історично або географічно фрагментованими частинами мегаполіса. Збирання знань про місто в музеї у форматі архіву приватних історій містян дає музею змогу розглянути і власні практики роботи з локальною соціальною історією, суміщаючи фокус досліджень архітектурного та історико-культурного надбання з особистісною пам'яттю містян та локальними історіями. І тут, зокрема, постає питання ідеологічності колекцій музеїв, їхнього переосмислення: наскільки накопичення і відбір об'єктів мають бути ідеологізованими або елітарними? Юлія Ваганова, заступниця директорки Мистецького арсеналу, зазначає: «...те, що потрапляє в музей, представляє певний ідеологічний вибір. Але музей може показувати, як саме зайшли ці предмети в його колекцію, він може ставити собі це питання»¹¹, що допоможе постати музеям відкритішими перед громадою. Григорій Ревзін іронічно зауважує, що «ідеальне міське середовище — це, скажімо, історичне місто, а в центрі, скажімо, парк, а в парку, скажімо, музей. Музей — це *creme de la creme* міського середовища»¹², і розмірковує щодо питання власності й збереження музейних колекцій та окремих експонатів. Його роздуми нам цікаві передусім з позиції осмислення того, як суспільство формує і оберігає цінність мистецтва, артефактів подій та життєдіяльності людей, а також як демонструє експонати як широкому загалу, так і обмеженій публіці.

Міркуючи про трансформації у «відносинах» міста і музеїв, Марат Гельман зазначив: «Давнє місто, оточене стіною фортеці, надавало своїм мешканцям захист. Із винайденням пороху стіни виявились непотрібними, і головним змістом міста стала ринкова площа.

¹³ Антон Хитров, «Марат Гельман — о том, почему города скоро превратятся в тотальные музеи», Афиша. Daily, 15 сентября 2021, https://daily.afisha.ru/brain/20981-marat-gelman-o-tom-pochemu-goroda-skoro-prevratyatsya-v-totalnye-muzei/?utm_source=fb&utm_medium=socialsharing&utm_campaign=marat-gelman-o-tom-pochemu-goroda-skoro-prevratyatsya-v-totalnye-muzei&fbclid=IwAR2jMuAj30sHNhtnVkvCnXf0Ev6EOq4f4vlozf9jPbJqzo0M1LwmXaLH3js.

¹⁴ Carol Scott, "Museums: challenges for the 21st century", in *Museum Management and Marketing*, ed. Richard Sandell and Robert R. Janes (London & New York: Routledge, 2007), 49–68.

¹⁵ Scott, "Measuring Social Value", 188.

В епоху промислової революції в містах шукали роботу. Сьогодні місто — це місце, де ми проводимо вільний час.

Як показав локдаун, багатьом із нас не обов'язково виходити з дому, щоб працювати. Кар'єрою можна займатися де завгодно, а ось якість вільного часу в різних містах різниться радикально. Між тим саме вільний час визначає образ життя людини в постіндустріальну епоху: за останні півстоліття ми стали працювати втричі менше — завдяки технічному прогресу.

Отже, сьогодні успішне місто — таке, де вам буде чим зайнятися після або замість роботи.

До того ж я підозрюю, що активне життя в офлайн-середовищі скоро стане розкошами, адже проводити час в інтернеті дешевше. Єдина альтернатива онлайн-життя — це міське життя, тому в майбутньому ми цінуватимемо не ті міста, де можна швидко переміститися на великі відстані, а ті, що пропонують нам цікавий досвід»¹³.

Власне, як вважає Керол Скотт, сучасним і майбутнім музеям доведеться позиціонуватися як багатопрофільні пам'ятки в просторі, що претендують на надання яскравої, виразної форми дозвілля¹⁴.

Сучасне місто — це багатофакторна система, контекстами досліджень якої стає його історія, архітектурне надбання, сучасне мистецтво, міські спільноти та окремі постаті. Сьогодні змінюються завдання музейного куратора, який має об'єднувати спільноту фахівців міждисциплінарних досліджень і громаду мешканців (як споживачів та агентів діалогу) в їхніх поглядах на місто в просторах музеїв, формувати взаємодію музейних спеціалістів із міськими спільнотами та експертами певних галузей, що дотичні до тематик музею. Музеї та культурні кластери в міському середовищі через власні простори та експозиції здатні й надалі бути потужними інструментами розвитку територій, зокрема віддалених від історичного центру районів із новими соціальними, культурними та економічними можливостями. І проблема не тільки у фінансуванні, а й у прагненні. В Україні яскравим прикладом є Переяслав-Хмельницький, відомий як місто музеїв: у ньому функціонують 27 музеїв на близько 30 тисяч населення.

Керол Скотт пропонує три маркери соціальної значущості музеїв: 1) вони сприяють колективному та персональному розвитку; 2) сприяють економізації культури; 3) впливають на підвищення освітньої цінності культури для суспільства¹⁵. Персональний і колективний розвиток можливий завдяки функціонуванню музеїв як дискусійних майданчиків, просторів формування елементів персональної ідентичності та переживання пам'ятних вражень. Процес конструювання колективної ідентичності відбувається через надання музеєм відчуття належності до місця та уявне розділення колективного досвіду (за допомоги соціальних

¹⁶ Ibid., 190.

¹⁷ Ibid., 191.

¹⁸ Duncan F. Cameron, "The Museum, a Temple or the Forum", *Curator: the Museum Journal* 14 (1) (1971): 11–14; Richard Sandell, "Museums as Agents of Social Inclusion", *Museum Management and Curatorship* 17 (4) (1998): 401–418; Nina Simon, *The Participatory museum* (Santa Cruz: Museum 2.0, 2010); Benjamin Sutton, "The 6 Issues That Will Guide the Future of Museums", *Hypertext*, February 20, 2015, <https://hypertext.org/184378/the-6-issues-that-will-guide-the-future-of-museums>.

міфів і символів у музеї маркується уявлювана спільнота з об'єднаних груп суспільства). Музейні об'єкти здатні символічно конструювати спільну історію, яка надалі формуватиме почуття національної або локальної ідентичності. Отже, зазначає К. Скотт, сприйняття місця формує свого роду ієрархічну мережу історичних, культурних, економічних, соціальних і особистісних спогадів або переживань, що надаватимуть місцю, а відповідно і місту, особливого смислу¹⁶. Що ж до другого критерію — економічних вигод від культури, або економізації культури (англ. economization of culture)¹⁷, чи, як ще визначають — комодифікації культури, то вигода тут обоюдопільна: як для міста, так і для музею, адже споживачами послуги є як безпосередньо мешканці міста, так і туристи, професійні спільноти та інвестори. У цьому випадку акцентується теза про те, що насправді пізнати місто можна, лише відвідавши музей, де збережено найцінніше з його історії. І третій, освітній, критерій не потребує особливих деталізацій. Він містить такий важливий компонент, як візуальний ряд, що чи не найкраще сприяє засвоєнню знань та інформації.

МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР ЧИ ПРОСТІР МУЗЕЮ? ДОСВІД ОДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Інституції створюють дистанцію між художником і публікою.
[...] Непорозуміння — побічний ефект музею.

Марат Гельман

Навколо музейного простору й експозиційно-виставкових практик склалися три моделі — музей-храм, музей-форум і музей-активіст¹⁸, що не заперечують одна одну, а взаємодоповнюють.

Музей-храм — елітарна модель музею як хранителя історії та артефактів, ключове призначення музею як зберігача та інтерпретатора цінностей, що сприяє існуванню суспільства як цивілізації. Тут фактично всі рішення приймає наукова спільнота, яка визначає суспільне посилення музейних експонатів і виставок, натомість відвідувач такого права голосу фактично не має.

Музей-форум — музей як майданчик для обговорення актуальних проблем суспільства або спільноти, музей як агітатор, що закликає суспільство замислитись про упередження, нерівності, несправедливість, суперечності та конфлікти, а також як соціальний агент, що оперативно реагує на потреби публіки у вираженні власної точки зору і, відповідно, пропонує

себе як вільний майданчик для висловлення громадянських, політичних, культурних позицій. У такому музеї відвідувач вже має право голосу щодо музейних цінностей.

Музей-активіст — музей як активний громадський актор / агент змін, що випереджає соціальне усвідомлення потреб і проблем та почасти провокує публіку, ставлячи перед нею складні моральні запитання щодо соціальних, політичних, економічних, екологічних реалій. Тут роль відвідувача і взаємодія з ним є суперечливими, адже постає провокаційне питання «першої ролі»: хто ж має брати на себе головну роль у формулюванні дискурсів.

Прикладом реалізації ролі соціології в дослідженні музеїв є соціальне дослідження «Національний музей Тараса Шевченка в контексті сучасного музею», проведене студентами магістратури факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка в рамках навчальної практики у травні 2021 р. Студенти прагнули виявити особливості сприйняття музею різними групами відвідувачів/невідвідувачів і «вловити» характеристики образу сучасного музею в уявленнях сучасного відвідувача/невідвідувача.

Національний музей Тараса Шевченка (далі — НМТШ) засновано у 1940 р. Він розташований у будівлі палацу XIX ст. на бульварі Тараса Шевченка в центрі Києва. У 2014 році в музеї відбулась реконструкція: було добудовано нову експозиційну залу.

З огляду на мету, ресурси й терміни студентська команда обрала якісний розвідувальний дизайн дослідження. Для пошуку відповідей на поставлені запитання застосовували методи автоетнографії (дослідницьке самоспостереження у просторі музею), якісного контент-аналізу сторінок музею у соціальних мережах і повідомлень про музей у медіа, онлайн-опитування про сторінки музею у соціальних мережах, фокусоване і глибинні інтерв'ю, проаналізовані методом якісного тематичного аналізу.

Інформантами інтерв'ю були три умовно сформовані категорії відвідувачів/невідвідувачів музеїв віком 18–40 років, рівномірно розподілені за статтю, що проживають у м. Київ:

1. Постійні відвідувачі (знавці) — цікавляться культурою та/або дотичні до культурної сфери за професійною діяльністю, в курсі актуальних культурних подій, відвідують заклади та заходи один і більше разів на місяць (становлять близько 10 % усіх відвідувачів/невідвідувачів).
2. Випадкові відвідувачі — споживають культуру з метою розваг або соціалізації, не стежать за культурними подіями, відвідують заклади переважно раз на три місяці (близько 50–60 % усіх відвідувачів/невідвідувачів).
3. Невідвідувачі — не цікавляться культурою, не відвідують культурні заклади (30–40 % усіх відвідувачів/невідвідувачів).

У глибинних інтерв'ю взяли участь 11 інформантів, що мали досвід відвідування НМТШ і належать до категорії постійних відвідувачів, у фокус-груповому — 6 учасників, які ніколи не відвідували досліджуваній музей і є або випадковими відвідувачами або невідвідувачами.

В основу методології покладено уявлення про сприйняття відвідувачем/невідвідувачем музейного простору в трьох площинах: а) фізичній (просторова організація експозиції, інтер'єр та екстер'єр, функціонал простору та фізичні засоби комунікації експозиції), б) інформаційній (ідентичність та позиціонування, комунікаційна стратегія в медіапросторі й соціальних мережах); в) дискурсивній (сенси, ідеї та цінності, які транслює музей).

Було досліджено, як різні групи сучасних відвідувачів/невідвідувачів музеїв бачать простір теперішніх українських музеїв на прикладі НМТШ, яким уявляють простір сучасного музею і його соціальні функції в розрізі трьох згаданих площин.

Інформаційний простір. Аналіз змісту соціальних мереж та онлайн-опитування оприявнили декілька основних особливостей сприйняття музею в інформаційному просторі сучасним відвідувачем/невідвідувачем. Очевидно, що через вкрай високу насиченість різноманітними видами контенту, сучасний споживач має досить високі вимоги до ресурсів, які його зацікавили. Тому, щоб хоча б бути помітним, запам'ятовуватися, музей має працювати над: 1) позиціонуванням та ідентичністю (символіка, логотип, ідея, цінності, візуальний стиль); 2) якісною комунікаційною стратегією, унікальною для кожної окремої соціальної мережі; 3) унікальними цифровими продуктами та проєктами (якщо музей прагне розвиватися у віртуальному просторі, а не просто залишатися на плаву).

Фізичний простір. Сильною стороною фізичного простору НМТШ, про що зауважили майже всі учасники інтерв'ю, є наявність двох суттєво різних просторів, різних за темами, темпоритмом експозиції та фізичними характеристиками. До старої частини музею добудували сучасний атриум, у якому проводять змінні виставки на різні тематики, а в старій частині розташована постійна незмінна експозиція, присвячена Тарасові Шевченку. На інформантів справляли приємне враження інтер'єр сучасної частини будівлі у поєднанні зі збереженим старовинним простором усередині старої, можливість обрати між двох експозицій і наявність динаміки (у змінних експозиціях). Проте, маючи такі просторові переваги — просторий сучасний атриум і внутрішній дворик, музей, на думку учасників дослідження, не повною мірою розкриває їхній потенціал. Неодноразово всі три групи відвідувачів/невідвідувачів транслювали запит на розширення функцій використання фізичного простору музею — з лише експозиційного до: місця зустрічей (організація заходів, подій тощо із залученням відвідувачів/культурних акторів (окремих особистостей, культурних, освітніх інституцій та ін.)); освітнього простору (організація лекторіїв, дискусій, подій, заходів для дітей

і дорослих, бібліотеки); місця дозвілля (облаштування в музеї зон для відпочинку, кафетеріїв, коворкінгів).

Також у відповідях учасників дослідження чітко простежуються накопичені з роками роздратування та пересторога щодо музеїв старого радянського зразка («з купою просторих залів, скрипучими підлогами, червоними килимами і бабусями на стільчиках; нудні, передбачувані, нецікаві»). Й, водночас, нетерпляче очікування переходу до оновленого, осучасненого, свіжого «музею нового зразка». Цей перехід багато в чому пов'язаний саме з фізичним простором музею. Учасники дослідження розповіли, що їм набридли скупчення великої кількості експонатів у пустих залах, бабусі, що сидять у кожній залі лише для того, щоб стежити за відвідувачами; «мовчазні картини» на стінах та експонати на поличках у шафах, схожих на радянські серванти; балакучі, але передбачувані екскурсоводи. І водночас опитувані натхненно ділилися уявленнями про фізичний простір ідеального сучасного музею, у якому має значення не кількість експонатів, а їхнє розташування у просторі, художня концепція та зручні технічні засоби, з якими вони поєднані; у якому відвідувач не відчуватиме тиску, матиме змогу взаємодіяти з експонатами інтерактивно, вільно почуватися в просторі й часі, за потреби спілкуватись з кваліфікованими працівниками музею.

Дискурсивний простір. Дослідники запитували учасників інтерв'ю, які відвідували експозицію в НМТШ, про те, що запам'яталося їм найбільше, які враження залишились після відвідування музею, чого їм не вистачило. Цей музей особливий, адже Тарас Григорович — культова для наших теренів постать, національний символ. Для музею це поле для можливостей і низка складнощів водночас. Важко вразити відвідувачів, які чули про Шевченка змалечку, знають його вірші напам'ять. У відповідях учасників був чіткий запит на деканонізацію образу Шевченка, прагнення відкрити для себе митця з нового погляду після відвідування музею. Крім того, запропоновано було два шляхи реалізації такого запиту. Перший — це олюднення центральної постаті. Учасники захоплено говорили про ті частини експозиції, які розкривали Шевченка як просту людину зі своїми переживаннями та проблемами, давали їм відчуття близькості з митцем, можливість порівнювати та ототожнювати персональний досвід із досвідом великої особистості: «Ти знаєш, я раніше ніколи не бачила ручні замальовки Тараса Григоровича і ніколи не бачила його почерк, можливо бачила, але коли ти бачиш вживу, це якось дуже сильно наближає до особистості. Принаймні мені дуже цікаво, як людина пише і як це виглядає. І ось ці маленькі замальовки, якісь просто каміння, цікаво те, що мій знайомий на якихось замальовках сказав “тю, то це ж я короче зараз не гірше малюю”» (глибинне інтерв'ю, жінка, 22 роки; тут і далі у цитатах з інтерв'ю — мовою оригіналу). Другий шлях — актуалізація феномена Тараса Шевченка. Інформанти транслиували по-

требу розуміти зв'язок минулого із сучасністю: чим корисний досвід Шевченка сьогодні? з якими подіями в теперішній Україні він перегукується? як нині переосмислюють образ митця? що нового в постаті Тараса можна побачити сучасним поглядом?

Відмінності у сприйнятті музею різними категоріями відвідувачів/невідвідувачів. Учасники дослідження, що належали до категорії «невідвідувачі», порівнювали музеї із закладами дозвілля, пояснювали, що не ходять в музеї зокрема тому, що їх відлякують уявлення про класичні радянські музеї — нудні, нецікаві, неемоційні тощо. Вони оцінюють корисність витрачання часу на таку дозвіллеву практику й роблять вибір на користь перевірених закладів (кінотеатри, кафе, театри та ін.). Позитивний досвід відвідування музеїв ця група описує так: «цікаве проведення часу», «емоції», «враження», «яскраві візуальні та інтерактивні спогади»: «На самом деле, я скорее всего хожу в музей не для того, чтобы прям узнать что-то новое. Скорее посмотреть на что-то интересное» (фокус-група, жінка, 21 рік); «Музей должен работать на эмоции, хотелось бы зайти в хлев, женщина рожает, проходим через жизнь Шевченка. Чтобы понять, что он был таким же как я, но более смелым, напористым, вот как-то так» (фокус-група, чоловік, 23 роки).

Інформанти з категорії «постійні відвідувачі» менше говорили про те, що музей має розважати, однак теж зазначали про потребу змінити класичний радянський нудний заклад на сучасний, інтерактивний, динамічніший, відкритіший музей. Проте ця група учасників здебільшого розмірковувала про дискурсивну площину музею та функції сучасного музею у суспільстві й місті. Крім того, люди, які часто відвідують музеї, висловлювали бажання відчувати свою суб'єктність у просторі музею, як фізичному (мати свободу дій, без суворох обмежень і наглядців; можливість взаємодії з експозицією), так і комунікативному (мати можливість брати участь у заходах, що сприяють комунікації, знаходити нові контакти, мати змогу щось організовувати самостійно, долучатися до розвитку музею).

Функції сучасного музею очима учасників дослідження

- Музей як жива соціальна екосистема (музей-форум).

Постійні відвідувачі транслиювали потребу реалізовувати свої соціальні потреби за допомогою сучасного музею. Описували його як медіатора між різними соціальними групами та інституціями, як осередок різних соціальних активностей: дискусій, лекцій, форумів, художніх інтерактивних заходів, партисипативних практик (для різних вікових груп і груп інтересів): «Я вважаю, що це дуже правильно, окрім експозицій тимчасових хочеться додати більше залучення і відвідувачів, і працівників, щоб була більше комунікація і більше залучались інші сфери, і щоб був не лише місцем, прийшов, подивився і пішов. Було би класно, щоб

проводилися воркшопи, і, здається, чим більше інтерактиву з відвідувачами, тим краще для всіх. Можливо, в ігровій формі — по типу квестів або воркшопів, де художники роблять замальовки, де є взаємодія. Музей стає більш живим місцем» (глибинне інтерв'ю, жінка, 34 роки).

- Музей як інституція, що допомагає формувати громадянську ідентичність (музей-активіст).

Частина інформантів акцентувала увагу на тому, що сучасний музей має бути громадянським актором; місцем, яке сприяє розвитку дискусії в суспільстві, допомагає відвідувачеві сформувати критичне бачення актуальних соціально-політичних проблем. Сучасний музей — не відірваний від реальності заклад, що стоїть байдуже осторонь подій, які відбуваються в районі/місті/країні, а навпаки — активний суб'єкт, медіатор між культурними, соціальними, політичними ідеями та відвідувачами.

- Музей як відкритий багатофункціональний міський простір.

Музей — це частина міста. Учасники зазначали, що потрібно припинити сприймати музей лише як недоторканий храм історії, пронизаний формальністю та пафосом. Натомість вони хочуть, щоб музей органічно вбудовувався в міський простір, став ближчим і відкритішим до людей, активно комунікував із довколишнім середовищем і розширив функції використання свого фізичного простору: «В музеї мала би бути хороша бібліотека відкрита. І музей мав би стати місцем, де би люди різного віку могли проводити час. Умовно в тебе пари в Шевченка, і в тебе є дві години вільного часу. І хотілось, якби між, не знаю, чим і Музеєм Шевченка, обирали Музей Шевченка. Це якщо б я була його директоркою. І для цього ми би зробили якийсь класний простір включно з двором. І були б доступні різні книги..., які б розширювали контекст... Головною моєю задачею було би поєднання музею з повсякденним життям, щоб цей заклад сприймався не як виняток і випадок раз на десять років, що я туди можу зайти. А що я туди можу зайти так само легко, як я можу зайти на якусь вечірку» (глибинне інтерв'ю, жінка, 26 років).

МАЙБУТНЄ, МІСТО І МУЗЕЇ

Якщо говорити про завдання музею, йому треба перетворитися з простого зберігача на медіатора, через якого відбувається взаємодія аудиторії з мистецтвом.

Юлія Ваганова

Тож у чому полягають місія і завдання музеїв сучасності? А музеїв у містах? Місто — це сенсорне середовище, сповнене явними та прихованими вібраціями, простір, у якому схо-

¹⁹ "Trends Watch 2016", Center for the Future of Museums, https://www.ecsite.eu/sites/default/files/2016_trendswatch_final_hyperlinked.pdf.

дяться різноманітні взаємопроникні ритми, звуки та запахи. Місто — це мережа ставлень людей до просторів, це мережа границь публічного і приватного, це сенсорні відмінності сприйняття в умовах близького міського сусідства, це розмаїття міських ритмів і вловлювання поліфонії простору його мешканцями. Питання перетворень у містах, накопичення та нашарування міських історій (приватних і спільних) неможливі без музейної участі. Музеї надають майданчики та простори для нових інтерпретацій міста, осмислення його сутності через архітектурні проекти, перформативні практики та міські міфи. Музеї сприяють можливості подивитись на місто як на театральне дійство, в якому акторами є самі відвідувачі.

Аналітики «Американської спільноти музеїв» у своїх документах діяльності «Центру Майбутнього музеїв» («Center for the Future of Museums») зауважують на дедалі помітнішому розмитті меж між роботою та приватним життям (англ. work-life blending), а також на зростанні залучення фрілансерів у багатьох галузях економіки, що з часом торкнеться і музейного сектору: до музеїв запрошуватимуть незалежних консультантів і кураторів, що супроводжуватиметься скороченням штатних працівників музеїв¹⁹. У доповіді Центру визначено шість основних тенденцій, згідно з якими змінюватимуться музеї найближчого десятиліття. Музеї позиціонують як бізнес-моделі, що зорієнтовані на приваблення відвідувачів та організацію експозицій фактично як конкурентних пропозицій на ринку розваг. Звернуто увагу на питання відкритості й доступності даних музеїв (щоб можливість скористатися архівами мали не тільки фахівці, а й усі, хто має запит чи інтерес), етики та фінансування. Не менш виразним є питання щодо визначення темпоритму музейних експозицій. Якщо раніше їх створювали за періодами, темами або регіонами, то нині актуальним є питання часу, який потрібен для перегляду експозиції. Розрізняють «повільні» експозиції, де витрачають декілька годин на перегляд десятків манускриптів, відеооб'єктів чи інсталяцій, і «швидкі» експозиції, де буквально на бігу можна проглянути сотню фотографій, картин або скульптур. Наступним питанням, пов'язаним із майбутнім музеїв, є проблема ефективності використання зворотного зв'язку з відвідувачами та практик збирання персональних рекомендацій від відвідувачів, а також важливість моніторингу музеями того, як відвідувачі використовують свої мобільні прилади в музейних просторах, і, відповідно, готовності інтегрувати ці технології в роботу музею (для чого потрібен вільний доступ до Wi-Fi та можливість підзарядити пристрої).

З огляду на пандемічний досвід глобального рівня, актуалізувалося таке питання: чи залишаться затребуваними музеї в їхньому традиційному фізичному просторі, чи вони поступово віртуалізуватимуться? Яким буде співвідношення відвідуваності реального музейного простору й віртуального? Дискусія під назвою «Чи є майбутнє у музеїв?», що відбулася

²⁰ Лещенко, «Какое будущее ждёт музеи?».

у Відні 2016 р. між спікерами, які мають стосунок до світу технологій та їхнього застосування у виставкових і музейних проєктах (Лоран Гаво (Google Cultural Institute), Девід Едвардс (Le Laboratoire), Люк Меїє (ArtLab Initiative, Федеральна політехнічна школа Лозанни), Девід Зеле (Bjarke Ingels Group), Міхаель Брайденбрюкер (Speedinvest)) окреслила такі висновки: попри небезпеку, спричинену стрімким стрибком у розвитку технологій, особливо віртуальної реальності й кіберпростору, значення музеїв щороку лишень зростатиме, адже «у світі необмеженого вибору та щораз більших інформаційних потоків, що перевантажують нашу свідомість, музейний простір буде місцем тяжіння для всіх, хто прагнучим повернення до фізичного контакту зі справжніми предметами. Особливо важливий буде той факт, що ці предмети пройшли відбір», а «музеї постануть тим майданчиком, на якому чим менше речей виставлятимуть, тим більше це цінуватимуть. Тобто що більше ростиме засилля цифрових технологій, то сильнішою буде потреба в фізичному та неспішному спілкуванні з окремими справжніми предметами, які пройшли музейний експертний відбір». Акцент буде «на персональному досвіді та особистих враженнях кожного окремого відвідувача. Музеї майбутнього являтимуть собою свого роду музеї-лабораторії, до яких будуть активно залучені відвідувачі»; «на цьому тлі активного залучення в музеях в найближчому майбутньому спостерігатиметься посилення зв'язку мистецтва та науки»²⁰.

Утім, медаль має і зворотний бік. Останнім часом, і зокрема через пандемію, популярними стають домашні форми дозвілля (англ. home-based leisure activity) за допомогою гаджетів із доступом до інтернету — читання, теле- та кіноперегляд, садівництво тощо. Різноманітні дослідження свідчать про зростання кількості онлайн-дозвіллевих практик і тенденцію до індивідуалізованого споживання пропозицій зі сфери культури, а отже у музеїв є перспектива виразної конкуренції за відвідування у віртуальному форматі, доручення до архівів та онлайн-заходів (екскурсій, лекцій, зустрічей із митцями, істориками та інших форм культурно-мистецьких акцій).

Зі свого боку додамо, що для того, щоб матеріали археологічних, історичних, культурних надбань місцевості, твори живопису чи інші колекції речей викликали зацікавленість у публіки, необхідним є вкраплення елементів співучасті в експонуванні та популяризації музейних колекцій. Адже, з одного боку, відвідувач має справу з суспільним надбанням, що пов'язане з певним минулим, яке його особисто не стосується і з яким складно себе співвіднести, а з іншого, ці предмети наочно демонструють відвідувачам їхні особисті зв'язки — зв'язок із подіями, зв'язки між поколіннями, між часами, є свідченнями історичних пластів. Як зазначає Владімір Абашев, цитуючи А. Байбуріна, «експонати в музеї існують не

²¹ Абашев, «Музей как топос массовой культуры».

тільки і навіть не стільки як речі, скільки як знаки. “Потрапивши до музейної колекції, річ стає музейним експонатом, і віднині вона назавжди стає «знаком»”. Вони читаються в історичній і антропологічній перспективах як історії людей», адже музей, по суті, збирає не речі, а душі людей, і чи не кожна річ — особистість²¹.

Наступний важливий соціальний тригер для змін музейних практик — це розуміння необхідності відмовитися від традиційного для музеїв-храмів патерналістського ставлення до аудиторії на користь рівного розподілу влади (англ. shared authority), розгорнути партисипаторні практики, а також відповідально й обережно ставитися до експонованих текстів і предметів експозицій, щоб не принизити й не образити жодного з відвідувачів. Бо саме через відвідувача (хоч би ким він був, не тільки науковцем) «розкривається» музейна колекція, через його чутливість, освіченість, уяву та увагу.

Музеї в усьому спектрі суспільних змін усе одно залишатимуться інституціями, які сприяють розвитку гідності та гордості, зростанню компетенцій індивідів і спільнот, артикуляції та рефлексіям щодо наявних у соціумі проблем. Відвідування музеїв (незалежно від способу — онлайн чи офлайн) сприятиме зниженню рівня соціальної ізольованості, кращому розумінню інших культур і способів життя.

Завдання соціології музеїв, яка вивчає та аналізує роль і значення музеїв у суспільному житті, полягає не в конкуренції з музеологією щодо тематики й об’єктів дослідження, а у продукуванні разом із міждисциплінарними дослідницькими проектами суспільствознавчого знання. Таке знання не лише розкриватиме галузеву нішу соціальної інституційності музею, а й демонструватиме мультисенсорний і багатовимірний погляд на музеї як на соціальний і суспільний феномен і факт водночас. Соціологічне вивчення музеїв — це не просте вивчення аудиторій та їхніх запитів або оцінок, а розуміння їх у контексті як локальних порядків, так і глобальних трендів розвитку суспільства. Соціологія відслідковує і аналізує тенденції всередині музейного світу, як гостьова наука, а також фіксує глобальні тренди в соціальних, політичних, економічних, релігійних та інших суспільних сферах.

ВИСНОВКИ

Соціальний контекст формування явища музеїв з’являється в житті людини із первинними накопичувальними «інстинктами» і подальшим їх соціальним оформленням. Спочатку «зібрання» формувалися як такий собі різновид «полювання» на певні цінності, що мали певну соціальну вартість, а відтак кристалізувалося усвідомлення критеріїв та

обґрунтування значущості колекцій. Через індивідуальне накопичення яскравих цінностей формувалося соціальне явище музею — спочатку особистого, як потреба в зберіганні та демонструванні разом із захопленням від родової однотипності та функціональної статичності до різноманітності проявів елементів зібраної колекції, підібраної за визначеним критерієм. І зрештою, музейний простір став вагомим чинником усупільнення речей і значень у соціалізації людини (від дитини до дорослого). Нагадаємо також про ідеологічну функцію музеїв: усупільнюючи результати академічної науки, вони відображають панівні уявлення про минуле (зокрема владних інститутів) і демонструють їх соціальним групам і окремим громадянам. Отже, музей варто розглядати в контексті розвитку громадянського суспільства і функціонування держави та її ідеології, панівних верств, соціальних груп, культури.

Ще до появи сучасних технологій музей був важливим простором суспільної взаємодії, участі та соціального залучення. І таким він є нині, адже це засіб і спосіб виявлення та демонстрації накопичених істориками знань, які зберігають та класифікують в архівах і фондах, результатів розвитку різних наук. Зрештою, сучасні музеї є частиною сфери дозвілля і долучені до процесу медійного поширення знань. У часи, коли ще не існувало звичних для нас сьогодні мас-медіа, музеї створювали масове коло взаємодії та соціальної комунікації навколо колекцій. Сьогодні в медіатизованому, інтернетизованому, віртуалізованому соціальному просторі музеї не відчують обмежень, навпаки, їхні можливості розширилися: і як хранителів історії, просвітницьких майданчиків, і як ініціаторів та об'єднувачів локальних спільнот, місць зустрічей та партисипацій, організаторів подій та актуалізаторів порядку денного в соціумі. В контексті розгортання реальних практик взаємодії, а не лише теоретичних концептів, а саме реальних фізичних локацій «міста» та «місця», музеї як дозвіллеві атракції здатні породжувати практики своєрідних культурних паломництв: мистецьких, літературних, подієвих, історичних тощо. Музеї, як туристичні або економічні об'єкти, мають потенціал змінювати простір навколо себе. Музей як бізнес-проект може реалізуватися шляхом «масовізації» власних колекцій (наприклад, продавати сувеніри). Або ж тематичні крамниці можна перетворювати на своєрідний виставковий простір, як фізичний додаток до титульного музею.

Отже, підсумовуючи роль соціології у міждисциплінарних взаєминах, зазначимо, що ця наука, скерована на вивчення соціальних структур і практик їхнього функціонування, стане у пригоді музеології своєю теоретико-методологічною оптикою бачення ролі й місії музеїв у суспільстві (що є ширшою, ніж вузьке фахове бачення) та методами досліджень, які сфокусовані не лише на цільовій аудиторії музеїв, а й на дещо ширшому форматі вивчення.

References

- Abashev, Vladimir. "Muzej kak topos massovoj kul'tury". In *Topografii populyarnoj kul'tury: sbornik statej*, eds. Ar'ya Rozenhol'm, Irina Savkina, 322–338. Moskva: NLO, 2015.
- Bador, Dariia, & Yuliia Vahanova. "Nyni zberezhenia v bilshosti muzeiv nahaduie radianskyi serviz, yakyi stavliat na polychku do krashchykh chasiv". Korydor. Zhurnal pro suchasnu kulturu, 5.09.2021. <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/yulia-vaganova-konkurs.html?fbclid=IwAR0PxWDdTFdCJf6KiCHV7UcLycPQepQG8Q6-qelf3yXiFK1UE0SCNL2DHqI>.
- Cameron, Duncan F. "The Museum, a Temple or the Forum". *Curator: the Museum Journal* 14 (1) (1971): 11–14.
- Gilen, Paskal. "Muzeina khronotopika: pro reprezentatsiiu mynuloho v muzei". In *Performuvannia spilnoho mista. Na peretyni mystetstva, polityky y hromadianskoho zhyttia: zb. statei*, trans. Yaroslavy Strikhy, 87–114. Kharkiv: IST Publishing, 2019.
- Hitrov, Anton. "Marat Gel'man — o tom, pochemu goroda skoro prevratyatsya v total'nye muzei". Afisha. Daily, 15.09.2021. https://daily.afisha.ru/brain/20981-marat-gelman-o-tom-pochemu-goroda-skoro-prevratyatsya-v-totalnye-muzei/?utm_source=fb&utm_medium=socialsharing&utm_campaign=marat-gelman-o-tom-pochemu-goroda-skoro-prevratyatsya-v-totalnye-muzei&fbclid=IwAR2jMuAj30sHNhtmVkvCnXf0Ev6EOq4f4vlozf9jPbJqzo0M1LwmXaLH3js.
- Karpov, Viktor. "Donesty tsinnist mynuloho do sohodennia. Stratehichni plan rozvytku muzeiu. Na prykladi Natsionalnoho viiskovoistorychnoho muzeiu Ukrainy". In *Okhorona kulturnoi spadshchyny: aspekty sotsiokulturnoi vzaiemodii: materialy naukovopraktychnoi konferentsii v Natsionalnii akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstva 5–6 chervnia 2014 roku*. Kyiv, 2014.
- — —. "Pryvatna kolektsiia v ukrainskomu kulturno-mystetskomu prostori: novatsii pravovoi lehalizatsii". In *Naukova atrybutsiia tvoriv mystetstva, ekspertyza ta otsinka kulturnykh tsinnosti: Materialy nauk.-prakt. konferentsii*, 60–63. Kyiv, 2019.
- — —. "Sotsiolohiia muzeiu. Muzei u kulturnomu prostori". In *Istoryko-kulturna spadshchyna: yevropeiskyi vymir: tezy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 47–50. Lviv, 2018.
- Leshchenko, Anna. "Kakoe budushchee zhdyot muzei? O skoroy «emansipacii» posetitelya". Chastnyj korespondent, 7.10.2018. http://www.chaskor.ru/article/kakoe_budushchee_zhdet_muzei_44006.
- Revzin, Grigorij. "Kak ustroen gorod: muzej". Kommersant-Weekend, 17.08.2018. <https://www.kommersant.ru/doc/3712210>.

- Sandell, Richard. "Museums as Agents of Social Inclusion". *Museum Management and Curatorship* 17 (4) (1998): 401–418.
- Scott, Carol. "Measuring Social Value." In *Museum Management and Marketing*, ed. by Richard Sandell and Robert R. Janes, 181–194. London & New York: Routledge, 2007.
- — —. "Museums: challenges for the 21st century." In *Museum Management and Marketing*, ed. by Richard Sandell and Robert R. Janes, 49–68. London & New York: Routledge, 2007.
- Simon, Nina. *The Participatory museum*. Santa Cruz: Museum 2.0, 2010.
- Sotsiolohiia muzeiu: prezentatsiia na tli prostoru i chasu. Kyiv: NAKKKiM, 2015.
- Sutton, Benjamin. "The 6 Issues That Will Guide the Future of Museums". Hyperallergic, 20.02.2015. <https://hyperallergic.com/184378/the-6-issues-that-will-guide-the-future-of-museums>.
- "Trends Watch 2016". Center for the Future of Museums. https://www.ecsite.eu/sites/default/files/2016_trendswatch_final_hyperlinked.pdf.
- Yakovets, Inna. "Komunikatsiinyi prostir suchasnoho muzeiu yak odna z osnovnykh katehorii teorii muzeinoi komunikatsii". *Visnyk KhDADM* 4–5 (2014): 129–133.
- Zukin, Sharon. *Kul'tury gorodov*, trans. Dmitriy Simanovskij. Moskva: NLO, 2015.

Alla Petrenko-Lysak, Daryna Vilkhova

SOCIETY IN A MUSEUM OR A MUSEUM IN SOCIETY (The role of sociology in city's museum practices)

Sociological science is weakly or not at all related with museums and museum space. Typically, the museum's focus is limited to historical science. Other techniques and optics are categorized as either related or thematically centered on specific elements or concerns. Sociology actually finds itself in an interdisciplinary context and in museum-commissioned concrete-empirical research scenarios. This essay examines the sociological perspective on museums as socially institutionalized environments (science, politics, economics, culture, leisure, everyday life, identity and socialization). We occupy the

specialized niche of “sociology museum” or “museum sociology”. Our focus is on the sociological perspective of the social processes that surround the emergence, operation, and potential of museums and museum practices. In two ways, museum space is viewed as a component of social ecumenism: a) through sociology’s position in the knowledge and study of museum practices, and b) through the role analysis of museums in their own understanding of self-formation as elements of the social system (in functionalist meaning).

The socio-spatial setting of museums is examined as a component of a settlement unit (city). The cultural, social, economic, and political aspects of a museum’s operation are strongly influenced by the local migratory dynamics. Therefore, museums in modern cities must take these processes into account. Local museums must construct scenarios of interaction between the local population and visitors in order to foster a social climate of understanding and loyalty, to implement adaptive measures to include tourists in the local context, and to organize events to round out the diversity of urban cultures within the context of the local community and its history. Commercialization, participation, and localization are some of the consequences and methods of museum operation that are observed. An element of the essay is the empirical component of the museum’s sociological research experience, which displays the case of sociology’s applied capabilities and practical tools in the establishment and operation of a specific museum.

Keywords: museum, city, sociology, future, visitors, research.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ: ДЖЕРЕЛА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

МІСЬКИЙ ПРОСТІР, САНІТАРІЯ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ
В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ЛОНДОНІ
(Переклад фрагментів із Calendar of Letter-Books
of the City of London: H, 1375-1399)

Вадим Чепіженко

МІСЦЕ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ У ПОВСЯКДЕННОМУ
ЖИТТІ ВОЛИНСЬКОГО МІЩАНСТВА Й СЕЛЯНСТВА
НАПРИКІНЦІ XV – У СЕРЕДИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Марина Тарасюк

МЕТАЛЕВІ АКЕСУАРИ ЛЮЛЬОК
(за етнографічними та археологічними
матеріалами з Полтавщини)

Оксана Коваленко, Юрій Пуголов

Вадим Чепіженко,

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

assist.prorector@onu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-9235-9875>

¹ R. R. Sharpe, ed., "Calendar of Letter-Books of the City of London: H, 1375–1399" (London, 1907), British History Online, 28 June 2022, <http://www.british-history.ac.uk/london-letter-books/volh>.

МІСЬКИЙ ПРОСТІР, САНІТАРІЯ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ЛОНДОНІ (Переклад фрагментів із Calendar of Letter-Books of the City of London: H, 1375–1399¹)

Calendar of Letter-Books of the City of London — серія з 50 томів in folio, виконаних на пергаменті, що містять інформацію про питання, пов'язані зі сферою інтересів лондонського Сіті. Кожен том позначено відповідно літерою від А до Z, від AA до ZZ. За часом записи охоплюють період від перших років правління Едварда I (1272–1307 рр.) до майже кінця правління Джеймса II (1685–1688 рр.). Більш ранні томи становлять особливий інтерес, оскільки містять чи не єдині свідчення про діяльність загальної ради міста та ради олдерменів Лондона у період до XV ст.

Оригінали рукописів зберігаються в Лондонському міському архіві. Окремі статті укладено латинською, середньоанглійською, середньофранцузькою мовами та англо-нормандським діалектом останньої. Низку фрагментів із книг XIII–XV ст. вперше опублікував 1868 р. відомий англійський лексикограф, перекладач та антиквар Генрі Томас Райлі у праці «Меморіали Лондона...». В 1899–1912 рр. Реджинальд Р. Шарп видав англійський переклад 11 перших томів серії (від А до L).

У нашій публікації вперше запропоновано переклад українською мовою невеликої частини тому H, що охоплює період з 1375 до 1399 рр. Переклад зроблено за виданням Р. Р. Шарпа, проте для уточнення окремих моментів використано також видання Г. Т. Райлі та оригінальний рукопис із Лондонського міського архіву.

Наведені фрагменти висвітлюють питання якості життя, санітарії, використання міського простору та контролю за правопорядком у тогочасному Лондоні. Цікавим видається зокрема опис тривалої боротьби міської влади проти забою худоби на ринках у місті та відповідно за чітку фіксацію дозволених місць для роботи м'ясників.

Ключові слова: Лондон, середні віки, якість життя, історична урбаністика, Річард II, переклад джерела.

DOI: 10.15407/mics2022.02.178
УДК 94(410)

© Вадим Чепіженко, 2022

² Річард II Бордоський зійшов на англійський престол 22 червня 1377 р., а отже перший рік його правління закінчився 21 червня 1378 р. Останній, 23-й, рік правління цього монарха тривав лише декілька місяців: розпочався 22 червня 1399 р., закінчився з позбавленням Річарда II трону 29 вересня того ж року.

³ Надалі саме таким терміном перекладаємо поняття «Common Council».

⁴ Гілдголл — церемоніальний та адміністративний центр лондонського Сіті, резиденція лорда-мера, ратуша.

⁵ Глостерський парламент 1378 р. засідав із 18 жовтня до 16 листопада.

⁶ Олдермени — члени міського управління, що складали міську раду на чолі з лордом-мером. Олдерменів обирали фрімени (*probi homines*, повноправні міщани) кожного міського кварталу (*Ward*). На XIV ст. олдермени вже становили певну соціально-політичну спільноту всередині Лондона, утворили власний «стан».

⁷ Чіпсайд — головний продовольчий ринок середньовічного Лондона. У перекладі з середньоанглійської мови *chere* (або *cheap*) дослівно означає «ринок». Чіпсайд виник вже близько IX ст. Вздовж вулиць та провулків Чіпсайду торговці продавали свій товар, передаючи його назву вулицям. У XIV ст. Чіпсайд був одним із найбільших та найважливіших районів Лондона, де проживали найзаможніші міщани. Також це був важливий пункт королівських і громадських процесій містом (джерело: D. Lee, “Cheapside”, *Medieval London*, Fordham University, 30 June 2022, <https://medieval.london.ac.uk/exhibits/show/medieval-london-sites/cheapside>).

(Folio 86) Прокламацію видано напередодні П’ятидесятниці [6 червня], 1-го року правління Річарда II [1378 р.]², про те, що ніхто не має вештатися вулицями міста після десятої години вечора, якщо тільки він не має добрий характер чи не перебуває на службі у свого господаря, і то тільки з ліхтарем; що не один шинкар чи бровар не має тримати свій заклад відчиненим після настання вказаного часу. Хай також кожен представник станів (*chescun homme destat*) вдень та вночі тримає перед своїм будинком бочку (*keue*) або чан (*tyne*) з водою через сухий сезон на випадок раптової пожежі; і нехай ніхто ні вдень, ні вночі не замислює порушити мир, під страхом штрафу чи ув’язнення.

(Folio 97) 24 листопада, 2-й рік правління Річарда II [1378 р.], загальна рада міста (*Common Council*)³, що зібралася у Верхній палаті Гілдголли (*Guildhall*)⁴ розглянути деякі питання, порушені на останньому парламенті, який проходив у Глостері⁵, обрала Джона Філпота (*John Phelipot*), мера, Вільяма Волворта (*William Walworth*), Адама Стейбла (*Adam Stable*), Ніколаса Брембре (*Nicholas Brembre*), Джона Гедлі (*John Hadlee*), Джона Бозгема (*John Boseham*), Адама де Сент-Іва (*Adam de St. Ive*), Джона Гу (*John Hoo*), Річарда Престона (*Richard Prestone*), Роберта Лонда (*Robert Launde*), Джона Органа (*John Organ*), Ніколаса Твіфорда (*Nicholas Twyford*), Роберта Ворбалтона (*Robert Warbultone*), олдерменів⁶, Саймона Олшема (*Simon Aylesham*), торговця текстилем (*mercier*), Річарда Олсбери (*Richard Ayllesbury*), бакалійника (*grocer*), Джона Норгемптона (*John Norhampton*), драпірувальника (*draper*), Томаса Велфорда (*Thomas Welford*), риботорговця (*fishmonger*), Томаса Рольфа (*Thomas Rolf*), кушніра (*skinner*), Томаса Медлейна (*Thomas Medlane*), виноторговця (*vintner*), Адама Бемма (*Adam Bamme*), золотих справ майстра (*goldsmith*), Джона Фурно (*John Furneux*), кравця (*taillour*), Джона Лонга-старшого (*John Longe-senior*), шевця (*cordwainer*), Реджинальда Колмена (*Reginald Colman*), крамаря (*ismonger*), Джона Волсінгема (*John Walsyngham*), зброяра (*armourer*), Томаса Мордона (*Thomas Mordone*), торговця свічками (*chandler*) та Джона Понтфрейта (*John Pountfreyt*), лимаря (*saddler*) [громадян (*Commoners*)] — для розгляду найкращих засобів для проведення таких заходів: (1) ремонт водоводу в Чіпі (*Chepe*)⁷ і проведення його до перехрестя на вершині Корнголли (*Cornhulle*)⁸, на що заповітний виконавець Адама Фронсея (*Adam Fraunceys*) обіцяв виділити суму в 500 марок⁹; (2) ремонт міських стін, ровів і воріт; (3) очищення Темзи; (4) ремонт водопроводу від «Болота» (*Moor*)¹⁰ до Волбруку (*Walbroke*)¹¹; (5) забезпечення місць, де прибиральники та фірми могли б складати сміття й нечистоти; та (6) розгляд витрат тих, хто був обраний до парламенту в Глостері, і виконання інших боргових зобов’язань міської спільноти (*Commonalty*).

⁸ Корнгілл — район і вулиця в лондонському Сіті, що отримали назву від одного з трьох давніх пагорбів, на яких було засноване місто.

⁹ В Англії марку ніколи не карбували як монету, однак активно використовували як грошову розрахункову одиницю. Після нормандського завоювання 1 марка відповідала 2/3 фунта стерлінгів, тобто дорівнювала 13 шилінгам і 4 пенсам.

¹⁰ «Болото» (Moog) — Мургейт — вулиця і район на півночі Лондона, що отримали назву від одних із семи воріт міста. Саме слово «moog» (або «more») вказує на болотисту місцину за Мургейтом, на північ від міської стіни. Див.: V. Von Ancken, “Moorgate”, Medieval London. Fordham University, 30 June 2022, <https://medievallondon.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-sites/moorgate>.

¹¹ Волбрук — одна з середньовічних лондонських річок (назва походить від словосполучення «валлійський струмок»). Річка дала також ім'я вулиці й району (ward) Лондона. Див.: A. Mirchanandi, “Walbrook”, Medieval London, Fordham University, 30 June 2022, <https://medievallondon.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-sites/walbrook>.

¹² Слово «ward» перекладають як район, квартал, округ, парафія тощо. Ми використовуємо перші три варіанти як синоніми, коли йтиметься про адміністративні одиниці лондонського Сіті. Лондонські «ворди» сформувалися ще до норманського завоювання, а їхній адміністративний, судовий і поліцейський статус відповідає сотням у графствах. Від

(Folio 115v) Скарга, подана Джону Філпоту (в цьому місці подано як Philipprot. — В. Ч.), меру, про те, що Джон Беверлі (John Beverle), сквайр, побудував кухню уздовж провулка Козінлейн (Cosynlane) у кварталі¹² Дуегейт (Douegate), що створює незручність. Будівлю оглянули мер та олдермени, які встановили, що у верхній частині провулка існує споруда, яка висіла нижче, ніж будова, на яку скаржилися; але для того, щоб встановити істину, вони призначили дізнання, яке вчинив Едмунд Олівер (Edmund Olyver), олдермен цього кварталу, та люди з місця подій, які встановили, що будівля, на яку скаржаться, не є перешкодою.

(Folio 116) У понеділок, напередодні дня Всіх Святих [1 листопада] 3-го року правління Річарда II [1379 р.], на загальній раді міста, що складалася як із представників гільдій, так і з інших найбільш гідних людей міста, було прийнято постанови¹³ про прибирання вулиць і набережних; продаж риби й продаж худоби на Смітфілді¹⁴.

(Folio 117v) Постанова про регулювання діяльності пекарів (Pastelers), яка забороняла (серед іншого) випікати пироги з кролячим м'ясом, видавати яловичину за оленину та використовувати тельбухи як начинку¹⁵.

(Folio 126v) Припис стягувати певне мито з возів, коней, худоби і т. д., що в'їжджають і виїжджають із міста; гроші мають бути спрямовані на ремонт доріг. Датовано 31 жовтня 4-го року правління Річарда II [1380 р.].

(Folio 127v) Прокламація про заборону носіння масок (vizors) і гри в кістки під страхом ув'язнення на розгляд мера.

(Folio 132v) Припис олдерменам, щоб вони простежили за належним веденням варту вночі, а також щоб біля кожного будинку стояла діжка з водою на випадок пожежі. Датовано 28 травня.

(Folio 137v) Прокламація¹⁶ проти будь-якої озброєної людини в місті, окрім перів королівства та рицарів або сквайрів королівського домогосподарства (King's household) і пошту; проти нічних волоцюг; проти продажу різних вин за завищеними цінами тощо.

На день Святого Климента [23 листопада], прокламація, що встановлювала ціни на ель, сіно, овес тощо й забороняла жебракам і прокаженим бродити містом.

(Folio 139) Також було встановлено, що повії (common harlots) та всі жінки з дурним нравом мають носити смугасті каптури (grayed hoods) і не використовувати хутра, ні «pergeie»¹⁷ чи «revers»¹⁸, під страхом ув'язнення та конфіскації хутра на користь шерифа¹⁹.

(Folio 143v) 30 квітня 5-го року правління Річарда II [1382 р.], петиція, подана до загальної ради міста від імені жителів Дуегейта (Douegate), щоб їм дозволили побутовати сходи

початку головною метою створення «вордів» був захист воріт на міській стіні: кожен район опікувався своїми воротами. В 1206 р. в Лондоні налічувалося 24 округи (ward), з 1394 до 1550 р. — 25, з 1550 р. — 26, а з 1978 р. знову 25. Від 1322 р. кожен округ був представлений у загальній раді міста (Common Council) одним олдерменом і двома радниками. Від 1346 р. кількість обраних представників залежала від чисельності жителів округу. А з 1384 р. вибори до «Ради обраних» стали прямими.

¹³ Законодавчі акти в «Calendar of Letter-Books...» названо, однак повні тексти не наведено, тож див.: Н. Т. Riley, ed., «Memorials of London and London Life in the 13th, 14th and 15th Centuries» (London, 1868), 435–436, British History Online, 29 June 2022, <http://www.british-history.ac.uk/no-series/memorials-london-life>.

¹⁴ Смітфілд — великий відкритий простір (поле), поряд із Лондоном, популярне місце громадських зібрань, королівських турнірів та ігрищ, а також публічних страт еретиків і повстанців. Від X ст. тут розміщувався ринок худоби (нині — м'ясний ринок, єдиний середньовічний ринок Лондона, що діє дотепер). Зараз Смітфілд — це один із центральних районів Лондона.

¹⁵ Цей акт див.: Riley, ed., «Memorials...», 438.

¹⁶ Цей акт див.: Там само, 453.

¹⁷ Perrien — різновид дорогоцінного каміння, перли, якими прикрашали крайці одягу.

¹⁸ Reverse — омет (край одягу), що вивертався назовні та прикрашався орнаментом, вишивкою.

в кінці Грентемлейн (Granthamlane), вниз до Темзи, що були б практично корисними для швидкого отримання води у разі необхідності та задля очищення каналів від сміття. Петицію задоволено.

(Folio 144) Постанова мера та олдерменів, що задля допомоги бідним пекарі мають випікати хліб по фартингу²⁰ за штуку, а пивовари продавати ель²¹ по фартингу за міру²² (мер та олдермени вважають це настільки ж необхідним для бідняків, як і у випадку з хлібом). Для цього вони виготовили декілька таких мір, позначених літерою F, як символом того, що вони є мірами фартингу (ferlyng). Далі, щоб пивовари не мали виправдань, згадані мер та олдермени наказали виготовити в Тауері таких «фартингових мір» на суму 80 фунтів стерлінгів для розподілу між ними на розгляд мера. В назначений день пивовари мали прийти до Гілдголла, щоб забрати «фартингові міри» під страхом покарання. Надалі жоден пивовар не мав права відмовити у продажу вказаної кількості кращого еля або не дати решти з пів пенні.

Також [ухвалюється], що вулиці та провулки міста мають бути вільними від багна та сміття, і щоб ніхто не виливав воду з вікон, а спускав її на землю та зливав у канали, під страхом покарання.

(Folio 162v) У середу, 18 лютого 6-го року правління Річарда II [1383 р.] на загальній раді міста було вирішено, що вбиральня на Лондонському мості має надалі утримуватися у справності наглядачами мосту (Wardens of the Bridge).

(Folio 180) На свято Успіння [15 серпня] було зроблено оголошення проти злочинців і змовників, проти прогулянок містом після 9 години [вечора], окрім офіцерів міста й тих, хто відповідає за збереження миру, та проти скидання сміття до Темзи, Волбруку та Фліту.

(Folio 182) Припис меру оголосити в місті заборону будь-кому носити зброю супроти королівського миру та Нортгемптонського статуту, часів Едварда III²³. У присутності короля в його маєтку Шин, 2 жовтня, 8-го року правління Річарда II [1384 р.]

(Folio 185v) Форма наказу, направленою олдерменам для озброєння варті, яка перебуватиме в їхніх кварталах на прийдешнє Різдво для підтримки миру, щоб запобігти заворушенням і збиткам, які можуть стати результатом їхньої недбалості, за що вони нестимуть відповідальність²⁴.

(Folio 186) Прокламація проти викидання сміття до Темзи, або у гавані та на набережних, або на Тауерському пагорбі; також проти складування його біля будинку, поки не знайдеться віз, готовий перевезти його за межі Сіті.

¹⁹ Riley, ed., "Memorials...", 458.

²⁰ Фартинг — срібна монета в 1/4 пенні, вагою приблизно 0,36 г, уперше її було відкарбовано за часів правління Едварда I (1272–1307 рр.).

²¹ В Англії напій під назвою «ель» відомий принаймні з XII ст. Це вид пива, який варять із ячмінного солоду з використанням пивних дріжджів верхового бродіння. Ель був дуже важливим напоєм у Середньовіччі і, поряд із хлібом, вважався харчовим продуктом першої необхідності. На початку XIV ст. в Англії він був одним із трьох основних джерел зернових у раціоні, поряд із юшкою і хлібом. Див.: J. M. Bennett, *Ale, beer, and brewsters in England. Women's Work in a Changing World, 1300–1600* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1996).

²² Перший закон про регулювання цін, ваги та якості хліба й еля в середньовічній Англії — *Assisa panis et cervisiae* — було прийнято в XIII ст., проте його витоки сягають прокламацій часів правління Генрі II та Джона. Це був один із найважливіших і довгострокових середньовічних комерційних законів, який зі змінами діяв до другої половини XIX ст.

²³ Нортгемптонський статут — зведення законів, прийняте парламентом у Нортгемптоні в 1328 р. Див.: *Statutū editū apud Norh't, anno s. R. E. t'cii post conquest se'do*, in *The statutes of the realm: Printed by command of his majesty King George the Third, in pursuance of an address of the House of Commons of Great Britain. From original records and authentic manuscripts*, ed. by Alexander Luders and others (London, Dawsons of Pall Mall, 1810–1828, vol. 1, 1810, reprinted 1963), 257–261.

(Folio 186v) 20 січня, припис олдерменам стягнути у своїх кварталах суму, що дорівнює гранту в $1/15$, нещодавно схваленому Парламентом, та зібрати гроші в Гілдголлі у вівторок після свята Святого Матвія [24 лютого]. Крім того, їм слід з'ясувати, хто викидає сміття в Темзу та інші місця, та розглянути найкращі способи видалення нечистот із їхніх кварталів у майбутньому; і, нарешті, з'ясувати, чи не використовує хтось у їхніх кварталах не позначені печаткою міри довжин і ваг (an ell or weight or measure), і якщо так, то вилучити зазначені міри і спалити їх відповідно до звичаїв міста.

(Folio 195) 12 серпня, 9-го року правління Річарда II [1385 р.], прокламація мера та олдерменів, що забороняла будь-які бійцівські поєдинки в радіусі 7 миль від міста, як таємні, так і відкриті, а також гру п'єси, що зазвичай проходила в Скіннерсвеллі (Skynnereswelle)²⁵, чи будь-якої іншої схожої вистави, поки не надійдуть повідомлення про подвиги короля²⁶. Якщо ж виникне небезпека наближення ворога, то всі жінки та діти мають лишатися вдома, і лише воїни та лучники повинні вийти їм назустріч.

(Folio 196) 26 жовтня, 9-го року правління Річарда II [1385 р.], Джон ... був обраний сержантом, який мав оглядати вулиці та провулки і стежити за їх чистотою, щоб не було сміття, штрафуючи порушників на 2 шилінги на користь Палати (Chamber), а також штрафуючи кожного, кого буде виявлено за підкладанням сміття перед дверима сусіда на 4 шилінги на користь Палати.

(Folio 201) Прокламація до всіх жителів міста, які покинули його, повернутися до міста протягом дванадцяти днів після Різдва Богородиці [8 вересня], з огляду на очікуваний напад ворога²⁷, і заборона тим, хто лишився в місті, покидати його без дозволу. Датовано 5 вересня, 10-го року правління Річарда II [1386 р.].

(Folio 201v) Припис олдерменам скликати домовласників своїх кварталів і доручити їм зробити запаси провізії на три місяці. Крім того, найближчої неділі вони мають подати списки імен жителів своїх округів, які є відсутніми в місті, і привести штандарти (runcoun) до належного вигляду, як було приписано раніше. Датовано 13 вересня, 10-го року правління Річарда II [1386 р.].

(Folio 204) Прокламація щодо регулювання (серед іншого) продажу сіна, вівса, елю, домашньої птиці тощо й заборони зброярам, майстрам, що виготовляли та продавали луки (bowyers) і стріли (flecchers), а також торговцям кіньми (corsouis) продавати зброю, луки, стріли, а також коней за завищеними цінами у зв'язку з теперішньою експедицією²⁸.

Олдерменам пильнувати, щоб ці накази виконувалися в їхніх округах.

²⁴ Такий наказ видавали щороку. Наводимо згадку про один із таких наказів, щоб проілюструвати чинну тоді норму щодо підвищеного контролю над міським правопорядком під час святкування Різдва.

²⁵ «Колодязь кушнірів», навколо якого лондонські кушніри щороку влаштовували вистави за мотивами Святого Письма.

²⁶ Король у цей час перебував в експедиції в Шотландії.

²⁷ Очікували напад на Англію величезного французького флоту, який ще влітку було зібрано у Сльойсі. Англійський хроніст Томас Волсінгем називав цифру в 1200 кораблів (Жан Фруасар пише про 1287 кораблів) і 100 тисяч воїнів, серед яких 15 герцогів, 26 графів і 3600 рицарів. Англійський уряд відчував сильний переляк і готував війська для оборони Лондона. Граф Солсбері був відправлений на Уайт, граф Девонширський із 200 рицарями і 600 лучниками охороняв Саутгемптон, граф Нортумберленд із такими самими силами стояв у Раю, у графа Кембриджа в Дуврі було 500 рицарів і 1200 лучників, а у графа Бекінгема 600 рицарів і 1200 лучників в Сандвічі. Граф Стаффорд разом із графом Пемброком були в Орвіллі з 500 рицарями і 1200 лучниками, у Генрі й Рауля Персі в Ярмуті було близько сотні рицарів і 600 лучників. Див.: А. К. McHardy, ed., *The Reign of Richard II from minority to tyranny 1377–1397: selected sources translated and annotated* (Manchester and New York: Manchester University Press, 2012), 144.

²⁸ На відкритті парламенту у Вестмінстері 1 жовтня 1386 р. канцлер Майкл де ла Поль звернувся до Палати громад із

Будь-хто, хто відчуває себе скривдженим від якоїсь із перелічених вище постанов, має викласти свою скаргу олдермену своєї округи, і має бути вчинено правильно, а якщо ні, то справу буде передано на розгляд мера.

Ордонасом заборонялося будь-кому з чужинців та іноземців носити меч, кинджал (baselard), ніж (dagger), бойовий топірець (hache) чи іншу зброю, якщо тільки він не був зброєноземцем лорда або валетом рицаря, який міг носити меч свого лорда або господаря в його присутності.

Кварту вугілля мали продавати не дорожче ніж 9 пенсів під страхом конфіскації.

(Folio 207) Прокламація проти носіння масок і гри в кістки; проти ходіння вулицями після певної години без світла; проти пивоварів і шинкарів, які підвищують ціну на ель; проти чинowników міста, які практикують хабарництво, і т. д.

(Folio 212) Патент про грант на 10 років меру, олдерменам і громадянам міста права на мураж (murage)²⁹ для утримання в належному стані міських стін, ровів тощо, особливо в умовах війни, що насувається. В присутності короля у Вестмінстері, 18 вересня, 10-го року Річарда II [1386 р.].

(Folio 213v) Лист меру та шерифам щодо належного дотримання постанови, прийнятої королем Едвардом III за згодою парламенту на тридцять п'ятому році його правління, про те, що великих тварин, призначених у їжу для мешканців міста, повинні забивати в Стратфорді (Stratford) або Найтсбріджі (Knightsbridge), а не поблизу міста (City); цю постанову було підтверджено в парламенті, що відбувся у Вестмінстері, 3-го року правління Річарда II [1380 р.]. В присутності короля у Вестмінстері, 23 лютого, 10-го року правління Річарда II [1387 р.].

(Folio 217) Настанова про належну пильність та варту напередодні Різдва Святого Іоанна Хрестителя [24 червня] та дня Святих Петра й Павла [29 червня], а також про запобіжні заходи проти пожеж.

(Folio 218) Прокламація щодо заборони розгулювати на волі містом собакам, окрім домашніх собак (chiens gentilz), під страхом штрафу в розмірі 40 пенсів.

(Folio 237) Загальна прокламація щодо заборони нічних прогулянок після комендантської години; регулювання діяльності таверн, заїздів і броварень; заборони пекарям (pastelers) купувати тельбухи (garbage) каплунів, морських птахів і гусей у кухарів із Бредстріт (Bredestrete) чи в будинках лордів для приготування пиріжків на продаж, під страхом покарання, а також випікати пиріжки з яловичини, видаючи її за оленину; заборони затримувати продукти; заборони привозити зерно не на звичні ринки, а ще кудись; також припис обмежити рибну ловлю в Темзі та регулювати продаж риби та птиці.

вимогою безпрецедентно високого оподаткування (4/10 і 4/15) з метою захисту королівства від французів і підготовки військової експедиції короля до Франції. Див.: McHardy, ed., *The Reign of Richard II*, 151–157, 162–163.

²⁹ Мураж (murage) — місцевий збір на будівництво або ремонт міських стін.

³⁰ Folio 129b див.: R. R. Sharpe, ed., "Calendar of Letter-Books of the City of London: A, 1275–1298" (London, 1899), 217, British History Online, 29 June 2022, <http://www.british-history.ac.uk/london-letter-books/vola/pp207-230>.

³¹ Мова йде про турнір на честь укладання Лелінгенського перемир'я з Францією, що відбувся на Смітфілдському полі 10 (неділя)–12 (вівторок) жовтня 1390 р. Підготовка до свят розпочалася ще влітку. Спорудженням помостів та огорож для проведення турніру керував головний розпорядник королівських робіт і мануфактур Джеффри Чосер. На турнір прибули рицарі з Франції, Шотландії, Германії та Низинних земель. Детальніше про проведення турніру та бенкетів в Смітфілді див.: McHardy, ed., *The Reign of Richard II*, 258–261.

(Folio 247) Вівторок, 18 січня, 13-го року правління Річарда II [1390 р.], наказ провести розслідування щодо того, хто лишив на зберігання неякісну рибу в льосі біля «Герберу» (Herber). Присяжні з шести риботорговців повідомили про стан риби та виявили, що вона належить Семону Семону (Salamon Salamon), торговцю, якого вже визнали відповідальним за смердючу рибу, виявлену на дні колодязя біля «Волоксбернсу» (Wallockesbernes).

(Folio 248v) 6 червня, 14-го року правління Річарда II [1391 р.], згодилися, що необхідно повторно проголосити та дотримуватися давньої постанови³⁰, що забороняла вози, які привозять до міста воду, деревину, продукти тощо, обковувати залізом (lie de ferre).

(Folio 252) Припис олдерменам пильнувати за тим, щоб під час майбутніх свят і герців³¹ кожну ніч підтримували належні вахту й варту, щоб через їхню необачність місто не зазнало збитків і безчестя.

(Folio 252v) 14 липня 14-го року правління Річарда II [1390 р.] прийшли Томас Пентон (Thomas Pantone), золотих справ майстер, Бартолом'ю Кастр (Bartholomew Castre), золотих справ майстер, Джон де Донкастр (John de Doncastre), мідних справ майстер (copersmythe), Томас Бонер (Thomas Bonere), Леонард Нортон (Leonard Nortone) та Вільям атте Гейт (William atte Gate) й дали гарантію відремонтувати водопровід, який (на прохання добрих людей із кварталу Фарндан-Вітін (Ward of Farndone Within) та інших) мер та олдермени дозволили прокласти біля церкви Святого Михаїла на Зерновому ринку у Вестчіпі (St. Michael le Quern in Westchepe) та вода до якого буде подаватися з Великого каналу (the Great Conduit), що напроти церкви Святого Томи Акрського (St. Thomas de Acon), на випадок, якщо труби Великого каналу пошкодяться.

(Folio 253) 16 вересня того ж року Ніколас Фош (Nicholas Foche) отримав право на посаду й приніс присягу як інспектор вулиць та провулків у межах міських вольностей. Він мав стежити за їх чистотою, призначаючи такі штрафи: 2 шилінги з тих, хто викидає відходи на вулиці або виливає воду з вікон, і 4 шилінги з тих, хто підкладає сміття під двері своїх сусідів. Він також мав убивати всіх свиней, гусей тощо, яких він міг виявити на волі, і продавати їх за найкращу ціну, яку він міг отримати, виплачуючи половину виручених грошей камергеру, а іншу половину лишаючи собі за клопіт.

(Folio 255) Лист меру та шерифам, щоб вони пильнували за належним виконанням постанови, прийнятої Парламентом на 35-му році правління Едварда III, про те, що забій худоби для міських потреб має відбуватися в Стратфорді та Найтсбріджі, а не в самому місті, оскільки на минулому Парламенті Джон, герцог Ланкастерський, єпископи Лінкольна та Ілі, граф Нортумберленд, пріор Святого Іоанна Єрусалимського, абат Лестерський, пріор Святого Варфоломія, пріор Семпрінгему (Sempryngham), монахині Клеркенвеллу (Clerkenwelle),

³² У тексті джерела написано «L' ga Maioris et Aldror' missa Ep' o»; не уточнено, якому саме єпископу. Реджинальд Шарп припускає, що може йтися про Роберта Брейбрука, єпископа Лондонського, або, через помилку, про лорда-канцлера Англії архієпископа Йоркського Томаса Ерундела.

³³ Сесія парламенту в Вінчестері тривала з 20 січня до 11 лютого 1393 р.

лорди Чарлтон, Стрейндж, Скруп, Грей та Барнелл, а також тримачі маєтків у Холборні (Holbourne), Смітфілді, Сент-Джон-стріт (St. Johanestrete) та Клеркенвеллстріт (Clerkenwellestrete) й бейлі біля Ньюгейту (Neugate) та Фліт-стріт (Fletestrete) скаржилися на неприємне явище, спричинене забоєм худоби біля Голборнбриджу (Holbournbrigge); і далі, щоб відтепер жоден різник-м'ясник не складав відходи в радіусі однієї милі від міста та приміських територій. Вони мали простежити, щоб ці постанови були належно виконані до Попільної середи [27 лютого] наступного року, під загрозою штрафу в тисячу фунтів стерлінгів. У присутності короля у Вестмінстері, 6 грудня 15-го року правління Річарда II [1391 р.].

Припис тим самим, подовжити термін, визначений попереднім листом, на виконання постанов, що стосуються м'ясників, із Попільної середи [27 лютого] до свята П'ятидесятниці [2 червня]. У присутності короля у Вестмінстері, 22 лютого 15-го року правління Річарда II [1392 р.].

(Folio 267v) Лист за печаткою мера [єпископу Лондона³²] з проханням надати міській владі додатковий час на виконання виданого нещодавно розпорядження стосовно м'ясників. Вони вже направляли до нього депутацію в Волтем в особі Генрі Ваннера (Henry Vannere), шерифа, Дрю Барантіна (Drew Barantyn), олдермена, та Г'ю Батісфорда (Hugh Batisford), сержанта (Common Serjeant of the City), але безрезультатно, а час не стоїть. Датовано Вознесінням [23 травня].

(Folio 268) Лист меру та шерифам, що продовжив термін від П'ятидесятниці [2 червня] до Михайлового дня [29 вересня] наступного року, щоб вони простежили, щоб недавнє розпорядження, яке стосувалося забою худоби різниками, було в належний спосіб виконано. У присутності короля в Стонфорді, 28 травня 15-го року правління Річарда II [1392 р.].

(Folio 278v) Лист меру та олдерменам з оголошенням ордонансу, прийнятого на останньому Парламенті у Вінчестері³³ стосовно того, щоб прибрати склад або вбиральню (fimarium sive sterquilinium) на березі Темзи біля будинку Роберта де Парі (Robert de Parys) і на його місці побудувати будівлю для м'ясників, де вони б змогли розбирати туші й відвозити тельбухи на човнах середньою течією, а під час відливу кидати їх у воду; і далі, щоб усе сміття з обох боків річки між Вестмінстерським палацом і Тауером було розчищене до наступної П'ятидесятниці [25 травня], і щоб у майбутньому ніхто не кидав сміття та нечистоти у воду під загрозою сплатити 40 фунтів стерлінгів на потреби короля, і щоб вони пильнували за дотриманням зазначених постанов. У присутності короля у Вестмінстері, 21 лютого 16-го року правління Річарда II [1393 р.].

(Folio 280) Припис олдерменам проводити збори своїх округів (Wardmotes) і повідомляти про будь-які порушення, виявлені під час дізнань, щодо дотримання постанов про продаж

³⁴ Riley, ed., "Memorials...", 534–535.

³⁵ «Stew» — середньовічний термін на позначення будинку розпусти. Стью-Лейн виходила до Темзи, звідки човнярі переправляли пасажирів на протилежний берег — до Бенксайду, вільнішого щодо правил району, ніж лондонський Сіті.

³⁶ У середньовічному Лондоні — вулиця в Смітфілді, місце легальних борделів.

харчових продуктів; вони також мають з'ясувати, чи дотримуються різники постанови, прийнятої на останньому парламенті, що стосувалася викидання відходів до Темзи у встановленому порядку. Датовано 12 червня 16-го року правління Річарда II [1393 р.].

(Folio 287) Прокламацією³⁴ заборонено нічні прогулянки в Сіті та відіслано жінок із дурною репутацією до Стью на Темзі (Stews on the Thames)³⁵ і Коккеслейну (Cokkeslane)³⁶.

(Folio 289) Припис меру та олдерменам про заборону носити зброю в місті, оскільки нещодавно королівський мир у місті було порушено озброєною ватагою. У присутності короля у Вестмінстері, 18 грудня 17-го року правління Річарда II [1393 р.].

References

- Bennett, J. M. *Ale, beer, and brewsters in England. Women's Work in a Changing World, 1300–1600*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Lee, D. "Cheapside". Medieval London, Fordham University, 30 June 2022. <https://medieval-london.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-sites/cheapside>.
- McHardy, A. K., ed. *The Reign of Richard II from minority to tyranny 1377–1397: selected sources translated and annotated*. Manchester and New York: Manchester University Press, 2012.
- Mirchanandi, A. "Walbrook". Medieval London. Fordham University, 30 June 2022. <https://medieval-london.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-sites/walbrook>.
- Riley, H. T., ed. "Memorials of London and London Life in the 13th, 14th and 15th Centuries". London, 1868. British History Online, 29 June 2022. <http://www.british-history.ac.uk/no-series/memorials-london-life>.
- Sharpe, R. R., ed. "Calendar of Letter-Books of the City of London: A, 1275–1298". London, 1899. British History Online, 29 June 2022. <http://www.british-history.ac.uk/london-letter-books/vola/pp207-230>.
- — —. "Calendar of Letter-Books of the City of London: H, 1375–1399". London, 1907. British History Online, 28 June 2022. <http://www.british-history.ac.uk/london-letter-books/volh>.
- Statutū editū apud Norh't', anno s. R. E. t'cii post conquest se'do. In *The statutes of the realm: Printed by command of his majesty King George the Third, in pursuance of an address of the House of Commons of Great Britain. From original records and authentic manuscripts*, ed. by Alexander Luders and others. London, Dawsons of Pall Mall, 1810–1828, vol. 1, 1810, reprinted 1963.
- Von Ancken, V. "Moorgate". Medieval London. Fordham University, 30 June 2022. <https://medieval-london.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-sites/moorgate>.

Vadym Chepizhenko

URBAN SPACE, SANITATION, AND QUALITY OF LIFE IN MEDIEVAL LONDON (Translation of excerpts from Calendar of Letter-Books of the City of London: H, 1375–1399)

The Letter-Books of the City of London are a series of fifty folio volumes in vellum containing entries of the matters of in which the City of London was interested or concerned. The books were named by lettered from A to Z and again from AA to ZZ – and in point of time extends from the early years of the reign of Edward I almost to the close of the reign of James II. The earlier volumes possess the greater interest, because they contain the chief, if not the only existing, record of the proceedings of the Court of Common Council and Court of Aldermen prior to the fifteenth century.

The volumes are kept in the London Metropolitan Archives. Individual articles are written in Latin, Middle English, Middle French and Anglo-Norman. Several fragments from books of the 13th to 15th centuries were first published in 1868 by the famous English translator, lexicographer, and antiquary Henry Thomas Riley in his 'Memorials of London and London Life in the 13th, 14th and 15th Centuries'. In 1899–1912 Reginald R. Sharpe published English translations of the first 11 volumes of the series (A to L).

Our publication is the first to offer a Ukrainian translation of a small part of volume H, covering the period from 1375 to 1399. The translation is from the English edition of R. R. Sharpe. H. T. Riley's edition and the original manuscript from the LMA were also used to clarify certain points.

The excerpts we have selected cover issues of quality of life, sanitation, use of urban space, and control of law and order in London at the time. Of interest is the epic ban on slaughtering cattle in markets in the city and the accordingly clear fixation of permitted places for butchers to work.

Keywords: London, Middle Ages, quality of life, historical urbanism, Richard II, translation of primary source.



Марина Тарасюк,

аспірантка кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

marinkaa.tarasiuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2107-2073>

МІСЦЕ ХМІЛЬНИХ НАПОЇВ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ВОЛИНСЬКОГО МІЩАНСТВА Й СЕЛЯНСТВА НАПРИКІНЦІ XV – У СЕРЕДИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Вивчення гастрономічної культури суспільства минулого стає актуальною проблематикою в українській історіографії. Проте харчування волинського міщанства й селянства наприкінці XV – у середині XVI ст. поки що не було предметом самостійного дослідження. Зокрема, поза увагою дослідників залишалося вживання хмільних напоїв і їхнє місце у повсякденному житті суспільства. Тож у цій статті авторка намагалась з'ясувати специфіку джерельної бази для дослідження трунків, визначити асортимент хмільних напоїв, методики приготування, місця вживання. Основною ж метою дослідження була спроба окреслити місце трунків у харчовій культурі міщан і селян литовської доби. З'ясовано, що у опублікованих судових актах, документах великокнязівської канцелярії, актах продажу-купівлі землі містяться фрагментарні деталі, які, втім, дають дослідникові змогу репрезентувати хмільні напої, які займали вагоме місце у харчуванні волинських міщан і селян литовської доби. Вдалося встановити, що волиняни вживали слабоалкогольне пиво як повсякденний напій, оскільки воно було калорійним і сприяло щоденному поповненню енергії. Водночас вино залишалося атрибутом заможних представників суспільства. Така тенденція є характерною для багатьох країн Східної Європи. Сичений мед усе ще був популярним упродовж кінця XV – середини XVI ст. У другій половині XVI ст. помітно зросла популярність горілки. Окрім того, на побутування певних видів напоїв впливали географічні та кліматичні умови Волині, технологічний прогрес, особисті вподобання, матеріальне становище середньовічної людини тощо. Трунок могли придбати на ярмарках і торгах, у гостьових будинках, приготувати вдома, проте найпопулярнішим місцем купівлі була корчма, де вживання хмільних напоїв поєднували із розвагами – бесідами, танцями тощо.

Ключові слова: хмільні напої, історія повсякдення, міщанство, селянство, Волинь, Велике князівство Литовське, пізнє середньовіччя.

DOI: 10.15407/mics2022.02.188

УДК 94:392.86](477.82)»14/15»(045)

© Марина Тарасюк, 2022

¹ О. Сокирко, «Смак середньовіччя», в С. Демчук, *Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя* (Київ: ФОП Брайченко О. Ю., 2021), 6.

² B. Higman, *How food made history* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012), X.

³ С. Демчук, *Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського середньовіччя* (Київ: ФОП Брайченко О. Ю., 2021), 11.

⁴ Див. приклади: B. Hieatt, "Making Sense of Medieval Culinary Records: Much Done, But Much More to Do", in *Food and Eating in Medieval Europe*, eds. M. Carlin & J. T. Rosenthal (Hambledon & London, 2003); M. Adamson, *Food in medieval times (Food through history)* (Greenwood Publishing Group, 2004); R. W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007); Higman, *How food made history*; Демчук, *Від бобра до фазана*.

⁵ A. Jabłonowski, "Ziemie ruskie. Wołyń i Podole" (t. VIII, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym), in *Źródła dziejowe* (t. XIX) (Warszawa, 1889), 10.

⁶ Див. наприклад: П. Троневиц, *Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст.* (Луцьк: Християн. життя, 2003); І. Ворончук, наук. ред., *Історія Волині*, т. 1 (Київ; Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021).

⁷ М. Тарасюк, «Алкогольні напої на Волині у кінці XIV — середині XVI ст.: виробництво та споживання», в *Modern educational space: The transformation of national models in terms of integration: Conference Proceedings* (Leipzig: Baltija Publishing, 2020), 110.

⁸ I. Szijarto, "Four Arguments for Micro-history", *Rethinking History* 6 (2) (2002): 209. <https://doi.org.10.1080/13642520210145644>

Наче ще вчора вивчення історії харчування було поза увагою науковців, а нині те, що їли та пили в минулому, стало предметом серйозних досліджень фахових істориків¹. Зміни спричинено, зокрема, усвідомленням, що саме людина в історії визначала, що їсти і пити, як готувати і де вживати², під впливом міркувань про релігію, здоров'я, соціальний статус або просто через власні уподобання³. Цей індивідуальний досвід споживання переростав у колективний, формував звички й локальні харчові норми, тож знання істориком цього компоненту матеріальної культури є ще одним ключем до розуміння тогочасної системи світосприйняття. Проте, якщо вести мову про історію їжі й напоїв доби пізнього середньовіччя та перших років ранньомодерної доби, досягненнями у цій царині поки що можуть похизуватися дослідники західноєвропейської кухні⁴, а не української. Це зумовлено кількістю і ступенем збереженості джерел, які дають змогу розкрити цю проблематику, а також тим, що вітчизняний інструментарій для досліджень харчування лише накопичується і остаточно не сформувався.

Наприкінці XV — у середині XVI ст. Волинь перебувала у складі Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) та адміністративно охоплювала три повіти: Луцький, Кременецький і Володимирський⁵. Політична й економічна історія цього краю була об'єктом багатьох самостійних досліджень⁶, проте повсякдення Волинської землі у згаданий період розглянуто лише в окремих розвідках. Без сумніву, як і інші землі у складі ВКЛ, Волинь мала не лише свої політико-правові, географічні та кліматичні особливості, а й локальну культуру, зокрема алкогольну.

Припускаємо, що хмільні напої були невід'ємно пов'язані з повсякденням волинського соціуму, адже це допомагало підтримати водний баланс, розважитись у колі знайомих, сплатити натуральні податки, а для когось — було основним джерелом доходу⁷. Тому **метою статті** є спроба з'ясувати місце алкогольних напоїв у повсякденні міщанства та селянства наприкінці XV — у середині XVI ст. шляхом виконання таких **завдань**: 1) визначити специфіку джерел для вивчення хмільних напоїв і їх репрезентативність; 2) окреслити асортимент напоїв і популярність кожного з них у суспільстві; 3) встановити місця, де споживали алкоголь; 4) розкрити місце п'яного питва у повсякденному житті волинян.

Методика наукової розвідки. У дослідженні застосовано мікроісторичний підхід, який дає змогу сформулювати теоретичні твердження з огляду на конкретні ситуації у вибраних просторі й часі⁸. Задля чіткішого визначення регіональних особливостей і типових для краю повсякденних норм вживання алкоголю (якщо такі були), ми обмежили територіальні межі розвідки. Використовували також методи індукції, тобто від конкретного судження до

⁹ Г. Кривчик, «Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках», Науково-теоретичний альманах «Грані» 20 (12) (2017): 58.

¹⁰ В. Вжосек, *Про історичне мислення*, пер. з пол. В. Саган, С. Серяков, В. Склокін (Київ: Ніка-Центр, 2014), 166.

¹¹ А. Верзиловъ, *Очерки торговли Южной Руси съ 1480–1569* (Черниговъ: Типографія Губернскаго Земства, 1898).

¹² М. Довнар-Запольський, *Государственное хозяйство великаго княжества Литовскаго при Ягеллонахъ*, т. 1 (Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1901).

¹³ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків (Київ: Наукова думка, 1995).

¹⁴ П. Сас, *Феодалные города Украины в конце XV – 60 х годах XVI в.* (Київ: Наукова думка, 1989), 114–116.

¹⁵ Л. Артюх, «До історії напоїв у харчовій культурі українців», *Народна творчість та етнографія* 5 (2006): 41–50.

¹⁶ Тарасюк, «Алкогольні напої на Волині», 110–114.

¹⁷ М. Бендюк, «Що, чим і де пили та їли за часів князів Острозьких», *Острозький краєзнавчий збірник* 9 (2017): 26–30.

¹⁸ N. Dambrauskaitė, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių kasdienio gyvenimo detalės XVI amžiuje – XVII amžiaus pirmoje pusėje», *Lietuvos istorijos studijos* 46 (2020): 25–42.

¹⁹ N. Dambrauskaitė, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Bajorų Virtuvė XVI Amžiuje», *Lietuvos Istorijos Studijos* 31 (2013): 67–78, <https://doi.org/10.15388/LIS.2013.0.5061>;

загального, і дедукції, від теоретичного до практичного судження⁹. Принцип об'єктивізму дотримано у постмодерному тлумаченні, згідно з яким історик може реконструювати історію настільки, наскільки це можливо в межах його сучасного стилю мислення під час аналізу відображень реальності у джерелах¹⁰. До методичних засад роботи належать також принципи історизму і плюралізму, порівняльний і логічний методи, метод подокументного аналізу. Специфіка вибраної проблематики і той факт, що подібних досліджень немає, мотивували нас використати також метод щільного опису, проте, гадаємо, насиченість статті деталями не є недоліком роботи.

Останні дослідження. Алкогольна культура волинського міщанства та селянства доби ВКЛ поки що не була предметом ґрунтовного самостійного дослідження. Наукові праці про історію промислового розвитку краю, торговельні відносини, причини й наслідки конфліктів містять дотичну до цієї проблематики цінну інформацію. Приміром, аналізуючи торгово-промислові відносини на українських територіях у складі ВКЛ, історик А. Верзилов намагався встановити асортимент хмільних напоїв для продажу та методики їх приготування¹¹. Вчений М. Довнар-Запольський дослідив оподаткування ВКЛ, зокрема броварної та винокурної промисловості. А податкові устави та великокнязівські митні листи, які він опублікував¹², дали нам змогу визначити популярність того або іншого напою, з'ясувати значення корчем у суспільному житті. Актуальними залишаються напрацювання М. Грушевського, який, вивчаючи історію торгівлі та промислів, дійшов окремих висновків щодо побуту українців. Йому ж належать спроби визначити роль корчмарства та шинкарства у середньовічному соціумі¹³. Сучасний історик П. Сас, досліджуючи розвиток промислів, серед яких було і винокуріння, відшукав унікальні документальні свідчення про вартість солоду, алкогольних напоїв¹⁴. Вчена Л. Артюх, застосовуючи макропідхід, спробувала відстежити тяглість історії напоїв, які були у раціоні українців¹⁵. Перелік хмільних напоїв на Волині подано оглядово у тезах авторки¹⁶. Щоб порівняти практики вживання алкоголю шляхтою, князями та, з іншого боку, міщанством і селянством, залучали роботи М. Бендюка, який спробував визначити асортимент напоїв на бенкетному столі шляхти¹⁷, і литовської вченої Н. Дамбраускайте, яка описала вживане селянами ВКЛ питво¹⁸. Останній, зокрема, належить аналіз їжі Сигізмунда II Августа та шляхти, завдяки чому з'ясовано вартість та походження деяких видів вин¹⁹. Відомий польський дослідник матеріальної культури раннього нового часу А. Кльондер комплексно дослідив виробництво, імпорт і вживання напоїв на коронних землях у XVI–XVII ст., що є важливим для зіставлення методик приготування алкогольних напоїв у ВКЛ та Польщі²⁰. А польський історик С. Дрия розглянув різні аспекти краківського пивоварно-солодового

N. Dambrauskaitė, “The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546”, *Rocznik Lituanistyczny* 7 (2021): 93–115.

²⁰ A. Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku: produkcja, import, konsumpcja* (Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo PAN, 1989).

²¹ S. Dryja, “Ekonomiczny aspekt funkcjonowania zakładu rzemieślniczego w Krakowie pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie przedsiębiorstwa piwowarsko-karczmarzkiego”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 69 (1) (2021): 39–55. <https://doi.org/10.23858/KNKM69.2021.1.003>

²² Окрім того, великі складнощі пов’язані з інтерпретуванням збережених джерел: оскільки згадок мало, історики часто неправильно трактують рецепти або ж не свідомо створюють міфи про кухню пізнього середньовіччя. Див.: Hieatt, *Making Sense*, 101.

²³ Adamson, *Food in medieval times*, 17; Демчук, *Від бобра до фазана*, 13–14.

²⁴ Hieatt, *Making Sense*, 102.

²⁵ A. Classen, “Everyday Life and Culture in the Late Middle Ages: The Evidence of the «Tacuinum Sanitatis»: Historical-Medical and Social-Cultural Aspects”, *Mediaevistik* 30 (1) (2017): 226.

²⁶ Луцька замкова книга 1560–1561 рр., підг. В. Мойсієнко, В. Поліщук (Луцьк, 2013).

²⁷ Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комисією, т. I: 1340–1506, сост. І. Григоровичъ (Санкт-Петербургъ:

виробництва, зокрема витрати на сировину, робочу силу, орендну плату та податки²¹, що дає нам змогу встановити фактори, які впливали на вартість напоїв. Отже, хоча й немає спеціальних досліджень з історії хмільних напоїв на Волині, українська історіографія накопичила окремі фрагменти, які допомогли нам під час виконання поставлених завдань. Зарубіжна історіографія розширює наші уявлення про харчові тенденції досліджуваного часу. Оскільки алкогольна культура у напрямі історії повсякденності лише почала з’являтися на сторінках української історіографії, авторка не претендує розставити у цій статті всі крапки над «і», радше сподівається пролити світло на окреслену проблематику.

Джерельна база. Вивчення харчової культури є досить складним завданням через обмежену репрезентативність джерельної бази. Ба більше, навіть якби ми мали змогу вивчити локальні кулінарні книжки того часу²², вони стосувалися б переважно представників еліти, духовенства або шляхти, а не міщанства чи селянства, на користь чого свідчать приклади з європейської історії²³. Про окремі види їжі та напоїв є лише поодинокі згадки, і історики важко зрозуміти, із чим це пов’язано: цих страв і питва взагалі не було у кухні тогочасного суспільства чи вони просто не отримали належної уваги від сучасника²⁴. Позаяк немає праць, що безпосередньо стосуються проблеми, науковець змушений вишукувати відповіді на поставлені запитання «поміж рядків» інших джерел²⁵, тому що потрібні деталі були вписані несвідомо або відігравали другорядну роль.

У цій розвідці джерельною базою для дослідження хмільних напоїв, уживаних волинським міщанством і селянством наприкінці XV — у середині XVI ст., є, насамперед, акти судової документації, оскільки вони містять багато описів напоїв, корчем, інших місць розпивання алкоголю, свідчення про соціальні взаємодії, про вплив питва на споживача. Надмірне вживання хмільних напоїв часто призводило до фатальних наслідків, а прибутковість винокуріння і броварної справи йшла пліч-о-пліч із несплатою мит, обкраданнями, що віддзеркалено у скаргах. Серед опублікованих джерел цієї категорії треба виокремити Луцьку замкову книгу 1560–1561 рр.²⁶, яка дійшла до нас у збереженому стані й уміщує 383 справи судочинства замкового уряду.

Дещо менше відомостей щодо хмільних напоїв є у текстах жалуваних грамот, ревізій замків, документів великокнязівської канцелярії і актів продажу-купівлі землі. Шляхом по-документного аналізу вдалося визначити злакові, які використовували для приготування солоду; встановити на макрорівні умови діяльності корчем; зрозуміти шкоду, завдану через надмірне вживання п’яних напоїв. Документи з такими деталями поодинокі й неоднорідні, проте безпосередньо віддзеркалюють локальний вимір повсякденності. Наприклад, залучено дотичні документи із збірок, підготовлених у другій половині XIX ст. Київською

Въ Типографіи II Отдѣленія собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1846); *Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею*, т. III: 1544–1587, ред. І. Григоровичъ (Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Эдуарда Праца, 1848); «*Акты о городахъ (1432–1798)*», в *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ высочайше учрежденною при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волинскомъ генералъ-губернаторъ*, ч. 5, т. I (Кіевъ: Въ университетской типографіи, 1869); «*Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи*», в *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ*, сост. А. Антоновичъ, ч. 7, т. I (Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1886); *Памятники, изданные Кіевскою комиссіею для разбора древнихъ актовъ*, т. II (Кіевъ: Типографія Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1897); «*Акты о землевладѣніи въ Юго-Западной Россіи XV–XVIII вв.*», в *Архивъ Юго-западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ*, ч. 8, т. VI (Кіевъ: Тип. С. В. Кульженко, 1911).

²⁸ *Українські грамоти XV століття*, підгот. В. Русанівський (Київ: Наукова думка, 1965); *Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст.* (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві), відп. ред. Г. Боряк (Київ: Інститут історії України, 2014).

²⁹ *Акты Литовской метрики, собраны Ф. Леонтовичем*, т. 1, вып. I: 1413–1498 гг. (Варшава, 1896); *Литовська метрика*. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року, підгот. В. Кравченко (Київ, 2005); *Lietuvos Metrika. Knyga № 22 (1547). Lithuanian Metrica. Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22, parengė*

археографічною комісією²⁷, праць, опублікованих у XX–XXI ст.²⁸ Використано також записи Литовських метрик²⁹.

Для вивчення різних компонентів повсякдення варто залучати документи з історії торгівлі³⁰, тому що вони дають змогу з'ясувати походження окремих товарів і їхню вартість, можливість транспортування цих товарів у межах ВКЛ. Окремо згадаємо полемічний трактат «Про звичаї татар, литовців та московитів», автор якого описує, хоч і гіперболізовано, проблеми суспільства, надає важливі подробиці про алкогольну культуру ВКЛ³¹, що ми використали у дослідженні.

Джерельна основа дослідження є різномірною, що зумовлено специфікою вибраної проблематики. Наприкінці XV — у середині XVI ст. ще не сформувалася звичка записувати методику приготування, тож для вивчення алкогольної культури волинського міщанства і селянства треба звертатись до різноманітних джерел (від жалуваних грамот і до актів про крадіжки), у яких трапляються ті деталі, які раніше науковці або ігнорували, або вважали неважливими.

Солод — головний компонент багатьох алкогольних напоїв. Зерно для солоду, тобто пророщене сушене зерно³², готували у спеціальних приміщеннях — солодівнях³³. Вибір сировини для солоду, гадаємо, впливав і на вартість кінцевого продукту³⁴. Припускаємо, що житній солод був найрентабельнішим. Причому були норми, за якими паростки зерна мали бути відповідної довжини³⁵.

Злаки замочували у воді, у якій вони проростали, а потім висушували³⁶. Від якості обсушування зерна безпосередньо залежав кінцевий відсоток алкоголю у напої. Оптимальний час для висушування солоду, як зазначають окремі науковці, становив три тижні³⁷. Ремісник міг самостійно визначити потрібний термін, стежачи за процесом: від етапу проростання зерна (тобто процесу розщеплення крохмалю, з метою отримання ферментованих цукрів) до етапу готовності до бродіння³⁸. А це означає, що у солодовників мали бути особливі професійні навички³⁹. Опісля готовий солод мололи у млинах⁴⁰. Міщани і селяни мали змогу придбати солод у невеликій кількості для власних потреб. У місті Кременець за мірку солоду сплачували 3 литовські гроші⁴¹. Корчмар так само міг придбати готову до використання сировину в солодових спіжарнях⁴², заощаджуючи свій час.

Асортимент хмільних напоїв. Найпоширенішим хмільним напоєм литовської доби було **пиво** місцевого виробництва. Гадаємо, у XV ст. саме цей напій був основним у кухні всіх соціальних груп, і литовських князів також⁴³. Місцеве пиво мало популярність серед міщанства і селянства, бо було найдешевшим порівняно з іншими варіантами алкоголю. Причому

A. Blanutsa, D. Vashchuk, & D. Antanavičius (Vilnius: LII Leidykla, 2010), XVI; *Lietuvos metrika. Lithuanian Metrica*. Kn. 37: (1552–1561), parengė D. Baronas (Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011).

³⁰ В. Кравченко і Н. Яковенко, упоряд., *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина* (Київ: Наукова думка, 1990).

³¹ М. Литвин, «Про звичаї татар, литовців та московитів», пер. з рос. М. Бистрицький, 1.01.2022, <https://cutt.ly/oO3wDaa>.

³² Л. Гуменецька і І. Керницький, ред., *Словник української мови XIV–XV ст.*, т. 2 (Київ: Наукова думка, 1978), 367.

³³ «Акты о городахъ», 26; Луцька замкова книга, 385.

³⁴ Наприклад, на початку XVII ст. у м. Кракові витрати на сировину й матеріали для приготування становили 88,89 % вартості виробництва пива. Див.: Dryja, «Ekonomiczny aspekt», 43–44.

³⁵ Там само, 19; Довнар-Запольський, *Государственное хозяйство*, 449–450.

³⁶ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 17.

³⁷ Unger, *Beer in the Middle Ages*, 4.

³⁸ I. Hornsey, *A History of Beer and Brewing* (The Royal Society of Chemistry, 2003), 13.

³⁹ Є згадки про солодовників як самостійних ремісників, наприклад, у містах Кременці й Володимирі. Див.: Грушевський, *Історія України-Руси*, 135.

⁴⁰ Довнар-Запольський, *Государственное хозяйство*, LXXXI; «Акты о заселении Юго-Западной России», 177; *Литовська метрика*, 181; *Lietuvos metrika*, kn. 37, 191.

словом «пиво» називали декілька різновидів напоїв, які мали схожий спосіб приготування⁴⁴. Наприклад, найпростіший рецепт приготування слабоалкогольної браги передбачав нагрівання, а потім ферментування води зі злаками⁴⁵. Тож поділяємо погляд деяких дослідників, що під пивом середньовіччя треба розуміти недистильований, фрагментований напій, який мав невисокий вміст алкоголю⁴⁶.

Пиво варили із води, плодів хмелю, який купували на торгах і ярмарках⁴⁷ у селах і містах⁴⁸, і ячмінного або пшеничного солоду⁴⁹. На думку польського історика А. Кльондера, пиво мало лікувальні властивості: напій покращував сон, зігрівав і зміцнював шлунок, його використовували як сечогінний засіб⁵⁰. З іншого боку, у середині XVI ст. англійці вважали, що надмірне вживання пива спричиняло ожиріння і здуття живота в чоловіків⁵¹. Справді, у XVI–XVII ст. пиво було досить калорійним: 1 літр гданського пива містив 1600 Ккал, 1 літр пшеничного і ячмінного пива — до 800 Ккал⁵².

Оскільки у 1566 р. сеймом було визначено побори за експорт так званого чорного пива⁵³, логічно буде припустити, що були й інші види пива, зокрема світле⁵⁴. Для приготування темного пива брали той самий солод, але більше обсмажували у відкритій печі. Про «світле пиво» згадано зокрема в документах м. Нюрнберга у 1553 р.⁵⁵ На ринки Волині привозили імпортоване пиво з м. Гданська⁵⁶. У 1563 р. за бочку такого пива торговець мав сплатити до Луцької комори 6 грошей⁵⁷. Місцеві броварі готували також «пиво празничне» на свята, наприклад, на Великдень⁵⁸, проте чим воно відрізнялося від повсякденного — наразі невідомо.

Волиняни самостійно варили хмільний напій у невеликій кількості для своїх потреб⁵⁹ або ж купували приготовлене чи перепродане корчмарями⁶⁰, у цехових броварів або в орендарів шинків⁶¹. Із приростом населення і вдосконаленням методик приготування, орієнтовно у середині XVI ст., напої здебільшого купували, оскільки придбати потрібне обладнання для пивоваріння і виділити місце для нього міг дозволити собі не кожен міщанин або селянин⁶².

Пиво варили у котлах⁶³, встановлених у приміщеннях корчем⁶⁴. Техніка приготування, якість обраного солоду або хмелю відрізнялися, що зумовлювало різні смаки та міцність напоїв. Достеменно невідомо, чи броварі очищали напій від зайвого осаду, чи пиво було більш густої консистенції. Припускають, що для фільтрування могли використовувати лущиння злаків⁶⁵ або солому⁶⁶.

Пиво у бочках зберігали у холодних погребях⁶⁷, а на місці продажу розливали по кухлях. Напевно, перед повторним використанням бочки чистили⁶⁸, проте в опублікованих джерелах

⁴¹ Сас, Феодальные города Украины, 116.

⁴² Памятники, изданные Киевскою комиссією, 557; Кравченко і Яковенко, упоряд., Торгівля на Україні, 131.

⁴³ R. Čapaitė, “The Everyday Life of Grand Duke Vytautas of Lithuania According to Contemporary Correspondence”, *Lithuanian Historical Studies* 8 (2003): 11; Dambrauskaitė, “The Cuisine of Sigismund II Augustus”, 110.

⁴⁴ S. Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku* (Skład Główny, Kasa im. Rektora J. Malinowskiego; Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1928), 78; Артюх, «До історії напоїв», 45.

⁴⁵ Hornsey, *A History of Beer and Brewing*, 8.

⁴⁶ Unger, *Beer in the Middle Ages*, 1.

⁴⁷ На Волині хміль, імовірно, вирощували у великих кількостях. Цьому сприяли кліматичні умови. Ба більше, у XVI ст. хміль вивозили на експорт до Польщі та Пруссії. Див.: Грушевський, *Історія України-Руси*, 69.

⁴⁸ Кравченко і Яковенко, упоряд., *Торгівля на Україні*, 70; Луцька замкова книга, 201, 236.

⁴⁹ Литовська метрика, 177; Артюх, «До історії напоїв», 44; Dambrauskaitė, “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Bajorų Virtuvė XVI Amžiuje”, 76.

⁵⁰ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 113.

⁵¹ R. Phillips, *Alcohol: a history* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014), 170.

⁵² Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 112–113.

⁵³ «Литовская Метрика. Часть третья: Книги публичныхъ дѣлъ», ред. И. Лаппо, т. 1, в *Русская историческая библиотека, издаваемая императорскою Археологическою комиссією*, т. 30 (Юрьевъ: Типографія К. Маттискина, 1914), 398.

немає відомостей про це. Термін придатності пива подовжували шишки хмелю у його складі, які відігравали роль консерванта. За умови дотримання всіх вимог для збереження напою була змога перевозити напій на значні відстані⁶⁹.

Населення, зайняте у броварній промисловості, виготовляло й інші види напоїв — мед і горілку⁷⁰. До речі, на відміну від країн Західної Європи, де приготуванням пива спершу займалися монастирі⁷¹, на Волині пивоварна справа належала переважно світському населенню. Хоча були й винятки, наприклад, представники капітули луцького костелу готували і продавали хмільні мед, пиво, горілку⁷².

Популярним напоєм був сичений **мед** у бочках, про який також часто згадують у документах⁷³. Цей напій продавали у корчмах⁷⁴, тож ідеться напевно про трунок⁷⁵, а не про прісний⁷⁶, безалкогольний мед⁷⁷.

У 1523 році у м. Кременці за корчму, у якій продавали мед, сплачували капщизну — 1 копу грошей, тобто так само, як за корчму, де продавали пиво⁷⁸. Гадаємо, що за популярністю мед конкурував із пивом, що підтверджують часті згадки про обидва напої в писемних джерелах⁷⁹. Пивному меду приписували лікувальні властивості⁸⁰.

Традиція вживати пивний мед була популярною в X–XIII ст., коли цей напій супроводжував будь-яке святкове дійство⁸¹. На Волині збереженню цієї практики сприяли географічні умови. Зокрема, у жалуваних грамотах за XV — середину XVI ст. є багато згадок про бортні землі для видобутку дикого меду (а також пасіки з вуликами-дуплянками), а натуральний податок — бочками меду — описано як один із найпоширеніших⁸². Мед для приготування напою броварі також купували на торгах, де стягували помірно, наприклад у м. Луцьку за кожне відро — 2 пенязі⁸³.

Ферментований мед, що має великий вміст цукру, є одним із найдавніших варіантів сировини для приготування хмільних напоїв⁸⁴. Ситили мед зазвичай у приміщеннях корчми⁸⁵. Найпростіший рецепт трунку — розбавлений бджолиний мед із водою, який ставили у темне місце для бродіння. Суміш іноді виварювали, як і інші види алкоголю, після чого настоювали у бочках у темному місці⁸⁶. Подеколи додавали шишки хмелю або солод, щоб пришвидшити процес бродіння.

Зауважимо, що ми не знайшли у досліджених джерелах описів спеціального реманенту та особливих подробиць приготування сиченого меду. Можливо через те, що цей процес був доволі простим. Все ж, сичений мед, який бродив у темному місці, мав би бути менш міцним, ніж, наприклад, ставлений мед, відомий із часів Київської Русі. В останній додавали різноманітні ягоди і витримували у бочках десятки років, тому ціна такого напою була більшою порівняно з простішими рецептами.

⁵⁴ Тарасюк, «Алкогольні напої на Волині», 111.

⁵⁵ Unger, *Beer in the Middle Ages*, 109.

⁵⁶ Грушевський, *Історія України-Руси*, 69.

⁵⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссией, 556.

⁵⁸ Луцька замкова книга, 277.

⁵⁹ «Акты о городахъ», 26.

⁶⁰ «Акты о заселении Юго-Западной России», 173.

⁶¹ Кравченко і Яковенко, упоряд., *Торгівля на Україні*, 131.

⁶² Phillips, *Alcohol: a history*, 116.

⁶³ Луцька замкова книга, 249, 471.

⁶⁴ Phillips, *Alcohol: a history*, 118.

⁶⁵ Unger, *Beer in the Middle Ages*, 4.

⁶⁶ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 17, 19; Dryja, «Ekonomiczny aspekt», 43.

⁶⁷ «Литовская Метрика», 398; Луцька замкова книга, 249, 413; Dambrauskaitė, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių kasdienio gyvenimo detalės», 36.

⁶⁸ Наприклад, у краківському пивоварно-солодовому виробництві процес промивання і належного догляду за бочками був унормованим ще з кінця XVI ст. Див.: Dryja, «Ekonomiczny aspekt», 45.

⁶⁹ Phillips, *Alcohol: a history*, 122; Демчук, *Від бобра до фазана*, 229.

⁷⁰ Литовська метрика, 179.

⁷¹ Демчук, *Від бобра до фазана*, 228.

⁷² Сас, *Феодальные города Украины*, 116.

⁷³ Литовська метрика, 113; Луцька замкова книга, 385.

Зберігали пивний мед, як і пиво, у бочках⁸⁷. А от транспортування меду на продаж було досить складною справою, оскільки під час тривалої подорожі напій псувався. Тоді його можна було переробити хіба що на оцет⁸⁸.

Горілка — міцний варіант п'яного напою. Ймовірно, у досліджуваний відтинок часу горілка ще не була такою популярною у суспільстві, як мед або пиво. Горілка XV–XVI ст. відрізняється від тієї, яку виробляють нині. Серед інших найменувань горілки — «вода життя» (від латинського *aqua vitae*)⁸⁹, «гаряче», або «горіле вино»⁹⁰.

Дистильований спирт почали використовувати в Європі з XIII ст., проте лише у другій половині XVI ст. вживання спиртних напоїв увійшло у поширені харчові практики, тож горіле вино почали вживати найпізніше серед досліджених нами п'яних напоїв⁹¹. Уже в середині XVI ст. з горілки, яку варили міщани м. Володимира, до князівського двору надходило 100 кіп прибутку⁹².

В акті оренди міських корчем у м. Смоленську 1498 р. литовський князь Олександр Ягеллончик забороняв варити горілку із браги, що підтверджує використання у ВКЛ у той період одного з найпростіших рецептів горілки⁹³. Князь також зазначив, що для приготування горілого вина потрібно брати лише медові або пивні дріжджі. Згідно з актом оренди горілчаних корчем у м. Кременці 1557 р. для приготування горілки євреї брали житній солод⁹⁴. На території ВКЛ використовували також солод із пшениці⁹⁵, можливо, й волиняни також. Щоб приготувати солод для горілки, потрібно було вивільнити зі злаків якомога більшу кількість цукрів, адже саме вони забезпечували якість бродіння. Деякі науковці вважають, що, зважаючи на хімічні властивості ячменю і пшениці, для приготування якісного солоду орієнтовна температура нагрівання мала бути 50–68 градусів⁹⁶.

Географічні умови на Волині сприяли культивуції злаків і, відповідно, розвитку горілчаної промисловості. А, наприклад, у Шотландії в деякі періоди влада забороняла виготовляти горілку з ячмінного солоду через погані врожаї ячменю⁹⁷. Загалом приготування і вживання горілки було типовим явищем для України, Польщі, Литви, Білорусі. Приміром, у рецепті горілки, яку подавали на банкеті князю В.-К. Острозькому, зазначено про додавання різноманітних трав і імпортованих прянощів⁹⁸, проте навіть заможний міщанин навряд міг дозволити собі напій такого ґатунку.

У середині XVI ст. горілчані корчми, які орендували євреї⁹⁹, були в м. Кременці і селах Кременецького повіту¹⁰⁰. У селах Луцького повіту продавали гаряче вино¹⁰¹. До речі, у 1565 р. в м. Луцьку проживали 33 професійні винокури¹⁰². Варити горілку могли у тих самих приміщеннях, де і пиво, використовуючи спеціальні горілчані котли¹⁰³. Окрім того, ремісник мав

⁷⁴ Lietuvos metrika, kn. 37, 406.

⁷⁵ Л. Гуменецька і І. Керницький, ред., Словник української мови XIV–XV ст., 582.

⁷⁶ Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст., 110.

⁷⁷ Л. Гуменецька і І. Керницький, ред., Словник української мови XIV–XV ст., 582.

⁷⁸ Довнар-Запольський, Государственное хозяйство, 430.

⁷⁹ Довнар-Запольський, Государственное хозяйство, IX; Сас, Феодальные города Украины, 114; Кравченко і Яковенко, упоряд., Торгівля на Україні, 71; Lietuvos metrika, kn. 37, 404; Луцька замкова книга, 249.

⁸⁰ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 116; Dambrauskaitė, "Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Bajorų Virtuvė XVI Amžiuje", 77.

⁸¹ Артюх, «До історії напоїв», 43.

⁸² Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I, 14, 48; «Акты о заселении Юго-Западной России», 76; Українські грамоти XV століття, 63; Грушевський, Історія України-Руси, 150; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст., 114, 119.

⁸³ Верзилов, Очерки торговли Южной Руси, 58.

⁸⁴ Hornsey, *A History of Beer and Brewing*, 7.

⁸⁵ Литовська метрика, 179.

⁸⁶ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 31.

⁸⁷ «Акты о заселении Юго-Западной России», 173.

⁸⁸ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 32.

чимало додаткового реманенту: бочки, діжки, корита¹⁰⁴. Ремісники, які спеціалізувалися суто на виготовленні горілки, утримували винниці¹⁰⁵. У 1570-х рр. кількість волинських винокурів помітно зросла. Зокрема, у Кременецькому повіті вже використовували 23 котли для приготування горілки, у Володимирському — шість, у Луцькому — 53 котли. За кожен котел сплачували податок¹⁰⁶.

Готовий до вживання трунок розливали по квартах (орієнтовно 0,9 л) і обраховували побором. Наприклад, 5 пенязів з кожної кварти надходило до великокнязівської скарбниці¹⁰⁷.

У документах згадки про **вино** траплялися значно рідше, аніж про інші види хмільних напоїв, і здебільшого стосувалися імпорту. Тож припускаємо, що місце вина у харчуванні міщанства і селянства від X ст. не змінилося. Вино залишалося атрибутом заможних осіб¹⁰⁸, його використовували в релігійних відправах¹⁰⁹. Ще за доби раннього середньовіччя вино часто наділяли лікувальними властивостями¹¹⁰, проте чи використовували його як лікувальний засіб волиняни — невідомо, оскільки збереглося обмаль свідчень про тогочасну медицину.

На Волинь торговці привозили угорські, моравські, ринські (рейнські) вина в гарцях¹¹¹. Доволі міцне ринське вино мало ельзаське походження і, зокрема, у XIV ст. було найпопулярнішим серед німецьких вин¹¹². У 1563 р. великокнязівський побір із гарця ринського вина був 4 пенязі, тож, напевно, заможне міщанство могло придбати цей різновид вина¹¹³. Недорогим було також угорське вино¹¹⁴. Із Туреччини до ВКЛ купці привозили, зокрема, куфи (бочки) і півкуфи мушкетелю (мускатного вина) і малмазії¹¹⁵. Ці напої мали грецьке походження, однак потрапляли на волинські ринки з Туреччини¹¹⁶. На торгах можна було знайти вина із сусідньої Галичини¹¹⁷. У судовій справі 1565 р. є згадка про наливку¹¹⁸, яку намагалися завезти у м. Острозі. Припускаємо, що перед вживанням вино розбавляли водою, адже це було дієтичною нормою у багатьох європейських країнах¹¹⁹.

Вино коштувало багато, тому про види цього напою здебільшого згадано в описах шляхетської та великокнязівської кухонь. Наприклад, у 1544 р. для столу литовського князя на ринку в м. Ризі придбали рейнське вино. Вартість, без витрат на транспортування до м. Вільнюса, за 3,5 відр і 18 штофів сягала 40 марок (4 копи і 48 грошей)¹²⁰. У м. Львові у 1547 р. середня ціна малмазії становила 6,16 срібного за гарець¹²¹. Саме тому, гадаємо, що волинське міщанство та селянство купувало вино у невеликій кількості переважно для святкових подій.

Що ж до місцевого виробництва вина, то воно було у невеликих масштабах. У документах Луцького повіту кінця XV ст. згадано Виноградну гору, назва якої, на нашу думку, могла

⁸⁹ E. Kalinowski, "Ni wino, ni woda. Z alkoholowych dziejów szlachty bielskiej w XVI–XVII w.", *Przegląd Historyczny* CVIII (2) (2017): 234.

⁹⁰ Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст., 110; Грушевський, *Історія України–Руси*, 228.

⁹¹ Phillips, *Alcohol: a history*, 185, 187.

⁹² Литовська метрика, 180.

⁹³ Акты Литовской метрики, 149.

⁹⁴ Lietuvos metrika, kn. 37, 191.

⁹⁵ Литвин, «Про звичаї татар, литовців та московитів», 24.

⁹⁶ Hornsey, *A History of Beer and Brewing*, 13–14.

⁹⁷ Phillips, *Alcohol: a history*, 194.

⁹⁸ Бендюк, «Що, чим і де пили та їли», 29.

⁹⁹ Зауважимо, що на території Волині євреї часто були власниками або орендарями корчем. Подібна ситуація склалася і на території Польщі у другій половині XVI ст. Див.: Kalinowski, "Ni wino, ni woda", 240.

¹⁰⁰ Довнар-Запольський, *Государственное хозяйство*, VII; Кравченко і Яковенко, *упоряд.*, *Торгівля на Україні*, 89, 90; Lietuvos metrika, kn. 37, 404, 406.

¹⁰¹ Сас, *Феодальные города Украины*, 115; Lietuvos Metrika, knyga № 22, 65.

¹⁰² Сас, *Феодальные города Украины*, 114.

¹⁰³ Верзиловъ, *Очерки торговли Южной Руси*, 62; Луцька замкова книга, 413.

¹⁰⁴ Сас, *Феодальные города Украины*, 115.

¹⁰⁵ Кравченко і Яковенко, *упоряд.*, *Торгівля на Україні*, 131.

¹⁰⁶ Грушевський, *Історія України–Руси*, 228.

бути пов'язана із виноробством¹²². Наприкінці XVI ст. вживали «острозьке вино»¹²³. Щоб культивувати виноград, потрібні теплі кліматичні умови (волинський клімат цій вимозі не відповідав) і відповідні земельні площі (як-от у німецьких та угорських землях)¹²⁴. Тож на Волині було більше прихильників «культури пива», а не вина, як і в сусідній Польщі¹²⁵.

Зберігали вина у різних ємностях, великих і малих: гарнцях, горщиках, бочках і турецьких куфах¹²⁶. Вибір безпосередньо залежав від фінансових можливостей покупців, адже еліта та купці могли придбати вино на гурт, а міщани та селяни купували переважно у невеликій кількості.

Де пили хмільні напої? Трунки були частиною повсякденної харчової культури тогочасної Європи, і Волині зокрема¹²⁷. Пиво пили щодня, як воду, хоча цей напій міг бути доволі міцним. Наприклад, теслі під час роботи у м. Луцьку вживали пиво разом зі стравами та хлібом до чотирьох разів на день¹²⁸. Мед, пиво, горілку й вино можна було придбати на міських та сільських торгах і ярмарках¹²⁹. Зокрема, у 1561 р. лучани скаржилися, що через свавілля орендарів броварі не мають змоги продавати напої за звичною для них практикою¹³⁰. Татарські посли, відвідуючи м. Володимир, брали стації у вигляді меду та пива для особистих потреб¹³¹. Зазначимо також про гостей будинки, у яких власник міг запропонувати гостеві меду або пива з бочки, горілки з кварти¹³². Врешті-решт, волиняни варили хмільні напої для особистих потреб у своїх будинках. Щоправда, наприкінці XV ст. з міщан Луцька й Володимира місцева влада стягувала верховщину — збір із кожного дому, в якому не утримували корчму¹³³.

На жаль, нині немає змоги визначити кількість спожитих трунків на душу населення, однак погоджуємося з думкою Р. Філіпса, що тоді відсоток був значно вищим, ніж сьогодні¹³⁴. Це пов'язано із тогочасними переконаннями, що пиття свіжої, нічим не розбавленої води є небезпечним¹³⁵. Гадаємо, цей фактор сприяв поширенню пива.

Найпопулярнішим місцем, де можна було випити або придбати хмільний напій, була корчма¹³⁶. Ці заклади відвідували представники різних верств населення, і шляхтичі (що зафіксовано у 34 статті II Литовського статуту 1566 р.¹³⁷), і селяни, які перебували у сусідніх містах у справах¹³⁸. Орендарі утримували шинки в селах, зокрема у Лепесівці, Воронівцях, Кокоровому Кременецького повіту¹³⁹. А ось жебраки, напевно, були змушені пити зазвичай воду з криниці або джерела, адже через брак коштів не мали змоги регулярно купувати трунки.

Дозвілля у корчмі не обмежувалось лише бесідами і вживанням хмільних напоїв. Михалон Литвин зазначав, що у цих закладах у ВКЛ люди гуляли дні й ночі, змушуючи навчених

¹⁰⁷ Памятники, изданные Киевскою комиссією, 556.

¹⁰⁸ Луцька замкова книга, 359. Це було типовим, наприклад, і для м. Львова у XVI ст. Див.: Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, 77.

¹⁰⁹ Артюх, «До історії напоїв», 44; Луцька замкова книга, 446.

¹¹⁰ T. Unwin, *Wine And The Vine: An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade* (London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2005), 155; Kalinowski, «Ni wino, ni woda», 234.

¹¹¹ «Литовская Метрика», 398; Грушевський, *Історія України-Руси*, 69.

¹¹² Демчук, Від бобра до фазана, 249; Unwin, *Wine And The Vine*, 159.

¹¹³ Памятники, изданные Киевскою комиссією, 556.

¹¹⁴ Dambrauskaitė, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Bajorų Virtuvė XVI Amžiuje», 77.

¹¹⁵ Там само, 561; Кравченко і Яковенко, упоряд., *Торгівля на Україні*, 141; Луцька замкова книга, 359.

¹¹⁶ Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, 78.

¹¹⁷ Луцька замкова книга, 359.

¹¹⁸ Кравченко і Яковенко, упоряд., *Торгівля на Україні*, 112.

¹¹⁹ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 115; Phillips, *Alcohol: a history*, 154.

¹²⁰ Dambrauskaitė, «The Cuisine of Sigismund II Augustus», 110–111.

¹²¹ Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, 174.

¹²² «Акты о землевладѣніи въ Юго-Западной Россіи», 10.

ведмедів танцювати під звуки волинки¹⁴⁰. У актових джерелах XVI ст. також є згадки про волинських артистів, які танцюють із ведмедем¹⁴¹. Є згадки й про інших музикантів, які могли виступати у шинках, — дудників, скрипалів і трубачів¹⁴². Отже, корчма була місцем активної соціальної взаємодії, а хмільні напої — частиною повсякденних розваг. Шинок як місце зустрічі й один із центрів світського життя є типовим явищем XVI–XVII ст. у країнах Східної Європи¹⁴³.

На території Волині у міській і сільській місцевостях була велика кількість корчем. Наприклад, у 1499 р. корчмарі з с. Сомин сплачували 40 грошей до королівського двору за свою працю¹⁴⁴. У 1541 р. у помісті Блудово до реєстру внесли п'ять корчмарів, які продавали пиво та горілку¹⁴⁵. Згідно з ревізією 1552 р. у м. Луцьку проживали 68 корчмарів і шинкарів¹⁴⁶.

Однак невнормоване вживання алкоголю мало негативні наслідки для міської безпеки. У 1545 р. ревізор Луцького замку зазначав, що серед основних проблем Луцького повіту є те, що все «дѣється за розпущєньствомъ и за великим пианствомъ»¹⁴⁷. Попри можливе перебільшення, проблема все ж існувала. Тож у 1551 р. сейм заборонив волинським шинкам працювати вночі, а якщо шинок усе ж не зачинив двері й відвідувач напився, то йому не можна було покидати заклад до ранку¹⁴⁸. Надалі правило не завжди виконували. У 1566 р. в м. Луцьку євреї Ілля та Шлом Єсковичі напилися і влаштували погром біля ратуші¹⁴⁹. Того ж року у м. Володимирі міщани скаржилися, що вночі по вулицях блукають п'яниці без діла¹⁵⁰.

Висновки. Наприкінці XV — в середині XVI ст. хмільні напої були частиною буденної, а не лише святкової, харчової культури волинського міщанства й селянства. Небагаті волиняни належали до прихильників «культури пива», натомість вино було атрибутом заможних. Така тенденція є досить типовою для суспільств багатьох країн Східної Європи. У другій половині XVI ст. помітно зросла популярність горілки, що пов'язано із розвитком харчової промисловості. Сичений мед не втрачав своє значення серед п'яних напоїв від часів Київської Русі. Проте фрагментарні дані з опублікованих джерел (судових актів, жалуваних грамот, актів купівлі-продажу землі) хоч і дають змогу встановити асортимент основних напоїв, методи приготування, місця купівлі алкоголю, на жаль, містять мало інформації про різновиди вин, міцність пива і горілки, додавання прянощів у трунки.

Популярність того або того хмільного напою у суспільстві, вартість трунків залежали не лише від особистих уподобань і матеріального становища середньовічної людини, технологічного розвитку, а й від географічних і кліматичних умов краю. Саме останні визначали різновиди злаків, які бровар міг використати для приготування солоду. Ті самі умови

- ¹²³ Бендюк, «Що, чим і де пили та їли», 29.
- ¹²⁴ Phillips, *Alcohol: a history*, 124.
- ¹²⁵ Kalinowski, “Ni wino, ni woda”, 234.
- ¹²⁶ Hoszowski, *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*, 78.
- ¹²⁷ Klonder, *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich*, 131; Unger, *Beer in the Middle Ages*, 1; Phillips, *Alcohol: a history*, 148; Kalinowski, “Ni wino, ni woda”, 234; Демчук, Від бобра до фазана, 219.
- ¹²⁸ «Акты о заселении Юго-Западной России», 170–171.
- ¹²⁹ Сас, Феодальные города Украины, 115; Кравченко і Яковенко, упоряд., Торгівля на Україні, 71; Луцька замкова книга, 460; Бендюк, «Що, чим і де пили та їли», 27.
- ¹³⁰ Луцька замкова книга, 460.
- ¹³¹ Литовська метрика, 113.
- ¹³² Луцька замкова книга, 249.
- ¹³³ Довнар-Запольський, Государственное хозяйство, 437.
- ¹³⁴ Phillips, *Alcohol: a history*, 136.
- ¹³⁵ Dambrauskaitė, “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Bajorų Virtuvė XVI Amžiuje”, 76; Демчук, Від бобра до фазана, 206.
- ¹³⁶ Тарасюк, «Алкогольні напої на Волині», 113; Луцька замкова книга, 194.
- ¹³⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, ред. Т. Доўнар, У. Сатолін і Я. Юхо (Мінск, 2003), 191.
- ¹³⁸ Луцька замкова книга, 173; Dambrauskaitė, “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių kasdienio gyvenimo detalės”, 36.
- ¹³⁹ Довнар-Запольський, Государственное хозяйство, X, LXXXII.

впливали на розвиток бортництва й пасічництва. Пиво зажило популярності завдяки його калорійності й поширеним уявленням про шкоду нерозбавленої води. Вживання хмільних напоїв на дозвіллі було популярною практикою, що підтверджує кількість корчем на території Волині. Отже, на алкогольну культуру волинського міщанства та селянства наприкінці XV — в середині XVI ст. впливали багато об'єктивних і суб'єктивних факторів, і до якихось пізньосередньовічне суспільство пристосувалося, а якісь активно використовувало у комерційних цілях. Так чи так, хмільні напої займали вагоме місце у харчуванні волинських міщан і селян литовської доби.

У наступних дослідженнях для комплексного розгляду алкогольної культури волинського міщанства та селянства потрібно з'ясувати, чи намагалась церква регулювати вживання хмільних напоїв і як саме; якою була різниця щодо вживання хмільних напоїв для чоловіків і жінок; з якого віку вживали трунки.

References

- Adamson, M. *Food in medieval times (Food through history)*. Greenwood Publishing Group, 2004.
- Akty o gorodah (1432–1798). In *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj vremennoju kommissieju dlja razbora drevnih aktov vysochajshe uchrezhdennoju pri Kievskom voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernator*. Vol. 5 (I). Kiev: V universitetskoj tipografii, 1869.
- Akty o zaselenii Jugo-Zapadnoj Rossii. In *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj komissieju dlja razbora drevnih aktov*, eds. A. Antonovich. Vol. 7 (I). Kiev: Tipografija G. T. Korchak-Novickago, 1886.
- Akty o zemlevladnii v Jugo-Zapadnoj Rossii XV–XVIII vv. In *Arhiv Jugo-zapadnoj Rossii, izdavaemyj kommissieju dlja razbora drevnih aktov*. Vol. 8 (VI). Kiev: Tipografia S. V. Kulzhenko, 1911.
- Akty Litovskoi metriki, sobrani F. Leontovichem. Vol. 1 (1: 1413–1498 gg.). Varshava, 1896.
- Akty Volynskoho voievodstva kintsia XV–XVI st. (iz zibrannia Perhamentnykh dokumentiv Arkhivu holovnoho aktiv davnikh u Varshavi), ed. H. Boriak. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2014.
- Akty, odnosjashhiesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoiu kommissieju, ed. I. Grigorovich. Vol. III: 1544–1587. Sankt-Peterburg: V Tipografii Jeduarda Praca, 1848.
- Akty, odnosjashhiesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoiu kommissieju, ed. I. Grigorovich. Vol. I: 1340–1506. Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdilenija sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 1846.

¹⁴⁰ Литвин, «Про звичаї татар, литовців та московитів», 24.

¹⁴¹ В. Безпалько та І. Кузьмінський, «Музичне повсякдення Волині (середина XVI — початок XVII століть)», *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва* 1 (7) (2019): 32.

¹⁴² «Литовская Метрика», 359.

¹⁴³ Kalinowski, “Ni wino, ni woda”, 240.

¹⁴⁴ Українські грамоти XV століття, 63.

¹⁴⁵ *Lietuvos Metrika*, knyga № 22, 65.

¹⁴⁶ «Акты о заселении Юго-Западной России», 173.

¹⁴⁷ Литовська метрика, 189.

¹⁴⁸ Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, т. III, 28.

¹⁴⁹ Цит. за: О. Штанько, «“Місце публічне, де спокій та порядність захованими є”: ратуша в рецепції луцьких і володимирських міщан XVI — першої половини XVII ст.», *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії* 54 (2015): 107.

¹⁵⁰ Цит. за: Н. Старченко, «Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання», *Соціум: альманах соціальної історії* 3 (2003): 66.

Artiukh, L. “Do istorii napoiv u kharchovii kulturi ukrainsiv”. *Narodna tvorchist ta etnografia* 5 (2006): 41–50.

Bendiuk, M. “Shcho, chym i de pyly ta yily za chasiv kniaziv Ostrozkykh”. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk* 9 (2017): 26–30.

Bezpalco, V., & I. Kuzminskyi. “Muzychne povsiakdennia Volyni (seredyna XVI — pochatok XVII sto-lit)”. *Tekst i obraz: aktualni problemy istorii mystetstva* 1 (7) (2019): 5–32.

Čapaitė, R. “The Everyday Life of Grand Duke Vytautas of Lithuania According to Contemporary Correspondence”. *Lithuanian Historical Studies* 8 (2003): 1–26.

Classen, A. “Everyday Life and Culture in the Late Middle Ages: The Evidence of the «Tacuinum Sanitatis»: Historical-Medical and Social-Cultural Aspects”. *Mediaevistik* 30 (1) (2017): 225–240.

Dambrauskaitė, N. “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Bajorų Virtuvė XVI Amžiuje”. *Lietuvos Istorijos Studijos* 31 (2013): 67–78. <https://doi.org/10.15388/LIS.2013.0.5061>

— — —. “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečių kasdienio gyvenimo detalės XVI amžiuje — XVII amžiaus pirmoje pusėje”. *Lietuvos istorijos studijos* 46 (2020): 25–42.

— — —. “The Cuisine of Sigismund II Augustus: Food and Its Supply in the Grand Duchy of Lithuania According to the Data in the Court Account Books of 1543–1546”. *Rocznik Lituanistyczny* 7 (2021): 93–115.

Demchuk, S. *Vid bobra do fazana. Yizha zakhidnoievropeiskoho serednovichchia*. Kyiv: FOP Braichenko O. Yu., 2021.

Dovnar-Zapolskij, M. *Gosudarstvennoe hozjajstvo velikago knjazhestva Litovskago pri Jagellonah*. T. 1. Kiev: Tipografija G. T. Korchak-Novickago, 1901.

Dryja, S. “Ekonomiczny aspekt funkcjonowania zakładu rzemieślniczego w Krakowie pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie przedsiębiorstwa piwowarsko-karczmar-skiego”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 69 (1) (2021): 39–55. <https://doi.org/10.23858/KHKM69.2021.1.003>

Hieatt, B. “Making Sense of Medieval Culinary Records: Much Done, But Much More to Do”. In *Food and Eating in Medieval Europe*, eds. M. Carlin & J. T. Rosenthal, 101–116. Hambledon & London, 2003.

Higman, B. *How food made history*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.

Hornsey, I. *A History of Beer and Brewing*. The Royal Society of Chemistry, 2003.

- Hoszowski, S. *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*. Skład Główny, Kasa im. Rektora J. Malinowskiego; Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1928.
- Hrushevskyi, M. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. 6: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV–XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka, 1995.
- Humenetska, L., & I. Kernytskyi, eds. *Slovnyk ukrainskoi movy XIV–XV st*. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka, 1978.
- Jabłonowski, A. “Ziemie ruskie. Wołyń i Podole”. T. VIII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. In *Źródła dziejowe*. T. XIX. Warszawa, 1889.
- Kalinowski, E. “Ni wino, ni woda. Z alkoholowych dziejów szlachty bielskiej w XVI–XVII w.” *Przegląd Historyczny* CVIII (2) (2017): 233–262.
- Klonder, A. *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku: produkcja, import, konsumpcja*. Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo PAN, 1989.
- Kravchenko, V., & N. Yakovenko, eds. *Torhivlia na Ukraini, XIV – seredyna XVII stolittia: Volyn i Naddnyprianshchyna*. Kyiv: Naukova dumka, 1990.
- Kryvchuk, H. “Ocnovni zahalnonaukovi metody doslidzhennia v istorychnykh naukakh”. *Naukovo-teoretychnyi almanakh “Hrani”* 20 (12) (2017): 55–61.
- Lietuvos Metrika. *Knyga № 22 (1547). Lithuanian Metricea. Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22*, parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, & D. Antanavičius. Vilnius: LII Leidykla, 2010.
- Lietuvos metrika. Lithuanian Metrica*. Kn. 37: (1552–1561), parengė D. Baronas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- “Litovskaja Metrika. Chast tretja: Knigi publichnyh del”, ed. I. Lappo. T. 1. In *Russkaja istoricheskaja biblioteka, izdavaemaja imperatorskoju Arheograficheskiju kommisieju*. T. 30. Juriev: Tipografija K. Mattiskna, 1914.
- Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.*, eds. V. Moisiienko & V. Polishchuk. Lutsk, 2013.
- Lytovska metryka. Knyha 561: Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*, pidhot. V. Kravchenko. Kyiv, 2005.
- Lytvyn, M. “Pro zvychai tatar, lytovtsiv ta moskovytyv”, trans. M. Bystrytskyi. 1.03.2022, <https://cutt.ly/oO3wDaa>

- Pamjatniki, izdannye Kievskoju kommissieju dlja razbora drevnih aktov. T. II. Kiev: Tipografija N. T. Korchak-Novickago, 1897.
- Phillips, R. *Alcohol: a history*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014.
- Sas, P. *Feodalnye goroda Ukrainy v konce XV – 60h godah XVI v.* Kiev: Naukova dumka 1989.
- Shtanko, O. “«Mistse publichne, de spokii ta poriadnist zakhovanymy ye»: ratusha v retseptsii lutskykh i volodymyrskykh mishchan XVI – pershoi polovyny XVII st.”. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Misto Volodymyr-Volynskiy ta Pobuzhzhia u svitovii ta ukrainskii istorii*, 54 (2015): 107–110.
- Sokyrko, O. “Smak serednovichchia”. In S. Demchuk, *Vid bobra do fazana. Yizha zakhidnoievropeiskoho serednovichchia*. Kyiv: FOP Braichenko O. Yu., 2021.
- Starchenko, N. “Konflikt u Volodymyri 1566 r.: variant mikroistorychnoho prochyttannia”. *Sotsium: almanakh sotsialnoi istorii* 3 (2003): 65–98.
- Statut Vialikaha kniastva Litoŭskaha 1566 hoda, eds. T. Doŭnar, U. Satolin, & Ya. Yukho. Minsk, 2003.
- Szijarto, I. “Four Arguments for Micro-history”. *Rethinking History* 6 (2) (2002): 209–215. <https://doi.org/10.1080/13642520210145644>
- Tarasiuk, M. “Alkoholni napoi na Volyni u kintsi XIV – seredyni XVI st.: vyrobnytstvo ta spozhyvannia”. In *Modern educational space: The transformation of national models in terms of integration: Sonference Proceedings*, 110–114. Leipzig: Baltija Publishing, 2020.
- Tronevych, P. *Volyn v sutinkakh ukrainskoi istorii XIV–XVI st.* Lutsk: Khrystyianske zhyttia, 2003.
- Ukrainski hramoty XV stolittia, ed. V. Rusanivskiy. Kyiv: Naukova dumka, 1965.
- Unger, R. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Unwin, T. *Wine And The Vine: An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2005.
- Verzilov, A. *Ocherki torgovli Juzhnoj Rusi s 1480–1569*. Chernigov: Tipografija Gubernskago Zemstva, 1898.
- Voronchuk I., ed. *Istoriia Volyni*. T. 1. Kyiv; Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 2021.
- Vzhosek, V. *Pro istorychne myslennia*, trans. V. Sahan, S. Sieriakov & V. Sklokin. Kyiv: Nika-Tsentr. 2014.

THE ROLE OF ALCOHOL IN THE EVERYDAY LIFE OF VOLHYNIAN BURGHERS AND PEASANTS IN THE END OF THE 15th - THE MIDDLE OF THE 16th CENTURY

In Ukrainian historiography, the study of the gastronomic culture of ancient societies is gaining prominence. The nutrition of the burghers and peasants of Volhynia at the end of the 15th century to the middle of the 16th century has not yet been the topic of an independent study. In addition, historians frequently overlook the usage of alcohol and its importance in the daily lives of the medieval populace. The purpose of this work is to clarify the characteristics of research materials on alcoholic beverages, as well as to identify the types of beverages, sites of consumption, and the function of alcohol in the daily lives of Volhynian townspeople and peasants. Our research has led us to the conclusion that the analysis of the public judicial acts, the records of the Grand Ducal Chancellery, and the deeds of sale and purchase contain certain features that, when combined, assist us to depict alcoholic beverages. It was discovered that the inhabitants of Volhynia drank low-alcohol beer on a daily basis, whereas wine was a status symbol for the elite. In addition, the geographical and climatic conditions of Volhynia influenced the types of beverages because they encouraged the cultivation of particular grains. The cereals were utilized to make malt. In the 16th century, vodka's popularity grew. The potency of alcoholic beverages varied and played a significant impact in the lives of medieval people. On the one hand, alcoholic beverages were caloric, so individuals received daily energy from them; on the other hand, consuming alcoholic beverages was a vital element of many social interactions. The burghers and peasants could purchase alcoholic beverages at fairs and marketplaces or in guesthouses, but the most popular site was a *korchma* (a tavern) that mixed drinking with entertainment, such as discussions, dances, and more. The excessive drinking was denounced since it resulted in a variety of negative consequences for society. However, using alcohol in moderation was the norm. In conclusion, the preparation and consumption of beer, mead, and vodka matched to trends in Eastern European countries from the latter half of the 15th century to the middle of the 16th century.

Keywords: alcoholic drinks, the history of everyday life, burghers, peasantry, Volhynia, Grand Duchy of Lithuania, the Late Middle Ages.



Оксана Коваленко,

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка

kovksana@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0980-2870>

Юрій Пуголовок,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

yuriy.puholovok@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7610-8005>

МЕТАЛЕВІ АКСЕСУАРИ ЛЮЛЬОК (за етнографічними та археологічними матеріалами з Полтавщини)

У публікації розглянуто процес поширення моди на куріння люльок форми «штумель» (stummel), які були популярними на території підросійської території України від кінця XVIII ст., а особливо, в першій чверті XIX ст., й побутували аж до витіснення їх цигарками у XX ст. Із залученням археологічних і етнографічних джерел встановлено технологію виготовлення аксесуарів до цих люльок, з'ясовано назви структурних частин. Подано фото та розшифрування рукопису з експедиції відомого археолога, етнографа, керамолога кінця XIX — XX ст. Іван Зарецького, присвяченого процесу виготовлення люльки із дерева, із металевими прикрасами та кришечкою. Запис зробив майстер Лука Мелешка з с. Велика Павлівка на Зіньківщині. У цьому документі є малюнок люльки із кришкою та прикріпленою протичкою із підписами частин виробу. Проведено аналіз виготовлення металевих частин люльок. Вивчено деталі — збережені частини від 19 люльок із археологічних досліджень на Полтавщині, переважно у місті Полтаві. На основі стратиграфічних спостережень і європейських аналогій встановлено час їхнього побутування — кінець XVIII — 1830-ті рр.

Ключові слова: археологія, люлька, аксесуар люльки, Полтава, Велика Павлівка, Полтавщина, Іван Зарецький.

DOI: 10.15407/mics2022.02.204

УДК 94 (477.53)

© Оксана Коваленко, Юрій Пуголовок, 2022

¹ А. Чекановський і Л. Чміль, «Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі)», *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1995-3* (1996): 99–108; С. О. Біляєва і О. Є. Фіалко, «Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 14 (2005): 79–86; О. Коваленко, «Глиняні люльки XVII–XVIII століття (термінологічна розвідка)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 15 (2006): 78–82; О. Коваленко, «Технологія виготовлення люльок XVII–XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини)», в *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наук. ст.* 2005 р.: *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* (Полтава, 2006), 62–74; Ю. О. Пуголовок і Є. С. Калашник, *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто* (Київ; Полтава, 2009), 96–100; А. Chekanovskiy, “Ceramic pipes for tobacco smoking of the 17th–early 19th centuries from archaeological excavations in Kyiv”, in *Ceramics and glass as a source for research on the past. The 4th International Symposium on Pottery and Glass OSTRAKON* (Wrocław, 2019), 41–42; Yu. Puholovok, “Ceramic Toys and Spare Time Items of Townspeople in Hetman Ukraine in the 18th Century: on Materials from an Excavation in Poltava”, *Europa Postmediaevalis* 2 (2020): 160–162; А. Чекановський і С. Павленко, «Про деякі фасони українських керамічних люльок для паління тютюну за знахідками в Народичах (Житомирська обл.)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 30 (2021): 106–108.

Вивчення тютюнокуріння в Європі давно є окремим напрямом у науці та музейництві, що засвідчує велика кількість опублікованих матеріалів і окремих спеціалізованих музеїв люльок, як-от: Deutsches Tabakpfeifenmuseum у Рені (Німеччина), Rijpenkabinet в Амстердамі (Нідерланди), Musée d'anthropologie du Tabac у Бержераку (Франція), Österreichisches Tabakmuseum у Відні (Австрія), Muzeum Dzwonów i Fajek у Перемишлі (Польща) тощо. Натомість в Україні люльки і досі не стали об'єктом спеціалізованого дослідження, за небагатьма винятками, й представлені в музеях суто як окремі тематичні елементи експозицій. Якщо здобуті під час археологічних досліджень люльки XVII–XVIII ст. періодично вводять до наукового обігу й аналізують в окремих локальних межах¹, то аналітичних праць, окрім монографії про люльки Полтавщини², наразі немає. Також немає узагальнених робіт, присвячених аксесуарам люльок XVII–XIX ст. з українських терен. У цій статті спробуємо розглянути на основі археологічних і етнографічних матеріалів Полтавщини металеві аксесуари до люльок і технологію їхнього виготовлення.

Вольфганг Шивельбуш (Wolfgang Schivelbusch), популярно описуючи еволюцію куріння від люльки до сигарети, влучно зауважив, що збереглася основна функція куріння — заспокоєння та зосередження (як її тоді вбачали), але зазнали змін форми її реалізації³. У XVII–XVIII ст. в Європі й на українських землях переважали люльки, виготовлені з глини й фаянсу. Перші виробляли місцеві гончарі, другі — привозили переважно із володінь Османської імперії⁴. Дерев'яні люльки були радше винятком із правила, чисельно не переважали (їх виявлено, наприклад, на місці Берестейської битви⁵). Люльки із металевих сплавів і дерева поширилися вже в наступному столітті.

У XIX ст. в Європі відбулися цікаві й раптові зміни у моді на пристрої для куріння, які коротко можна окреслити як перехід від невеликих за розміром керамічних люльок до виготовлених на французьких фабриках великих фаянсових яскраво і художньо прикрашених люльок, які входять у вжиток повсюдно в Європі. І, на останньому етапі змін, з 1880-х почали переважати дерев'яні люльки. Детальніше цю еволюцію та соціальні чинники, які вона ілюструє, розглянуто в книжці Дона Дюко (Don Duco)⁶. Тоді ж до інструментів для куріння додався сигара, а в другій половині століття — і сигарета, що свідчило про пришвидшення темпів життя європейців⁷. Адже куріння люльки потребує доволі тривалого часу: процес підготовки листя тютюну, набивання, розкурювання, довгий процес самого куріння, догляд за люлькою та аксесуарами. Люлька, певною мірою, була складовою неквапливих розмов, давала можливість зробити паузу, зібратися з думками, зануритися у внутрішній світ тощо. А отже вона була частиною поведінкової культури. Ця неквапливість у споживанні притаманна домодерному суспільству: «Стандарт спокою та зосередження якоїсь епохи можна

² О. Коваленко, Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) (Опішне: Українське Народознавство, 2008).

³ В. Шивельбуш, Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів (Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2016), 130.

⁴ Коваленко, Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини), 26.

⁵ Д. Я. Телегін, ред., Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навч. посібник (Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997), 80.

⁶ D. H. Duso, *Century of Change, the European clay pipe, its final flourish and ultimate fall 1830–1940* (Amsterdam: Pijpenkabinet Foundation, 2004).

⁷ Шивельбуш, Смаки раю, 130.

⁸ Там само, 131.

⁹ Chique stummels. Pipemuseum. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/nl/chique-stummels>.

¹⁰ Коваленко, Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини), 42, мал. 17.

¹¹ Tobacco pipe 1760–1830, Germany (?), Pipemuseum, Amsterdam, <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-18-100>.

відчитати за панівним курильним приладдям»⁸. Власне, зміна люльок на сигарети загалом є одним із маркерів змін способу життя, його своєрідного «пришвидшення» в модерний час. Люльки ж чітко було поділено на дві групи. Перша — високохудожні твори мистецтва з фаянсу, що належали лише елітарним прошаркам суспільства. Від часу появи в 1780 р. вони стали своєрідними основами для виготовлених вручну картин-мініатюр: портретів, зображень у галантному стилі, пейзажів та історичних сцен, часто оздоблених сусальним золотом. Лідером у цьому виробництві була берлінська мануфактура: *Königliche Porzellan Manufaktur*⁹. Друга група — дерев'яні люльки, що були масовим товаром і частиною матеріальної культури повсякдення більшої частини простолюду.

На території підросійської України ці процеси мали певні відмінності. Тут не було великої моди на вишукані фаянсові люльки, хоча вони й побутували в середовищі приїжджих військових чинів і в панських маєтках Полтавської губернії¹⁰. До кінця XVIII ст. тут переважали глиняні люльки. А відтоді й до 1830-х кількість глиняних стрімко зменшилася, натомість стали популярними дерев'яні люльки. Спочатку в колах військових на території європейської частини Московії, а відтак і серед широких верств населення поширилися дерев'яні люльки форми «штумель» (від нім. *stummel*), які завозили з Німеччини¹¹. Саме вони переважатимуть з-поміж інших пристроїв для куріння аж до витіснення їх цигарками у XX ст. Поширеність цих масових, неелітарних виробів забезпечував імпорт, а згодом кустарне виробництво. Зауважимо, що порівняння європейських матеріалів зі знайденими на території сучасної України підтверджує синхронність їхнього поширення. Привезені російськими вояками європейські люльки стали «модними», що сприяло появі власного місцевого виробництва.

Загальна історія пристроїв для куріння є поза фокусом нашого невеликого дослідження, тож зосередимося на змінах різновидів і технологій виготовлення люльок наприкінці XVIII — у XIX ст. Чому ж відбулися ці зміни? Передусім, глиняні люльки зникли з масового вжитку українців через зменшення експорту з Османської імперії та послаблення торговельних і культурних зв'язків, спричинене російсько-турецькими війнами та знищенням Запорозької Січі. Місцеві глиняні зразки, які теж були доволі популярними, все ж не витримували конкуренції з вишуканими турецькими люльками й поступово теж витіснялися дерев'яними. Форма організації традиційного гончарства в цей час також зазнає кардинальних змін. Такі чинники, як поява мануфактур, заміна гончарних виробів виготовленими з інших матеріалів, поширення фаянсових і порцелянових виробів, змінюють повсякдення мешканців колишньої Гетьманщини. Колишня старшина, а від кінця XVIII ст. — малоросійське дворянство зналися на європейській моді й активно використовували тамтешні пристрої для куріння.

¹² В. Назаренко, «“Квартирне питання” та господарська діяльність особового складу російського гарнізону м. Києва у другій половині XVII–XVIII ст.», 2016, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2076-vadym-nazarenko-kvartyrne-pytannia-ta-hospodarska-diialnist-osobovoho-skladu-rosiiskoho-harnizonu-m-kyieva-u-druhii-polovyni-xvii-xviii-st>.

¹³ Телегін, ред., *Археологія доби українського козацтва*, 80.

¹⁴ Tobacco pipe 1828–1835, Germany, Porzellanfabrik Tettau, Amsterdam, <https://pipemuseum.nl/en/collection/arm-21-990>.

¹⁵ Дослідження Полтавської археологічної експедиції ДП «НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, керівник Пуголов Ю. О.

Натомість у середовищі простолюду поширювалися спрощені форми дерев'яних люльок — дешевих у виконанні, доступніших за ціною. Як уже згадано, можемо пов'язувати поширення німецьких люльок «штумель» саме із середовищем військових, взоруванням російської армії на німецькі військові звичаї. Можливо, ці люльки були своєрідним маркером саме військового контингенту, ознакою солдатської субкультури. Дослідник Вадим Назаренко зазначає, що солдати київських гарнізонів купували собі люльки самі, вони не були складовою державного забезпечення вояків. А дружини особового складу київського гарнізону продавали тютюн на київському Подолі¹².

Попит зумовлює пропозицію: з'являються центри дерев'яного люлькарства й спеціалісти із виготовлення металевих аксесуарів. Через низький рівень доходів загальної маси населення в підросійській Україні масового поширення сигар і сигарет у XIX ст. не було, тож «люлькове панування» у сфері куріння тривало до кінця першої чверті XX ст.

Дерев'яні люльки мали металеві аксесуари — окуття чашечки й мундштука, кришечку й протичку. У глиняних люльках теж подеколи була кришечка, що кріпилася до тоненького окуття чашечки. Глиняні й фаянсові чашечки не потребували такої металевої частини, як окуття мундштука, у них дерев'яний чубук вставлявся просто до отвору. Окуття виготовляли з міді й подеколи із благородних металів¹³. Такі аксесуари мали навіть високохудожні фаянсові люльки у XIX ст.¹⁴

Археологічні дослідження свідчать, що глиняних і фаянсових люльок із кришечками у XVII–XVIII ст. було дуже мало. Натомість у культурних шарах кінця XVIII — першої чверті XIX ст. їхня кількість суттєво зростає. Вочевидь це пов'язано із поширенням на підросійських українських землях європейської моди на люльки «штумель» і розвитком відповідного місцевого виробництва. Проілюструємо викладені тези матеріалами археологічних досліджень на Полтавщині.

Найбільшу кількість металевих аксесуарів люльок знайдено під час розкопок¹⁵ останніх років у м. Полтаві. Зокрема, у 2019 р. на вул. Пилипа Орлика в культурному шарі XVIII ст. виявлено вісім таких виробів (рис. 1, 1–5, 11–13; 2, 1, 3, 4, 6–8). У 2020 р. в розкопі на Першотравневому проспекті в культурному шарі виявлено три деталі від люльок (рис. 1, 6, 7, 14; 2, 11; 3; 4). Два вироби знайдено 2021 р. у культурному шарі на місці реконструкції скверу пам'яті Героїв України (рис. 1, 8, 15; 2, 2; 4), ще два — в заповненні «корчми», поруч із обласною бібліотекою (рис. 1, 9, 10). Територіально це ділянки колишньої Полтавської фортеці, які, попри освоєність ще у XVII ст., активно заселялися і функціонували саме з другої половини XVIII ст. і зазнавали реконструкційних планувальних змін за часів перетворення Полтави на центр Малоросійського генерал-губернаторства (з 1802 р.).

Треба зауважити, що металеві кришечки й інші аксесуари не знайдено під час попередніх розкопок Полтави 1990–2000-х рр., причиною чого, на нашу думку, був брак уваги до комплексів пізнього періоду ранньомодерного часу під час досліджень шарів полкового міста та проблеми з атрибуванням подібних виробів.

Полтавська колекція містить 10 кришечок до люльок і 4 окуття мундштука. Кришки мають діаметр 2,5–3,0 см, висоту від 0,2 до 1,2 см, що відповідає типовим розмірам люльок. Усі вони мають форму циліндра з увігнутими боковими краями. Окуття теж циліндричні з отворами для чубука й зубчастим завершенням. Майже у всіх кришечках збереглися бокові отвори для кріплення до люльки. Сім кришечок мають стовпчик зверху або його рештки. Дві кришечки мають зверху наскрізні отвори, які можуть бути залишками від кріплення декоративних елементів.

Переважає більшість таких виробів неорнаментовані, однак три кришечки й одне окуття мають доволі складне оздоблення. Один виріб прикрашено прокресленими рисками по боковій частині (рис. 1, 2; 2, 4). Кришечка (рис. 1, 4; 2, 3) зверху має виділену опуклість, яка обмежена чеканною зубчастою

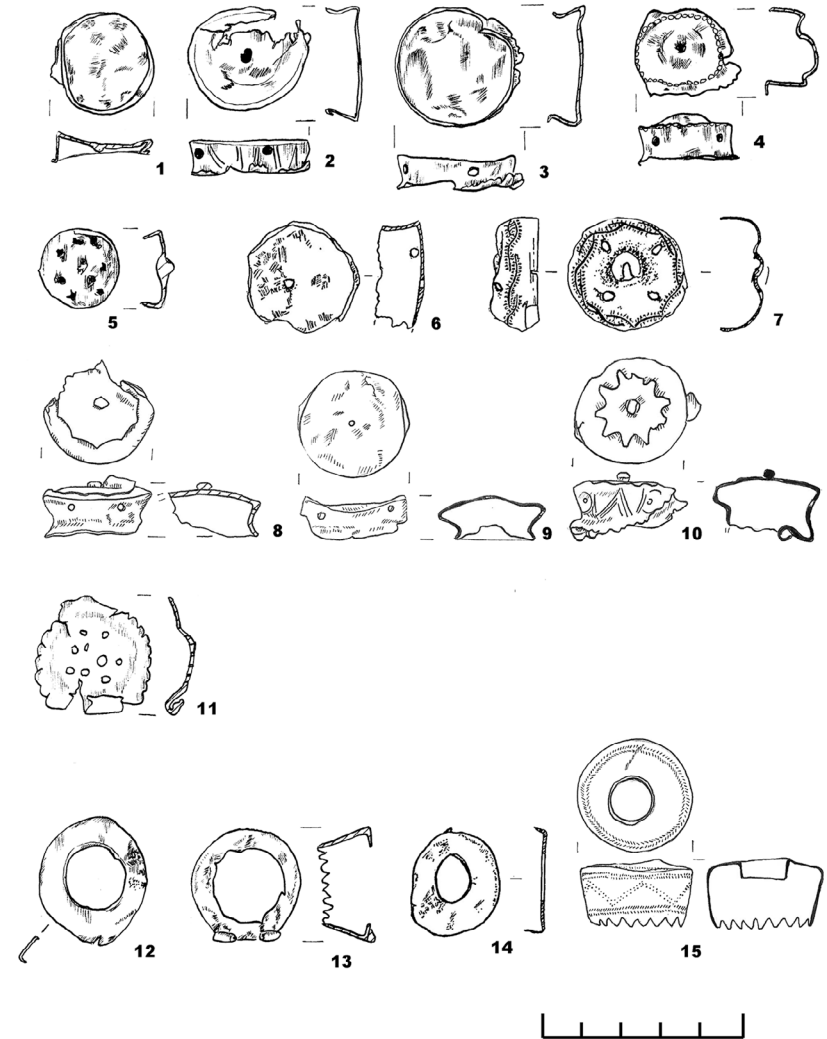


Рис. 1. Аксесуари люльок із розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголовка 2019–2021 рр.

¹⁶ О. В. Коваленко і Р. С. Луговий, «Звіт про проведення археологічних розкопок поселення XVII–XVIII ст. в смт Опішне Зіньківського району Полтавської області у 2018 році», 2019, ф. 1, мал. 62, 63, Науковий архів Інституту археології НАНУ.

смугою. В аналогічній техніці прикрашено і верх, і бокові грані ще однієї кришечки (рис. 1, 7). Найбагатше прикрашено виріб (рис. 1, 10), на боковій частині якого уміщено прокреслений зигзаг, а у верхній частині — декоративну накладку у формі стилізованої зірки. Орнамент єдиного прикрашеного окуття складається із поєднання зубчастих подвійних кіл і зигзагу на боковій поверхні й подвійних кіл навколо отвору (рис. 1, 15; 4).

Територіально близькою аналогією до описаних предметів є кришечка, що походить із розкопок ями кінця XVIII — першої половини XIX ст. в колишньому містечку Опішні (Зіньківщина)¹⁶ (рис. 5). Форма округла, 5,0×3,3 см. З одного боку — застібка, з іншого — плоска пластина для кріплення, краї прикрашені зубчиками, по центру — округлий стовпчик.



Рис. 2. Аксесуари люльок із розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголовка 2019–2020 рр.

¹⁷ О. Супруненко і О. Сидоренко, «Матеріали козацької епохи із заплави Сули поблизу Лубен», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 21 (1) (2012): 18, рис. 14.

¹⁸ І. Кулатова, «Знахідки козацької доби з Більського городища», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 22 (1) (2013): 92, рис. 1: 4.

¹⁹ Л. А. Охріменко, «Археологічна подорож у "сиву" давнину», в *Археологічні дослідження Більського городища-2017* (Київ; Котельва, 2018), 278, 280, 281, рис. 14–18.

Інші знахідки походять із археологічних розвідок. Зокрема, біля с. Засулля (Лубенщина) знайдено кришку розширено-конічної пустотілої форми з петлею кріплення до металевого кільця основи на чашечці. Має зубчасту основу, подвійний прокреслений зигзаг-декор на тулубі та мідну накладку у формі десятигранника, вкритого по краю двома концентричними колами пуансонного візерунка. Діаметр цієї кришки — 3,2 см. О. Б. Супруненко й О. В. Сидоренко датують знахідку XVIII ст. і вважають турецьким імпортом¹⁷. Ця знахідка подібна до кришки люльки, що походить із культурного шару XVIII–XIX ст. з розкопок на Першотравневому проспекті в Полтаві (рис. 1, 7).

Біля с. Більськ виявлено три кришки, зокрема одну — під час археологічних розвідок. Вона конічної форми з відламанною петлею, із зубчастою по краю основою кріплення на чашечці люльки. Прикрашена зигзагом, мідною накладкою у вигляді дев'ятикінцевої зірки з пуансонним візерунком. Діаметр покришки зверху — 2,9 см, висота — 1,4 см¹⁸. Дослівно використавши опис вищезгаданої кришки люльки із Засулля, авторка публікації І. М. Кулатова позначає кришку із Більська так: «Туреччина, XVIII ст.». Проте зауважимо, що ця кришка повністю збігається з тією, що походить із розкопок «корчми» першої третини XIX ст. у Полтаві (рис. 1, 10).

Ще дві кришки передали до фондів історико-культурного заповідника «Більськ» місцеві мешканці. Вони мають розміри 1,05×2,6 см і 1,5×2,9 см і типові для цих виробів форму та декорування. Одна із них, прикрашена десятикінцевою квіткою, аналогічна виробу з Опішні. В публікації вони також атрибутовані як «покришки до керамічних люльок-носогрійок XVII–XVIII ст.»¹⁹.



Рис. 3. Аксесуари люльок із розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголовка 2019 р.

²⁰ Щиро дякуємо керамологині Наталі Візир (Vasa, Finland) за віднайдення цього документа й дозвіл його опублікувати.

²¹ Архівні матеріали Івана Зарецького. Наукова бібліотека Оренбурзького історико-краєзнавчого музею (Оренбург, Російська Федерація). 2 арк.

Отже, усі матеріали з розвідок автори публікацій датують козацькою добою, однак ми висловлюємо щодо такої думки застереження. Подібність цих аксесуарів із європейськими матеріалами 1780–1830-х, полтавськими знахідками, які походять зі стратифікованих розкопок, територіальна близькість до центру люлькарства XIX — початку XX ст. й етнографічні відомості дають підстави вважати, що вони можуть бути не імпортними, а місцевими, й належати до значно пізнішого часу.

Виготовляли подібні аксесуари місцеві ремісники, майстри з оброблення кольорових металів. Детальні етнографічні джерела дають змогу визначити всі етапи виготовлення пристроїв для куріння. Відомий український археолог, етнограф, музейник, краєзнавець Іван Антонович Зарецький зібрав значний комплекс джерел і матеріалів, які становлять науковий інтерес і сьогодні. В його доробку є рукопис²⁰, у якому описано процес виготовлення люльки з дерева та мідного сплаву. Запис зробив майстер, унтерофіцер Лука Степанович Мелешко з с. Велика Павлівка на Зіньківщині (Полтавщина), на прохання І. Зарецького²¹ (див. рис. 6 і додаток).

Етнографічну фіксацію було зроблено, ймовірно, 1893 р., коли Іван Зарецький вивчав гончарний кустарний промисел на території Полтавської губернії. Його цікавили матеріали, знаряддя, інструменти гончарного виробництва; техніка виготовлення, орнаментування і випалювання виробів; економічні умови праці майстрів; місця збуту готової продукції та багато інших питань функціонування традиційного гончарства на Полтавщині. Побіжно він фіксував інші вияви народних промислів краю, тож збереглися дані про назви частин, форму, процес виготовлення люльки з дерева й металу.

Отже, майстер Лука Мелешко, колишній унтерофіцер, виготовляв люльку «штумель»: витісував із дерева і прикрашав аксесуарами та кришкою із мідного сплаву. Цей факт засвідчує поширення таких люльок серед широких верств населення підросійської України.



Рис. 4. Аксесуар люльки з розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголовка 2021 р.

²² Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, *Твори в шести томах*, т. 2 (Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1956), 399.

²³ В. П. Теплицький, *Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні* (Київ: Наукова думка, 1959), 178.

²⁴ *Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям собранным в 1898 и 1900 гг.* (Полтава: Типо-литография Д. Фишберга, 1901), 32–33.

²⁵ О. В. Сидоренко і О. В. Коваленко, «Деякі риси матеріальної культури навколо-лубенських слобід XVII–XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів)», *Археологічний літопис Лівобережної України* 1–2 (2000), рис. 5: 3; Телегін, ред., *Археологія доби українського козацтва*, рис. 24: 3, 5.

Згадка про це є, зокрема, у Григорія Квітки-Основ'яненка, твори якого є своєрідним зрізом побутової культури початку XIX ст.: «Що за чудесна була (люлька. — Авт.)! Корінкова (тобто зроблена з кореня. — Авт.), з кришечкою і з мідним ланцюжком»²².

Село Велика Павлівка, де мешкав Мелешко, було відоме як центр дерев'яного люлькарства Полтавщини у другій половині XIX ст. Тут виготовляли люльки з коріння клену й липи²³. За статистичними даними про кустарів і ремісників Полтавської губернії 1898 й 1900 рр., у селі працювали 50 люлькарів²⁴. Матеріали — «пеньки кленовіе» — купляли у місцевих торговців. Для порівняння, зауважимо, що за загальної кількості чоловічого населення 2549, жіночого — 2532 особи, інших ремісників було небагато, а саме — ткачів 100 (переважно домашнє виробництво), кравців — 25, шевців — 10, бондарів — 6, столярів — 5, теслярів — 20, річників 2, музикантів — 2.

Виріб виготовляли із кленового тиньку (так називали верхній шар кленової деревини). Сокирою робили заготівку, далі доводили до потрібної форми ножиком, просвердлювали отвір спиралеподібним знаряддям — «буравчиком» (форму цього невеличкого свердла можна реконструювати за археологічними знахідками)²⁵, вибирали рештки деревини із отворів «провушником». Для шліфування люльки використовували спеціальні «наждачки» — шкіряні шматочки «кошки», на які приклеювали пісок. Наприкінці дерев'яну основу люльки намазували олією й гартували в печі, після чого вона набувала гарного червоного відтінку.

Наступним етапом було створення аксесуарів до люльки з міді. Спочатку виготовляли кришечку. Для цього порізану на маленькі квадрати червону мідь клали у черепок (уламок посудини) із розжареним вугіллям, після нагрівання давали охолонути й вистукували молотком, повторюючи це кілька разів. Далі мідний квадрат клали на «колодку» (дерев'яну форму із круглим отвором) і маленьким молоточком вистукували, надаючи форму. Мідь

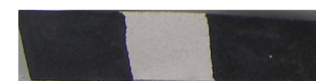


Рис. 5. Кришечка до люльки з Опішні (Полтавщина). Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, карбування. Розкопки Оксани Коваленко 2018 р.

весь час тримали теплою, щоб була можливість її згинати й різати. Напилком вирізали внизу зубці. Припаювали вушка й надівали на люльку за допомогою маленького молоточка, немов обгортаючи навколо деревини. Прикрашали, ножицями вирізаючи квіточки, шліфували згаданими «кожками» до посвітління міді. Так само робили «верхняк», у який вставляли чубук, із тією лише відмінністю, що для кріплення кришки в її вушко вставляли дріт і заклепували. Опису виготовлення протички, яку прикріплювали до люльки, автор не наводить, можливо, ланцюжок і залізну протичку купували у ковалів окремо.

Процес виготовлення таких кришечок майже не змінився від часу переважання виробів із глини, адже за формою та прикрасами вони не відрізняються від пізніших. Із розкопок на місці Берестейської битви походять знаряддя майстрів художнього оброблення металевих сплавів: долотце із розклепаним кінцем і втулкою для руків'я, долотце-пунца зі звуженим кінцем, маленький молоточок із кільцем для підвішування на поясі²⁶. Ці знахідки засвідчують можливість виготовлення подібних виробів, за наявності сировини, навіть у похідних умовах.

Отже, процес виготовлення кришечок до люльок, який є етнографічно зафіксованим, можна з обережністю застосовувати і для більш ранніх часів, а саме до XVII–XVIII ст. Водночас, не можна однозначно датувати кришки до люльок — нестратифікованих археологічних матеріалів, які не мають супутнього датування, зокрема козацькою добою, адже вони можуть бути значно пізнішого походження, навіть XIX — початку XX ст.

Насамкінець зацентруємо увагу на 15 назвах структурних частин люльки та аксесуарів, зафіксованих у описі Мелешка (рис. 6; 7). «Трубка» (люлька) — дерев'яна частина пристрою для куріння. «Кришка» (кришка, покришка) — металева частина для накриття пристрою для куріння, яка кріпилася на металеве окуття верхньої частини чашечки люльки — «крисовий верхняк», мала «стовчик» — невеликий конусоподібний виступ угорі для зручнішого відкривання, «ушко» (вушко) для кріплення й «носик» (застібку) для закривання, щільнішого прилягання. Відросток люльки також був окутий металом і складався з двох частин: «шийкового верхняка» й «моштука» (мундштука). В останній вставляли дерев'яну частину для виведення диму — «чубук». До краю мундштука за «кольцо» (кільце) кріпилася «цепка» (ланцюжок), на якому висів залізний пристрій для прочищення люльки, протикання тютюну для кращої тяги й видалення нагару — «протичка». Вона мала форму гострого штиря з декоративним верхів'ям, що мало «кольцо» (кільце) й «жабку» (елемент, віддалено схожий на цю тварину). Ще один декоративний елемент — «поясок», зубчасте металеве окуття.

Цікаво, що частина перелічених назв має деякі аналогії в гуцульському «мосежництві» початку XX ст. — виготовленні різноманітних виробів із металів, зокрема люльок і аксесуарів

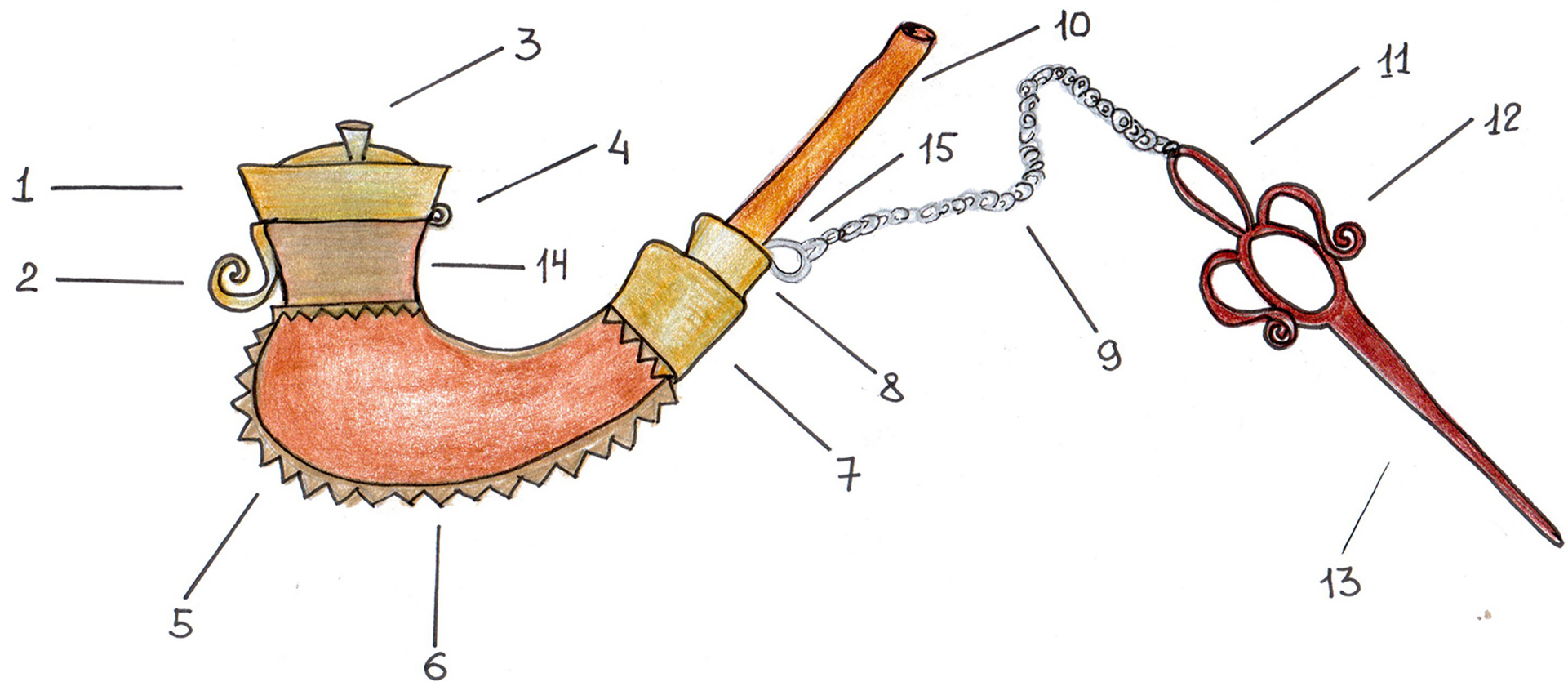


Рис. 7. Реконструкція люльки із зазначенням назв елементів і структурних частин за рукописом Луки Мелешка: 1 – «кришка», 2 – «носик», 3 – «стовчик», 4 – «ушко», 5 – «трубка», 6 – «поясок», 7 – «шийковий верхняк», 8 – «моштук», 9 – «цепка», 10 – «чубук», 11 – «кольцо», 12 – «жабка», 13 – «протичка», 14 – «крисовий верхняк», 15 – «ушко». Малюнок Оксани Коваленко

²⁷ Х. М. Содомора, «Металеві прикраси і доповнення в традиційному чоловічому костюмі українців Карпат кінця XIX — початку XX ст.: історія, типологія, художні особливості» (Дис. канд. мистецтвознавства, Львів, 2020), 71, 130.

²⁸ В. Шухевич, *Гуцульщина* (Верховина: Гуцульщина, 1997), 276, 277.

²⁹ Содомора, «Металеві прикраси», 130.

³⁰ О. М. Пошивайло, *Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна (Гетьманищина)* (Київ: Молодь, 1993), 133.

до них. Люльки переважно виготовляли з латунних або нейзильберових блях, зрідка відливали²⁷. Зокрема, у своїй відомій праці, вперше виданій 1901 р., Володимир Шухевич згадує про такі частини пристрою для куріння: «вершок», у який накладали тютюн; «сподок», у який затикали «цибух», частину якого, «пищок», брали до рота²⁸. «Місце з'єднання вершка зі сподком прикрашується гребенем або плетінкою. Вершок накриває гладка, трохи вигнута накривка»²⁹.

Висновки. Із обережністю можемо припускати, що на території підросійської України у XVII і до кінця XVIII ст. кількісно переважали глиняні люльки. В середовищі елітних прошарків побутували європейські вироби з порцеляни й фаянсу. Проте в масовому вжитку вони не були. До 1830-х кількість глиняного знаряддя для куріння стрімко зменшилася, натомість мода була на люльки. Від кінця XVIII ст., а особливо в першій чверті XIX ст., спочатку в середовищі військових, а згодом і широких верств населення були популярними дерев'яні люльки форми «штумель» (*stummel*). Саме вони переважали серед інших пристроїв для куріння аж до витіснення їх цигарками у XX ст. Ці дешеві речі, з доволі простими у виконанні, невідгадливими аксесуарами, стали своєрідною ознакою військового середовища, а пізніше бідних містян.

Загальні археологічні стратиграфічні спостереження, зокрема матеріали з Полтави, дають змогу припустити, що подібні вироби поширилися серед мешканців Полтави із кінця XVIII ст. Піком нової моди на ці вироби у місті можна вважати кінець 30-х років XIX ст. Однак зауважимо, що із розширенням джерельної бази цю дату може бути змінено.

Як у технологічних прийомах виготовлення, так і в назвах частин знаряддя для куріння простежується певна подібність на широкій території українських земель. Технологія виготовлення окремих елементів, зокрема кришок, зберігалася впродовж кількох століть і побутувала в кустарному виробництві кінця XIX — початку XX ст.

ДОДАТОК

Документ, який подано нижче, зберігається в Науковій бібліотеці Оренбурзького історико-краєзнавчого музею (Російська Федерація). Туди він потрапив після переїзду І. Зарецького до м. Оренбурга, де він організував кустарне виробництво³⁰.

Текст написаний на двох аркушах жовтого паперу, з обох боків, чорнилом чорного кольору (рис. 6). Окремі слова вигоріли до синього. На першому аркуші зображено люльку з кришкою та прикріпленою протичкою із підписами структурних частин виробу. Описані етапи роботи пронумеровано арабськими літерами. В публікації текст поділено на абзаци за цією нумерацією для полегшення сприйняття змісту. В повному обсязі документ опубліковано вперше зі збереженням орфографії та пунктуації оригіналу.

Арк. 1 (рис. 6). Собствиноручная работа, изобретатель этой работы Полтавской губерний Зеньковского уезда унтеръ офицеръ Лука Степанович Мелешко, селенія Великой Павловки.

1°. Рассказъ о своей работе какъ надо трубку зработатъ.

2°. Трубка она диривяная з дерева кленоваго тынька затесана обикновеннымъ тупоромъ.

3°. береця в руки ножъ и тодъ начинаетъ ее обстругуватъ, кода ее остружитъ то тода есть тако малынькой буравчикъ котормъ ея в середини провиртуимъ и потомъ опять есть такой малинько правушникъ котормъ после буравчика роздобвуаемъ.

4°. есть у насъ такія мягкія кожаніе квадратнія виличини у ладонь кусочки которія мочимъ клей и розвариваемъ его и намазиваемъ туже сами кусочки а зверху посипаемъ мелкимъ пискомъ а потомъ даемъ имъ засыхать кода они засохнут тода ними дерево вичищаемъ и кода вичистимъ то тода мажимъ Алелю и ставимъ в горячую печку раза 2 или 3 отево она такая делается гладкая и красная, потомъ объясню вамъ какъ нада ее зработатъ.

5°. покупаемъ красную и жолтую медь плотимъ за красною 40 коп. за 1 фунтъ а за жолтою 3 к. //

Арк. 1 зв. (рис. 6). 6°. и рубаемъ краною мидъ на такие малинькое квадратное чотириугольное кусочки (далі намальовано квадрат і підписано «ето онъ». — Авт.). Смотря по трубки если большая и кусочки большии если меньшая и кусочки меньшии а потом такой нибольшой чирипокъ набираемъ у него жару и кладем туда эти кусочки в жаръ и нада туда дуть пока оно стани червоною дуть всё нада губами потомъ кода станет червоное то тода выбрасиваемъ его на землю и даемъ ему схолодать а кода схолони тотода молотомъ до такой стальной бабки протукиваем такъ какъ ето в кузни и такъ повторяеця несколько разъ.

7°. а тода виделуемъ на такие штуки (намальовано коло. — Авт.) круглія а тода есть у насъ вотъ такая колодка и на ней ковадло (далі намальовано прямокутник із двома лініями вгорі й підписами: «головка», «носик». — Авт.) а на этой колодки на дереву ямка тода етою круглою штуку на ту ямку положимъ и молоткомъ малынькимъ уминаемъ а кода нимного умнѣм то тода на етомъ ковадли на носикѣ всё молоткомъ нажимаемъ несколько разъ пока зделаемъ шапочкой его вот таким маниромъ (тут олівцем намальовано «П». — Авт.) и всё время какъ только нимного, поцокаемъ, такъ у вогонь и кладѣмъ чтобы мняхкои билъ а то будитъ твердой то тода ничиво низьделаемъ.

8°. кода изделаемъ шапочкой то тода напильникомъ нарезуемъ у него эти сами зубцы которое унизу.

9°. а тода припаюемъ до него ушка до крисового вирхняка вирезуемъ такое з меди ножницами и, согынаемъ его (далі «в» закреслено. — Авт.) и такое тонинькое з меди виплескуемъ и тимъ ушка привязуемъ чтобы ниотпали тода силымъ припоемъ и зверху бурою и ставимъ тожи у вогонь и дуемъ пока прытой потани а тода, надеваемъ на трубку и малинькимъ молоточкомъ //

Арк. 2. (рис. 6). понимногу пригынаемъ пока обогнёмъ совсемъ какъ объясняю обоуинъ такъ самое и другій делается одно и тоже а потомъ напильникомъ опыливаемъ однимъ и другимъ и тимъ самимъ про которой я вам объяснялъ ято дерево вичищаемъ тію самою пицаною кошкою и мидь вичищаемъ чтобы свитьлей.

10^е. А потом есть такіа стальніа мережки зовуця котрими цъвиточки и всь узоры выделяемъ тожи самое так и кришка выделяется какъ и вирхнякъ а только и разниця , что соединяется з вирхнякомъ и кришки ушка вместо и заправляется дротъ и заклёпывается чтобы ниотпало и обгынаеця носикъ и на кришки зверху 3 квиточки и стовчикъ который я вамъ и обозначилъ на рисунку моей трубки собсвино ручно зделаной работа страшно загайная и морочная ну только чистая и страшно для чиловека вредная потому что сидящая всё зогнувь работа (далі «и коц» закреслено. — Авт.) и конецъ Милостивой Государь ктобъ схотелъ за горячий каминъ хватать такжи самое и ету работу страшно морочную работать какъ горы большы зымлы пахатной нету, кроме 119 квадратнихъ сажневъ усадби и конецъ

Звыните, что плохо напысалъ потому что заучилъ пысать самъ и сибя а в науки никакъ не билъ //

References

- Arkhiivni materialy Ivana Zaretskoho. Naukova biblioteka Orenburzkoho istoriko-kraieznavchoho muzeiu.
- Biliaeva, S., & O. Fialko. "Liulky z Karantynnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi (za materialamy rozkopok 2004 r.)." *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 14 (2005): 79–86.
- Chekanovskyi, A. "Ceramic pipes for tobacco smoking of the 17th-early 19th centuries from archaeological excavations in Kyiv". In *Ceramics and glass as a source for research on the past. The 4th International Symposium on Pottery and Glass OSTRAKON*, 41–42. Wrocław, 2019.
- Chekanovskyi, A., & L. Chmil. "Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhumiak (na Kyievo-Podoli)". *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk za rik 1995 3* (1996): 99–108.
- Chekanovskyi, A., & S. Pavlenko. "Pro deiaki fasony ukrainskykh keramichnykh liulok dlia palinnia tiutiunu za znakhidkamy v Narodnychakh (Zhytomyrska obl.)." *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 30 (2021): 106–108.
- Chique stummels. Pipemuseum. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/nl/chique-stummels>.
- Duco, D. H. *Century of Change, the European clay pipe, its final flourish and ultimate fall 1830–1940*. Amsterdam: Pijpenkabinet Foundation, 2004.

- Kovalenko, O. "Hlyniani liulky XVII–XVIII stolittia (terminolohichna rozvidka)". *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 15 (2006): 78–82.
- — —. "Tekhnolohiia vyhotovlennia liulok XVII–XVIII st. (za materialamy Poltavshchyny)". In *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: zbirnyk nauk. st. 2005 r.: Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok*, 62–74. Poltava, 2006.
- — —. *Hlyniani liulky XVII–XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo, 2008.
- Kovalenko, O. V., & R. S. Luhovyi (2019). Zvit pro provedennia arkheolohichnykh rozkopok poselennia XVII–XVIII st. v smt. Opishne Zinkivskoho raionu Poltavskoi oblasti. u 2018 rotsi. F. 1, 113 ark. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU.
- Kulatova, I. "Znakhidky kozatskoi doby z Bilskoho horodyshcha". *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 22 (1) (2013): 91–93.
- Kustary i remeslennyyky Poltavskoi huberniy. Po svedeniiam sobrannym v 1898 y 1900 hh. Poltava: Typo-lytohrafia D. Fyshberha, 1901.
- Kvitka-Osnovianenko, H. F. *Tvory v shesty tomakh*. Vol. 2. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury, 1956.
- Nazarenko, V. "«Kvartyrne pytannia» ta hospodarska diialnist osobovoho skladu rosiiskoho harnizonu m. Kyieva u druhii polovyni XVII–XVIII st." 2016. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2076-vadym-nazarenko-kvartyrne-pytannia-ta-hospodarska-diialnist-osobovoho-skladu-rosiiskoho-harnizonu-m-kyieva-u-druhii-polovyni-xvii-xviii-st>.
- Okhrimenko, L. A. "Arkheolohichna podorozh u «syvu» davnynu". In *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha-2017*, 275–282. Kyiv; Kotelva, 2018.
- Poshyvailo, O. M. *Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva. Livoberezhna Ukraina (Hetmanshchyna)*. Kyiv: Molod, 1993.
- Puholovok, Yu. "Ceramic Toys and Spare Time Items of Townspeople in Hetman Ukraine in the 18th Century: on Materials from an Excavation in Poltava". *Europa Postmediaevalis* 2 (2020): 153–162.
- Puholovok, Yu. O., & Ye. S. Kalashnyk. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv; Poltava, 2009.
- Shukhevych, V. *Hutsulshchyna*. Verkhovyna: Hutsulshchyna, 1997.

- Shyvelbush, V. *Smaky raiu. Sotsialna istoriia prianoshchiv, zbudnykiv ta durmaniv*. Kyiv: Nika-Tsentr; Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko, 2016.
- Sodomora, Kh. M. “Metalevi prykrasy i dopovnennia v tradytsiinomu cholovichomu kostiumi ukrainsiv Karpat kintsia XIX — pochatku XX st.: istoriia, typolohiia, khudozhni osoblyvosti”. Dys. kand. mystetstvoznavstva, Lviv, 2020.
- Suprunenko, O., & O. Sydorenko. “Materialy kozatskoi epokhy iz zaplavy Suly poblyzu Luben”. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 21 (1) (2012): 12–21.
- Sydorenko, O. V., & O. V. Kovalenko. “Deiaki rysy materialnoi kultury navkololubenskykh slobid XVII–XVIII st. (za materialamy khutora Ostriv)”. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy* 1–2 (2000): 84–90.
- Telehin, D. Ya., ed. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII*. Kyiv: Instytut zmistu i metodiv navchannia, 1997.
- Teplytskyi, V. P. *Reforma 1861 r. i ahrarni vidnosyny na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 1959.
- Tobacco pipe 1760–1830. Germany (?). Pipemuseum. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-18-100>.
- Tobacco pipe 1828–1835. Germany. Porzellanfabrik Tettau. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-21-990>.

Oksana Kovalenko, Yurii Puholovok

THE METAL ACCESSORIES OF THE TOBACCO PIPES (according to the ethnographic and archaeological materials from Poltava region)

The publication examines the spread of the “stummel”-shaped smoking pipe in the Ukrainian territory of the Russian Empire from the end of the eighteenth century to the beginning of the nineteenth century. Prior to the advent of cigarettes in the 20th century, these pipes were widely used. The inclusion of archaeological and ethnographic sources made it possible to establish the manufacturing

technology of metal accessories for these pipes and to clarify the names of their structural components.

Publication of an ethnographic source — a photograph and transcription of a manuscript from the expedition of the famous archaeologist, ethnographer, and ceramologist of the late 19th and early 20th centuries — Ivan Antonovych Zaretskyi — dedicated to the making of a wooden cradle with metal accessories and a decorative lid. The music was composed by Luka Meleshko of the village of Velyka Pavlivka in the Zinkivsky district of the Poltava region. He drew a pipe with a lid and stem attached and signed the names of the product's components.

The study involved the metal components of 19 wooden pipe fragments discovered during archaeological excavations in the Poltava region, primarily in the regimental city of Poltava. The authors analyzed the manufacturing technology of metal pipe components. On the basis of stratigraphic observations and European analogies, it has been determined that these pipes were used between the late 18th and early 19th centuries.

In general, it can be assumed that clay pipes predominated in quantity on the territory of sub-Russian Ukraine from the 17th to the end of the 18th century. Porcelain and earthenware pipes imported from Europe were among the elite, but they were not widely used. In the 1830s, there was a sharp decline in the number of clay smoking devices, while wooden pipes became increasingly popular. Beginning at the end of the 18th century and particularly in the first quarter of the 19th century, wooden pipes in the form of “stummels” became popular, first among the military and then the general populace. These inexpensive items, with their simple-to-use, low-art accessories, became a distinguishing characteristic of the military environment and, later, of the poor populace.

General stratigraphic archaeological observations confirm this. Particularly, the materials from Poltava indicate that similar products were popular among the residents of Poltava as early as the late 18th century, and that the end of the 1930s can be considered the height of the new fashion for these items in the city. With the expansion of the source base, this date may be subject to change.

Over the vast expanse of Ukrainian territory, a certain similarity can be observed in the manufacturing process and the names of smoking accessories' components. During the late 19th and early 20th centuries, artisanal production made use of the centuries-old know-how for crafting individual components, particularly lids.

Keywords: archaeology, tobacco pipe, tobacco pipe accessories, Poltava, Velyka Pavlivka, Poltava region, Ivan Zaretskyi.

ЕСЕЇ

ШВЕЙЦАРЦІ НА ПЕРЕХРЕСТІ ЄВРАЗІЇ:
МІКРОСЮЖЕТ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ
З ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександр Галенко

Олександр Галенко,

професор Вільного Українського
Університету (Мюнхен), доцент
кафедри тюркології Інституту
філології Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка,
запрошений викладач відділення
історії факультету словесності
Стамбульського університету

sasha.halenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6814-7549>

ШВЕЙЦАРЦІ НА ПЕРЕХРЕСТІ ЄВРАЗІЇ: МІКРОСЮЖЕТ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Хоча мікроісторичні дослідження є типовими для урбаністики, вони не можуть ігнорувати макроісторичної перспективи. Такою є історія України для історії українських міст. У статті звернуто увагу на цей факт з огляду на те, що українська історіографія потребує повної ревізії історії України, оскільки проголошення незалежної Української держави 1991 р. змінило об'єкт-суб'єкт національної історії. Суверенна Україна утворила нового суб'єкта людської історії, який не тотожний українському народу. Вона перетворила неоднорідне населення колишньої радянської провінції на одну націю, а український народ став опорою її суверенітету та культурної своєрідності. До незалежності єдиною можливим суб'єктом історії України був український народ із його пливкими характеристиками. Новий суб'єкт історії України — це людство, яке коли-небудь проживало на території суверенної Української держави й має драматично ширші, але фіксовані просторові, часові й культурні виміри. У цій статті викладено візію історії України, визначену цим актуальним суб'єктом, і саме з цієї перспективи оцінено роль швейцарських мігрантів в Україні у XIX — на початку XX ст. Підприємці зі Швейцарії, які осіли в Україні в окреслений період, заслужили почесне місце в історії України як видатні промотори індустріалізації та вестернізації.

Ключові слова: суб'єкт історії, цивілізація, землеробська колонізація, Україна, швейцарець, підприємець.

DOI: 10.15407/mics2022.02.223

УДК 930.2(477)

© Олександр Галенко, 2022

Мікроісторія, до якої широко звертається міська історія України, не буває вільною від макроісторичних перспектив. Адже аналіз, чим, власне, і є мікроісторія, діалектично взаємопов'язаний із синтезом, і зрозуміло, що обидва ці дослідницькі методи мають узгоджуватися один з одним своїми результатами. Між тим, міська історія не вкладається в рамки історії України, якщо її звично ототожнювати з історією українського народу, адже саме міста були головними місцями поселення іноземців і відповідно зонами іноземного впливу. У цій статті запропоновано альтернативну схему історії України, що ґрунтується на універсальних і об'єктивних критеріях історичного суб'єкта (суб'єктність, культурна своєрідність/ідентичність, час, простір). Вона розводить минуле України як території та українського народу, але фіксує між ними зв'язок як цілого і частини. Нарешті, ця праця пропонує в світлі цієї схеми розглянути один з мікросюжетів міської історії — діяльність швейцарських підприємців в Україні в XIX — на початку XX ст.

Цю статтю було задумано написати для діалогу зі швейцарськими істориками з нагоди відзначення 100-ліття встановлення дипломатичних відносин між Швейцарією та Україною, ініційованого Науковим товариством історії дипломатії та міжнародних відносин 2018 р. Стаття не увійшла до друкованого збірника матеріалів згаданого заходу через непорозуміння, спричинене висловленою думкою про те, що Україна виникла як новий суб'єкт історії лише 1991 р. внаслідок утворення суверенної визнаної держави. Це судження було сприйнято як заперечення існування України до 1991 р. саме через ототожнення минулого України та українського народу. Насправді історія України має значно ширші в часі й просторі параметри, ніж історія українського народу, яку вона охоплює. Таке непорозуміння виразно засвідчило, наскільки складним завданням для історичного цеху виявилось осмислення якісного переходу України від національної окраїни імперії до суверенної держави й відповідне переосмислення минулого України.

На жаль, є логічний зв'язок між тим, що не відбулося перегляду історії України після здобуття незалежності, й воєнною агресією Росії проти України, яка розпочалася 2014 р. Під час теперішньої ескалації після 24 лютого 2022 р. відкрито проявилася мета Москви не лише знищити Україну, а й заперечити її існування у минулому. До 2014 р. українська історіографія навіть не шукала в історії України місця для півдня країни. Не дивно, що населення півдня слабо уявляло свій зв'язок із рештою України, і це дало змогу росіянам підбурити його на сепаратистські проросійські виступи. Після 2014 р. українська історіографія узялася заперечувати будь-які російські претензії, однак не спромоглася вийти за межі звичних радянських схем історії України, на які, зрозуміло, спиралися росіяни. Типовим прикладом такої необачності став пошук «неконфліктних» відносин українців і тюркських народів, передусім кримських

татар, із метою продемонструвати належність Кримського півострова Україні. Для цього потрібно було закрити очі на татарське людоловство, що забрало мільйони людей, і українську колонізацію з козаччиною, що перетворили половецький колись степ на український. Без адекватних пояснень минулого країни і нації логічно заперечити їхнє право на існування.

Отже, автор сподівається, що ця стаття стимулюватиме широке переосмислення історії України у середовищі істориків урбанізму, яке видається вже давно назрілим.

ШВЕЙЦАРЦІ В УКРАЇНІ – МІКРОСЮЖЕТ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Швейцарія і Україна не є і ніколи не були сусідами. Хіба що коли Галичина і Закарпаття входили до складу Австро-Угорської імперії, а та межувала зі Швейцарією.

Між Швейцарією і Україною не було ані воєн, ані миру. Хіба що деякі міжнародні договори, які стосуються України, укладено в Швейцарії. Одним із них є конвенція Монтре про режим Чорноморських проток, про яку почали часто згадувати від початку війни Російської Федерації проти України у 2014 р. Однак Україна не підписувала цю конвенцію 1936 р., адже тоді була лише провінцією Радянського Союзу.

Про масові міграції між двома країнами теж не відомо. Колись Наполеон завів швейцарські полки у Російську імперію. Швейцарська піхота ушавилася під час битви на річці Березина, що вливається у Дніпро на сусідній з Україною Білорусі. Декілька швейцарських колоній існувало на степовому півдні України у XIX ст. — на початку XX ст. — Шабо на Одещині, Цюріхталь на Кримському півострові. Як і інші села іноземних колоністів, вони зберігали свою окремішність та ідентичність, які зникли у радянський час. Тому їхній зв'язок з історією краю ще потребує спеціального дослідження.

Найбільше є даних про швейцарських мігрантів у містах. Приміром, женецького гугенота Франца Лефорта (1656–1699), близького товариша і наставника молодого російського царя Петра I, доля кілька разів заносила в Україну. Під час дворічної служби у Києві він навчився по-татарськи стріляти верхи з лука. Він хизувався своїм умінням на батьківщині, коли приїхав у відпустку 1681 р.

Отже, на сьогодні зв'язки між двома країнами найкраще віддзеркалюють власники швейцарських підприємств, що працювали в Україні, головну у Києві, за кілька десятиліть перед російською революцією 1917 р., що виділяються у період капіталізму. Ідеться лише про кількох осіб, щоправда, відомих, адже про деяких навіть залишилися згадки в російській літературі. Тож важко реалістично, уникаючи применшення або перебільшення, розглянути відносини між двома країнами. Єдиний спосіб змістовно й об'єктивно оцінити ці дані полягає в тому, щоби принаймні

¹ Див. тематичну збірку: С. Й. Грица, О. І. Дей і М. Г. Марченко, упоряд., *Наймитські та заробітчанські пісні* (Київ: Наукова думка, 1975), 490.

виявити, як діяльність швейцарських підприємців відповідала тенденціям історичного розвитку України. Іншими словами, мікроскопічний сюжет на ширшому тлі має стати помітним.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПАРАДИГМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Для досягнення поставленої мети, однак, потрібно з'ясувати, що ж собою являє історія України, в якому напрямку вона рухалася і продовжує рухатися.

За панівним, традиційним поглядом, історію України ототожнюють із історією українського народу. Відповідно, минуле постає як боротьба за створення національної держави. Для неукраїнців такий підхід пропонує лише довільні й часто суперечливі оцінки. Приміром, дозволяє зворушливо представляти усіх іноземців, які проживали разом з українцями, в ролі апостолів дружби між народами, якщо тільки не збереглася пам'ять про їхні злочини. Навіть якщо достеменно не відомо, чи ті іноземці взагалі вирізняли українців з-поміж інших народів, передусім тих самих росіян. Адже для цілого світу Російська імперія і Радянський Союз уявлялися Росією, і лише теперішній напад Російської Федерації на Україну з усією очевидністю довів відмінність українців.

Між іноземцями й українцями часто були соціальні бар'єри. Для швейцарських підприємців українці були найманими робітниками, а між ними годі шукати дружні взаємини. Та й український фольклор, який дуже довго слугував публічним медіумом для неписьменного українського селянства, відбив щиру та щемливу реакцію українців на суспільні конфлікти, принесені капіталізмом. Окрім важкої праці, українці нарікали у своїх піснях на сваволю й несправедливість фабрикантів та фабричного персоналу, знущання над людською гідністю, злидні, розлуку з родичами та коханими, алкоголізм, насильство над жінками тощо. Ось зразок такої пісні:

А мій милий у неволі,
У неволі — на роботі,
Він на сахарнім заводі.
Ой де днює, там ночує,
Як задзвонять, то й почує,
Бере струмент та й майструє.
Струмент до рук прикипає.
А ніт очі заливає,
А хазяїн його лає.
Лає, лає — навчає
І аришином потягає¹.

Комуністична влада в Україні спекулювала такими свідченнями, щоб переконувати населення у вигаданих благах соціалізму. Проте немає підстав ігнорувати або брати під сумнів правдивість народної творчості. Вона є цінною пам'яткою громадської думки неписьменної маси українців у відповідь на виклики індустріалізації.

Очевидна вада національної парадигми полягає у тому, що вона взагалі виносить іноземців за межі національної історії, прагнучи довести унікальність українців. Однак притаманне їй іншування неукраїнців і відведення їм ролі суто агентів стороннього впливу не просто заперечує вирішальну роль іноземців у важливих культурних надбаннях українців, а передусім применшує вплив інших цивілізацій у творенні України. Власне, місто не є українським винаходом. Вогнепальну зброю і важкий плуг теж винайшли не в Україні, однак вони стали головними знаряддями формування її території, зокрема колонізації степів. Наука й освіта в Україні взувалися на європейські практики, хоч би вони доходили через руки Речі Посполитої та Російської імперії. Зрештою міський лад і культура міст України, а отже і їхня роль у поступі української нації, не стільки виростають із традицій віча, хоч і відомого за Русі, скільки завдячують магдебурзькому праву з його інститутами самоврядування, що були запозичені у Німеччині у помонгольський час. Україна є взірцевим прикладом творення своєрідної культури на перехресті різних цивілізаційних впливів. Тому якщо, в кінцевому підсумку, применшувати роль іноземців, то парадоксально применшуються талант і праця самих українців у використанні набутків людського поступу. Автоматично міста, як головні осередки поселення іноземців та агенти цивілізаційних впливів, теж виносять за межі національної історії.

Особливу проблему щодо історії України становить брак суб'єктності нації та країни у минулому. Українці лише епізодично демонстрували свій вплив на хід історії, а здебільшого були підданцями кількох імперій і виконували роль об'єкта зовнішнього впливу. Їхню самостійну роль в історії оцінити непросто. Наприкінці XIX — на початку XX ст. українці ще й входили до складу двох імперій — Російської та Австро-Угорської, причому і там були поділені відповідно до адміністративно-територіальних одиниць, які не зважали на етнічні кордони. Це вже інша річ, що Київ, що був лише столицею Київської губернії Російської імперії, визнавали столицею уявної України.

По суті, брак суб'єктності України заперечує в межах національної парадигми історії саму постановку питання про причетність швейцарських підприємців, навіть тих, які діяли у Києві, до історії України. Це питання скоріше стосується історії тодішнього суб'єкта, у складі якого перебував Київ з Україною, а саме Російської імперії. Іноземці у тодішній Україні діяли під контролем саме російської влади, яка своєю чергою розглядала їх не інакше, як і самих

українців, — як ресурс для досягнення власних цілей. Тож у межах національної парадигми, хоч би якою органічною вона здавалася для україністики, власне українсько-швейцарських відносин просто не могло бути. Можна було бачити лише життєві історії окремих осіб, які перебували в Україні.

Що гірше, це те, що сама Україна через ототожнення з нацією не має точних і сталих параметрів. Адже українці не існували одвічно, а формувалися поступово, і їхня культура, що є визначальним критерієм як нації, так і історичного суб'єкта, визрівала, змінювалася і продовжує змінюватися у часі та просторі.

Міста, власне, демонструють нездатність національної парадигми пояснити історію теперішньої країни, адже на цій території вони виникли задовго до появи в історії українців і навіть їхніх предків слов'ян. Міста, відомі на території України, приміром давньогрецькі, візантійські, італійські, золотоординські, османські, тривалий час належали цивілізаціям, дуже відмінним від української. Їхнє перетворення на українські Білгород-Дністровський, Одесу, Керч, Євпаторію та інші не дає підстав вважати їх українськими у давні часи. Словом, ототожнення нації з країною робить дуже великі винятки з історії України. Причому передусім ідеться про той самий південь, куди націлена російська агресія проти України.

Іншу перспективу історії України відкриває сучасна Українська держава, утворена 1991 р. З одного боку, вона створила новий суб'єкт історії людства. З іншого, вона ж надала нову якість українському народу в ролі суб'єкта історії. Звісно, український народ демонстрував свою суб'єктність і до утворення державності. Проте з проголошенням незалежності 1991 р. український народ змінився якісно. Він перетворився з етнічної спільноти на суверенну спільноту з державною організацією, себто державу Україна. Так поряд з етнічною з'явилася українська громадянська ідентичність, якої не було. Українська етнічна ідентичність стала частиною громадянської ідентичності, але тією, що визначає її культурну і соціальну своєрідність. Без етнічної ідентичності завжди зберігається ризик втратити культурну своєрідність і отже підстави для громадянської особистості. Відтоді, як Україна в статусі визнаної держави стала суб'єктом історії людства, об'єктом історії України стало саме минуле цієї держави, себто уся історія людства, що призвела до створення цієї держави.

У новій парадигмі історія України має точні й об'єктивні виміри. Територію і населення окреслюють визнані державні кордони. Її історичний час — це минуле, засвідчене на цій території писемними джерелами. Ці джерела визначають історичний час, тому що вони, передаючи мову, безпосередньо відбивають людську свідомість. Тож писемні джерела також несуть культурний вимір людського минулого.

За цими вимірами незалежна Україна істотно відрізняється від українського народу. Зокрема, територія України не збігається з українською етнічною територією, себто територією компактного розселення українців. Вона менша від тієї, яку етнографи встановили на кінець періоду капіталізму, і тієї, яку навіть було міжнародно визнано за Брестським миром 1918 р. Проте вона значно більша за північно-західну частину країни, що входила до складу Русі, з якої виводять походження українського народу. Історичний час для України також починається за півтора тисячоліття до утворення Русі. Відповідно багатшим є і культурне розмаїття населення, яке проживало у країні, адже воно охоплює усі спільноти, а не лише український народ і його предків.

В оцих величезних розбіжностях між минулим країни та минулим її нації-творця і полягає специфічна проблема історії України. Вона стала причиною обширних прогалин і серйозних помилок у знаннях про минуле країни через неухильність україністики до всього, що не стосувалося українського народу. На жаль, після здобуття Україною незалежності українські історики не зауважили зміни в предметі історії України та нових нагальних тем, що виникли у зв'язку з цим. Досить зауважити, що південна половина країни залишається за межами національної історії упродовж тисячоліть. Закономірно, що спроба пострадянської Російської Федерації силою відновити владу над Україною 2014 р. своєю першою метою мала саме південь.

УКРАЇНА – ЦЕ ПЕРЕХРЕСТЯ ЄВРАЗІЇ

Отже, як виглядає Україна в ролі суб'єкта світової історії? Коротко кажучи, територія сучасної Української держави займає територію, на якій у минулому жили не лише українці. За культурною ідентичністю ця територія являє собою перехрестя кількох цивілізацій, що займали три ареали. Головні творці держави — українці — мали своїми предками мешканців лише одного з цивілізаційних ареалів, але сформувалися як особня культурна спільнота у процесі заселення та освоєння інших двох.

Деякою мірою Україна подібна до Швейцарії, яка об'єднала території, населені носіями різних мов і культур. Однак швейцарці, попри мовні та культурні відмінності, належали і належать до однієї цивілізації, яку умовно називають європейською, або західною. Територію ж України за винятком останніх двох століть було поділено між носіями різних цивілізацій. Ще більша відмінність України від Швейцарії полягає у тому, що тут була арена не лише сусідства, а й змагання народів і цивілізацій, і боротьби на знищення також. Українці створили цю країну в результаті витіснення інших сусідів. Це змагання цивілізацій в Україні,

однак, ще не завершилося. Відомий суспільний рух під назвою Євромайдан обстоював саме цивілізаційний вибір — на користь Європи. Цей самий вибір (разом із незалежністю) Україна захищає уже зі зброєю і після Євромайдану, борючись проти агресії Росії.

На території України добре помітно цивілізаційні ареали. Вони збігалися з трьома ландшафтними зонами, які у доіндустріальну добу зумовлювали господарчу спеціалізацію їхнього населення. Степи з лісостепом, що займають південну половину країни, належали кочовим скотарям Євразії. В Україні був західний кут Євразійського степу, що на сході заходив у Китай, а на заході обмежувався Дунаєм. Також на півдні, на узбережжі Чорного моря (специфічна риса ландшафту!), проходила окраїна цивілізацій Середземномор'я, сполучена зі своїм цивілізаційним масивом морськими шляхами. У північних лісах мешкали слов'яни-землероби, яких слушно вважають предками українців через спільні риси культурної ідентичності.

Тисячоліттями ці три зони існували осібно, і спільноти, які в процесі еволюції заступали одна одну в межах кожної зони, зберігали культурну тяглість, що зумовлювалася передусім панівним способом господарювання. Навіть коли завоювання або вибір якоїсь світової релігії викликали цивілізаційні переміни, культурна тяглість все одно зберігалася. Приміром, монгольське завоювання знищило тільки політичну організацію Русі й суттєво вплинуло на її культуру, однак не змінило цивілізаційної належності ані Русі, ані інших складових Золотої Орди. На узбережжі Чорного моря самі монголи дозволили заснувати колонії купецьким республікам Генуї та Венеції, провідним економічним і політичним державам Середземномор'я. Кочовики залишилися панувати на степу, проте їхня ісламізація на початку XIV ст. долучила Причорноморський степ до ісламського Близького Сходу. Взаємодія між сусідами, що належали до різних цивілізацій, тривалий час також не порушувала кордонів між згаданими зонами, тому що природні умови визначали тип господарства, сільське передусім.

Історичний час для України розпочинається на степу. Навали кіммерійців і скіфів на давні держави Урарту та Ассирію залишили перші писемні повідомлення про людність України. Саме під час скіфо-кіммерійського потопу на Близькому Сході у Скіфії на північних берегах Чорного моря утворилися перші грецькі колонії, бо греків привабила торгівля зі степовиками, і відтоді ці краї стали частиною грецької ойкумени та Середземномор'я.

За півтора тисячоліття до постання Русі в Україні було лише два південні ареали. Утрюх із Руссю вони проіснували до монгольського завоювання у першій половині XIII ст. Монголи об'єднали їх у своїй імперії, та ще й з двома іншими ареалами (ісламським Хорезмом і примітивними лісовими народами). З розділом Монгольської імперії на чотири відділи (улуси) територія України опинилася у складі західного відділу, який називали іменем його власни-

ка — Джучі, сина Чингісхана, однак під впливом московської традиції увійшов в історію під назвою Золотої Орди.

Монголи, як зазначено, не подолали цивілізаційних розбіжностей на завойованих землях і не мали такої мети. Проте, свавільно й жорстоко розпоряджаючись усіма ресурсами завойованих земель, насамперед людськими, яких вони мали за своїх невільників, запустили широку й інтенсивну взаємодію між усіма цивілізаціями, що опинилися під їхньою владою. Монголи навіть провели адміністративні кордони своїх провінцій (*тумен* — «десять тисяч [війська]») за степовою практикою — по довгих річках Східної Європи (Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Волга, Урал), що протікали через осілу та степову зони, прибравши між ними державні кордони, що існували до завоювання (між Руссю та Половецьким степом, між степом та візантійськими провінціями у Криму). У цих обставинах підкорене осіле населення Русі вимушено засвоювало притаманні степу воєнні вміння, приживалося до заведеного монголами державного управління, вбирало матеріальну та й духовну культуру кочовиків. А головне — монголи втягнули колишню Русь у політичний простір Монгольської імперії. Зруйновані політичні кордони відкрили змагання нащадків Русі зі степовиками, що принесло цивілізаційну взаємодію і зрештою призвело до виникнення України.

Слов'яни вживалися у чужий для землеробів степовий світ. Водночас поширення в Україні важкого плуга з XIV ст. дало змогу слов'янам орати степову цілину, а отже поширити свій традиційний спосіб господарювання — осіле землеробство — на степ, де його ніколи не існувало. В Україні цьому ще й сприяли природні умови — лагідніший, ніж далі на північ і схід, клімат, орієнтована на південь густа річкова мережа басейну Чорного моря й родючі чорноземи. Степ відкрився для стихійної слов'янської колонізації з різноманітними мотивами — економічними й воєнними. Так створився ґрунт для появи українського козацтва — слов'янської спільноти у степовій зоні, що розвинула самоорганізацію на зразок степовиків, однак виплекала політичні амбіції під впливом шляхетської ідеології Речі Посполитої.

Монгольський адміністративний поділ на тумени стимулював утворення в їх межах зародків нових держав на осілих землях — Литви, Московії, Молдавії, Валахії. Ці держави були втягнуті у степову політику, адже столиця Золотої Орди була центром політичного тяжіння у Східній Європі до кінця XV ст. Литва, скориставшись політичною кризою Золотої Орди у середині XIV ст., розсунула свої кордони на усе Правобережжя Дніпра, зокрема на степи, які були в межах «свого» тумену (між Дністром і Дніпром), й на осілі землі Русі, які належали сусідньому Кримському тумену (його оригінальна назва), розташованому між Дніпром і Доном. Державна експансія Литви та Польщі з її воєнними та адміністративними заходами

стимулювала і надійно закріплювала посування межі колонізації степу на південь. Аристократія і шляхта з власної ініціативи також втягувалися у воєнну експансію та господарську колонізацію. Державна унія Великого Князівства Литовського й Польського королівства від 1385 р. подвоїла силу наступу на послаблений політичною анархією степовий південь. Освоєний і заселений землеробами степ уже не повертався до татар. Саме в межах Польсько-Литовської держави з нащадків Русі й творився український етнос. Колонізація степу, в якій він міг брати участь і як людський ресурс у руках правлячого класу, і як стихійний ініціатор, була одним із чинників цього процесу.

Формування українського етносу в межах Польсько-Литовської держави, з її переважно католицьким правлячим класом, відкрило також європейський вплив на історію України, нехай і опосередкований політичними традиціями цієї держави, зокрема занесеними монголами. Власне, перебування у католицькій державі стимулювало консолідацію українського етносу на підставі його іншого, православного віросповідання. Воєнна революція у Європі, відкривши широкий доступ українському козацтву до вогнепальної зброї, забезпечила йому вирішальну воєнну перевагу над степовиками вже під кінець XVI ст. Козаки, які в очах степовиків були воєнними рабами, скористалися у Польсько-Литовській державі європейськими суспільними ідеалами і на підставі воєнної служби почали домагатися таких станових привілеїв, як у польської шляхти. Економічні зв'язки Польсько-Литовської держави з Європою, де розвинувся високий попит на продукти харчування, були потужним стимулом як для господарського освоєння степів правлячим класом, так і для стихійної селянської колонізації. Перелічені європейські впливи означали, що землеробська колонізація не лише формувала територію України, а й зрештою притягала колонізовані степи до Європи. Іншими словами, українська колонізація просувала кордони Європи на схід.

Воєнні успіхи козацтва, передусім проти османців і кримських татар, очікувано супроводжувалися зростанням як корпоративної ідентичності, так і політичних амбіцій. Саме посилюючись на права шляхетського стану, що їх обстоювала воєнна служба на користь державі, козаки — початково військові невільники степовиків — зажадали станових привілеїв шляхти. Спершу байдужі до релігії, відкриті навіть для мусульман, козаки у пошуку важелів впливу на Річ Посполиту знайшли природного союзника в особі православної церкви, а з нею і усієї маси православних Речі Посполитої. Козацтво, попри корпоративну осібність, визнало себе частиною православної Русі, а Русь в особі козацтва набула реальну силу і гідність. Відновлення під патронатом козацтва 1620 р. православної ієрархії, знищеної після церковної Брестської унії 1596 р., й небувалий воєнний успіх козаків, по суті перемога над османським військом під Хотиним 1621 р., принесли перше міжнародне визнання українців як окремого

народу. Османці у тексті перемир'я, написаного під стінами Хотина, написали про «козацьке плем'я». Так з'явилася українська нація.

Гострий конфлікт між українським козацтвом і Річчю Посполитою призвів до повстання козаків 1648 р., що втягнуло усе українське суспільство. Успіхи повстання (завдяки военній підтримці козацтва з боку Османської імперії) та заведення козаками адміністрації на підконтрольних землях спричинилися до утворення української держави. Держава взувала на воєнно-політичну організацію степовиків і тому, зокрема, узяла назву Війська Запорозького. Водночас в ній зберігалися і європейські традиції, запозичені від Речі Посполитої. Проте, потребує союзника у боротьбі за незалежність, нова держава пішла на приєднання до Московського царства 1654 р.

У політичній системі Московії, спадкоємиці Монгольської імперії і відповідно степової політичної культури, козацька держава набула, однак, статусу підданця, а не союзника, себто зберігала лише номінальне самоврядування (до 1786 р.). Натомість Московія, що внаслідок модернізації Петра I перетворилася на європеїзовану Російську імперію, скористалася багатим потенціалом українців (зокрема воєнним, колонізаційним, культурним, а також територією з її ресурсами) подібно до того, як монголи користувалися Руссю. Спершу оволодівши 1667 р. у боротьбі з Річчю Посполитою тільки половиною тодішньої України (між Дніпром і Доном), Російська імперія через сім років наважилася вступити у війну проти Османської імперії. Саме московські походи на Чигирин 1674 і 1676 рр. і Бахчисарайський мир розпочали московську агресію проти Туреччини. До 1812 р. Російська імперія здобула усе Північне Причорномор'я, а надалі продовжила експансію на османських Балканах і на Кавказі. Україна з її територією та людськими ресурсами була воєнною базою цієї імперіалістичної політики, доки існувала Російська імперія.

Заразом Російська імперія використовувала українців для землеробської колонізації приєднаних територій. Це призводило до розселення українців на півдні України й Кавказі. У 1791–1793 рр. російський уряд переселив на Кубань кілька десят тисяч українських козаків, створивши Кубанське козацьке військо — також номінальну автономію, на зразок ліквідованого 1775 р. Війська Запорозького. Пізніше українці переселялися на Кавказ, у Надволжя, на Урал, Сибір і Далекий Схід. Останні масові переселення українців здійснював уже Радянський Союз із метою відновлення господарства Кримського півострова одразу після його руйнації внаслідок депортації кримських татар 1944 р., а з 1954 р. уже степів Казахстану. Кримський півострів було передано до складу Української РСР 1954 р. через потребу того самого господарського відновлення, себто колонізації, після очевидного фіаско радянської влади, що намагалась подолати економічну катастрофу, спричинену депортацією

² В. Сартор, «Жизненный узел. Зерновой экспорт России в XIX — начале XX в. Структурные особенности и причины зависимости экономики России», в *История России. Экономика, политика, человек* (Санкт-Петербург, 2011), 226–232.

кримських татар, покладаючись на ресурси Російської Федерації. Економічна розбудова Криму після 1954 р. стала фіналом української колонізації в історії країни, свідченням колонізаційного потенціалу українців.

Результатом української землеробської колонізації Причорномор'я стало негайне відкриття експорту зерна на європейське Середземномор'я через новозведені російські порти на Чорному й Азовському морях. До французького порту Марсель перші кораблі прибули 1784 р. Відтоді хлібний експорт відповідав за велику частку прибутків від зовнішньої торгівлі Російської імперії, сягаючи від 40 до 80 % її загального обсягу. Слушною є думка про те, що хлібна торгівля була такою самою важливою для Російської імперії, як торгівля нафтою для теперішньої Російської Федерації². Прикметно, однак, що саме Україна, а не Росія, здобула собі славу «європейської житниці», яка не зникла й донині. Це стихійне й тому переконливе визнання Європою свого зв'язку з Україною.

Іншим наслідком українського освоєння півдня стала його індустріалізація. Зрозуміло, що цей процес було зумовлено відкриттям тут покладів корисних копалин, потрібних для металургії та інших галузей промисловості. Однак саме українська колонізація відкрила цю окраїну Євразійського степу для індустріальної Європи, яка, власне, була головним рушієм індустріалізації, забезпечуючи її інвестиціями, технологіями, експертами, обладнанням тощо.

Отже, українська колонізація стала явищем всесвітньо-історичного значення, яке полягало у заміні степової цивілізації з її обмеженим економічним потенціалом на осілу цивілізацію з набагато потужнішим аграрним та індустріальним виробництвом.

Модернізація господарства України хоч і орієнтувалась на європейський ринок і користувалася багатьма здобутками західної цивілізації, проте не спричинила європеїзації суспільства, себто засвоєння західних свобод і цінностей. І українці, і Російська імперія загалом, до складу якої увійшла Україна, залишалися носіями політичних і культурних традицій, серед яких усе ще були живі релікти степової культури. Іншими словами, вестернізація економіки мала вкрай обмежений вплив на суспільство Російської імперії, а далі й її спадкоємця — Радянського Союзу. Нововведення обмежувалися переважно військом і господарством, та й впроваджувалися традиційними для степових реформаторів насильницькими методами. Перефразовуючи В. Леніна, варварством долав варварство не лише Петро I, а й радянські вожді, передусім сам В. Ленін і Й. Сталін. Степові витоки російської культури інтуїтивно визнала й інтелектуальна течія, відома як євразійство, що початково намагалася пояснити російську революцію та більшовизм, а тепер легітимізує амбіції правителів Росії щодо світового панування. Одне слово, Україна у складі Російської

³ Див.: С. З. Мошенський, *Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи* (Лондон: Xlibris, 2014), 33.

імперії та СРСР віддалилася від європейської цивілізації, і тому ще й досі стоїть на цивілізаційному роздоріжжі.

Із наведеної схеми випливає, що Україна виникла на перехресті трьох цивілізаційних зон унаслідок поширення однієї з них на дві інші. Попри всю складність і суперечливість цього процесу, немає сумніву, що його хоч і опосередковано, але потужно стимулювала західна цивілізація Європи, і що він у такий спосіб посував європейську цивілізацію на схід. Достоту саме через оце змагання цивілізацій Україна виконує роль своєрідного східного бастиону Європи, як Іспанія була західним, де християнська реконкіста витіснила ісламську цивілізацію. Інша річ, що цей процес триває й нині, і усі ми є його учасниками та/або свідками.

ШВЕЙЦАРСЬКІ ПІДПРИЄМЦІ В УКРАЇНІ

В історії України залишились імена декількох швейцарських підприємців кінця XIX — початку XX ст.

Яків Гретер був засновником і керівником одного з найбільших підприємств Києва — машинобудівного заводу, що мав ім'я Якова Гретера і Йосипа Криванека (у радянський час — «Більшовик»). Засноване воно було 1882 р. на хвилі індустріалізації. Київ, щоправда, був розташований поза її основним ареалом — Донбасом і Подніпров'ям, де розвивалися металургія та пов'язані з нею галузі промисловості й домінували французькі та бельгійські інвестори. Яків Гретер спершу орієнтувався на випуск металевих виробів промислового й побутового призначення (ліжка, арматура, рафінадні форми, фільтр-преси, болти, гайки, скоби тощо). Внаслідок реконструкції 1890 р. завод було переорієнтовано на випуск важкого і складного устаткування для цукроварень, цегельних і лісопильних заводів, насосів, чавунного й мідного литва. Також власники заводу підряджалися на вигідні замовлення російського уряду з виготовлення рейок і мостових конструкцій для залізниць. Залізничний бум надавав шанс для виробників за межами півдня. Будівництво у Києві, який стрімко забудовувався, також виробило попит на металеві конструкції. Зокрема завод виготовляв їх для контори Державного банку, в якій тепер розміщується Національний банк України.

Спеціалізація заводу відповідала також провідній господарській місії Києва як цукрової столиці Російської імперії. Саме під кінець 1880-х на цукрові заводи, розташовані в Україні, головню у Київській, Подільській та Волинській губерніях, припадало майже 90 % цукру, виробленого у Російській імперії (зокрема 87,8 % у 1887–1888 рр.)³. Київські контрактний ярмарок і біржа стали центром міжнародних фінансових операцій, пов'язаних із цукровим виробництвом і продажем цукру. У Києві продавали майже дві третини цукру, виробленого

⁴ Там само, 38–42.

⁵ Л. Р. Слободян, Л. А. Коваленко, Л. С. Перелигіна і В. В. Янковий, «Найстарішому київському машинобудівному заводу — 125 років», <https://kpi.ua/bilshovyk>.

⁶ Мошенський, *Фінансові центри*, 30.

⁷ Там само, 62.

⁸ В., Нетребский и В. Шерстобитов, «Фанкони-Семадени», *Одесские известия*, 04.02.2017, <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2017/03/07/semadeni-fankoni>. Слід лише зауважити, що містечка Самоден на річці Альбула, про яке твердять автори статті, не існує. Через Самедан протікає річка Інн, але поблизу лежать витоки Альбули.

⁹ «Шоколадный Семадени», сайт Інтересный Киев: <https://www.interesniy.kiev.ua/ua/shokoladnyiy-semadeni/>.

¹⁰ Там само.

в Російській імперії. Тут оперували переважно контрактори з Європи, однак були замовники навіть із Японії⁴. Серед основних клієнтів підприємства Гретера і Криванека були такі цукрові гіганти, як Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків, Грушевський і Смілянський цукрові заводи графів Бобринських, цукрові заводи братів Бродських⁵. Газета «Київський телеграф» ще 1861 р. піднесено писала, що цукровий завод Браницьких у Вільшані є одним із найкращих у Європі, зокрема в ньому надзвичайна чистота та порядок⁶.

У 1898 році чеські інженери Антонін Унгерманн і Томаш Неедли, які працювали на заводі Гретера і Криванека, заснували власне чавуноливарне підприємство. Після більшовицької націоналізації воно увійшло до складу іншого відомого київського заводу «Червоний екскаватор»⁷.

Ще одним сектором економіки України, де відзначилися швейцарці, було виробництво шоколаду. Певно, це було зумовлено високою міжнародною репутацією швейцарського шоколаду. На хвилі популярності винайденого ними плиткового молочного шоколаду швейцарці у другій половині XIX ст. наростили експорт. З іншого боку, економічний бум, який переживала Україна у цей час, стимулював прибуття підприємців з Європи і, отже, поширення з ними європейських смаків, що створило вигідну кон'юнктуру зокрема й для швейцарських кондитерів. Саме підприємці і стали головними клієнтами цих закладів.

Одеса, на той час центр світової хлібної торгівлі, дуже цікавила швейцарців. Тут було відкрито швейцарський консулат (на вул. Гоголя, 19), а в місті була популярною пісенька «Кругом одни швейцарцы...». У гостей із закордону часом прохоплювався подив від ділової метушні на вулицях Одеси та Києва. Зокрема Марк Твен був у захваті після перших відвідин Одеси, що нагадала йому справжнє американське місто. Тож не дивно, що швейцарець Яків Фанконі саме в Одесі відкрив кав'ярню, що згодом стала популярною. Після смерті засновника заклад перейшов у власність його управителя Флоріана Яковича Скведера, теж швейцарця, уродженця містечка Самедан⁸. В Одесі розпочинав свій бізнес і Бернар-Отто Семадені, який, зважаючи на прізвище, напевно приїхав із того самого містечка.

Відомим у Києві кондитер був Йосип Трамер. Мартін Штіфлер відкрив свій перший заклад у Києві ще 1859-го. У 1888 р. М. Штіфлер і Бернар Семадені, який 1877 р. переїхав з Одеси до Києва і відкрив тут власну кондитерську, започаткували великий бізнес із фабрикою цукерок, кондитерськими і буфетами у Києві на Хрещатику⁹. Кондитерську Семадені кияни називали «Новою швейцарською», щоб відрізнити її від «Швейцарської кондитерської», відомої ще з 1860-х¹⁰.

Невдовзі кондитерська Семадені стала широковідомою в Києві завдяки вишуканому асортименту. Та, мабуть, найбільшу популярність вона мала в біржових маклерів, яких тоді

¹¹ Мошенський, *Фінансові центри*, 49.

¹² Письменник О. І. Купрін з антипатією змалював їхній портрет в оповіданні «Зайці» з циклу «Київські типи».

¹³ Мошенський, *Фінансові центри*, 63.

прозивали «зайцями». Після поліцейської заборони 1895 р. збиратися на вулиці перед будинком біржі ця кондитерська стала одним із найпопулярніших місць, де зустрічалися маклери й вільні біржові гравці¹¹. Поза сумнівом, власник кав'ярні добре розумів важливість цієї категорії клієнтів, тож не зважав, якщо вони справляли неприємне враження на інших киян¹² і подеколи писали під час переговорів підрахунки просто на білих мармурових столах. У кав'ярні також була європейська преса (з біржовими новинами світу) та більярд. Напівжартома цей заклад називали другою біржею.

Брати Карл і Альберт Вюрглери постачали з Європи обладнання для цукрових заводів, броварень і винокурень. Очевидно, їхній партнер і цьому бізнесі Ю. Ф. Штюрг був їхнім співвітчизником. Альберт Вюрглер був також директором правління товариства Деміївської парової фабрики шоколаду та цукерок фірми «Валентин Єфімов». За радянських часів ця фабрика мала ім'я Карла Маркса, а нині входить до концерну «Roshen», заснованого Петром Порошенком, п'ятим президентом України¹³.

ВИСНОВКИ З МАКРОПЕРСПЕКТИВИ

Із запропонованої перспективи історії України швейцарці явно посідають у ній важливе місце, попри їхню невелику частку в населенні країни. Їхня діяльність цілком відповідала центральній тенденції — трансформації країни з перехрестя цивілізацій у національну країну та аграрно-промисловий центр світового значення. При цьому швейцарці виступали саме агентами європейського впливу, який визначив зміст і характер цивілізаційної трансформації України.

Хоча швейцарці не були провідними інвесторами в Російській імперії, як-от французи та бельгійці, які вкладали капітал у важку промисловість, їхня роль видається не менш значущою для України. Передусім швейцарські підприємці створювали підприємства й торгували європейською технікою, чим також робили прямий внесок в індустріалізацію країни. Сільськогосподарські машини й устаткування для цукрових заводів сприяли землеробству, зокрема розширенню спеціалізованого вирощування технічної культури — цукрового буряку. Цим закріплювався результат перетворення колишніх степових пасовищ євразійських кочовиків на провідний аграрний регіон Європи та світу. Своєю чергою, цукрове виробництво на території України прямо сприяло урбанізаційним процесам, зокрема розвитку міст у місцях розташування цукрових заводів, біржовій торгівлі цукром у Києві, банківській справі, зрештою сфері обслуговування у найбільших містах країни — Києві та Одесі.

¹⁴ Ідеться про Андрія Бернардовича Семадені, який ще 1930 р. укладав угоду з київською владою про аренду магазину, без сумніву, успадкованого від батька. Див.: «Шоколадный Семадени». Навіть у автора статті збереглося з 1965 р. сильне враження від анісових льодяників під назвою «кетті-босс» за рецептом Семадені, які тоді ще дивом виробляли.

Швейцарці діяли у галузях, що спиралися на попередні досягнення українців у землеробській колонізації. До того ж вони проявили ділову активність у всьому ланцюжку пов'язаних між собою різновидів діяльності у промисловості, сільському господарстві, міській сфері обслуговування.

Отже, ефект від їхньої діяльності був системний, а ще орієнтований на місцеве населення, яке мало змогу прилучитися до атрибутів європейської цивілізації. Це було тим більше важливо, що цих атрибутів насправді не було і вони не могли узятися нізвідки у Російській імперії, яка ще була зв'язана власними культурними традиціями (а це євразійська спадщина, зокрема диктат держави, безініціативність, безвідповідальність, обман). По суті, швейцарці, не рекламуючи себе, творили європейське середовище на теренах України. Тому не має вирішального значення, чи були швейцарські підприємці свідомі своєї місії перед Україною, якої тоді ще не існувало як суверенної держави. Вони заслуговують на визнання теперішніх українців за участь у поступі людської цивілізації своєї країни.

У деяких галузях діяльності швейцарці виявилися лідерами, як-от Я. Гретер і Б. Семадені, тому вони уособлювали впливи, що надходили в Україну з Європи. Про їхні імена сьогодні українцям нагадують, приміром, будівлі Національного банку України та київської фабрики «Roshen», згадки про них залишилися у творах письменників та поетів (О. Купріна, К. Паустовського, Ш. Шолом-Алейхема, І. Бабеля та інших). Швейцарці та їхні підприємства не зникли одразу після російської революції. Якимсь дивом один із синів Бернара Семадені пережив у Києві революцію і ще у радянський час займався батьківським бізнесом¹⁴. Засноване у селищі Шабо швейцарськими колоністами підприємство дотепер продовжує традиції європейського виноробства. Отже, можна стверджувати, що без швейцарців історія українських міст була б іншою.

References

- Hrytsa, S. Y., Dei, O. I., & M. H. Marchenko, eds. *Naimytski ta zarobitchanski pisni*. Kyiv: Naukova dumka, 1975.
- Moshenskyi, S. Z. *Finansovi tsentry Ukrainy ta rynok tsinnykh paperiv industrialnoi epokhy*. London: Xlibris, 2014.
- Netrebskij V., & V. Sherstobitov. "Fankoni-Semadeni". *Odesskie izvestija*, 04.02.2017, <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2017/03/07/semadeni-fankoni>.

Sartor, V. "Zhiznennyj uzel. Zernovoj eksport Rossii v XIX — nachale XX v. Strukturnye osobennosti i prichiny zavisimosti jekonomiki Rosii". In *Istorija Rossii. Jekonomika, politika, chelovek*, 226–232. Sankt-Peterburg, 2011.

Slobodian, L. R., Kovalenko, L. A., Pereyhina, L. S., & V. V. Yankovyč, "Naistarishomu kyivskomu mashynobudivnomu zavodu — 125 rokiv", <https://kpi.ua/bilshovyk>.

"Shokoladnyj Semadeni". *Interesnyj Kiev*, <https://www.interesniy.kiev.ua/ua/shokoladnyiy-semadeni/>.

Oleksandr Halenko

THE SWISS ON THE CROSSROADS OF EURASIA: A MICRO SUBJECT MATTER OF URBAN STUDIES FROM THE PERSPECTIVE OF UKRAINE'S NATIONAL HISTORY

Even though urban studies typically focus on microhistory, a sound macrohistorical perspective is essential. In terms of urbanization in Ukraine, this is the history of Ukraine. Given that the proclamation of an independent Ukrainian state in 1991 altered the subject of Ukrainian history, the article draws attention to the fact that Ukrainian historiography still requires a comprehensive revision of Ukrainian history. The sovereign Ukraine established a new subject of human history distinct from the Ukrainian people. It united the diverse population of the former Soviet province into one nation, and the Ukrainian people became the custodians of its sovereignty and cultural identity. Before independence, the only subject for Ukrainian history was the Ukrainian people, whose parameters were fluid. The new subject of Ukrainian history is the past inhabitants of the sovereign Ukrainian state's territory. The new topic has significantly expanded spatial, temporal, and cultural dimensions that are nonetheless fixed. This article provides a view of Ukrainian history defined by this specific topic and evaluates the role of Swiss immigrants to Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries from this perspective.

Long ago, Ukraine arose at a thriving crossroads of Eurasia, where three distinct civilizations coexisted. The Steppe belt has been inhabited by pastoral nomads since prehistoric times. The northern

coast of the Black Sea was home to colonies, provinces, and states founded by Mediterranean maritime nations interested in trade with nomads. The forest region, where sedentary Slavs resided, entered history when it became the center of the Rus' state.

The Mongol conquests of the thirteenth century initially incorporated Rus' and the coastal zone into the political system of the Eurasian Steppe. However, the decline of the Mongol Empire led to the military expansion of its sedentary subjects, followed by agricultural colonization that irreversibly transformed the steppe into the sown. The expansion of Lithuania and Poland, which eventually merged into a single Commonwealth, was greatly accelerated by Western Europe, in particular because it demanded provisions, possessed tools, such as the heavy plough, suitable for farming in the Steppe, and firearms that ensured military superiority over the steppe cavalry. The Ukrainian nation emerged within the Polish-Lithuanian Commonwealth and, as a key player in this process, was able to spread across the territories of all three zones.

As prominent agents of industrialization and westernization, the Swiss entrepreneurs who settled in Ukraine between the 19th and early 20th centuries earn a place of honor in Ukrainian history.

Keywords: subject of history, civilization, agricultural colonization, Ukraine, Swiss, entrepreneur.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ. ІСТОРІЯ ОДНОГО
ВІДКРИТТЯ (Тараненко, С., упоряд. *Церква Спаса
на Берестові. Історія одного відкриття*. Київ:
Мистецтво, 2021)

Андрій Оленич

ТВОРЕННЯ ЗЛОЧИНУ: ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ
ПОЛІЦІЇ ЛОНДОНА (Bland, E. *Police Suspicion. Proactive
Policing in London, 1780-1850*. New York and London, 2022)

Ольга Красінько

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЕЛІТИ МІСТА
ПЕРЕМИШЛЯ (Grin-Piszcsek, E. *Elita władzy miasta
Przemyśla od XIV do początku XVII wieku*. Przemyśl, 2019)

Ольга Гуль

НІМЕЦЬКІ ЖІНКИ ТА ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ НА ОКУПОВАНИЙ
ТЕРИТОРІЇ СРСР: НОВІТНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ В. ЛАУЕР
(Лауер, В. *Фурії Гітлера. Німецькі жінки
у нацистських полях смерті*. Київ: Український
центр вивчення історії Голокосту, 2020)

Володимир Гула

Андрій Оленич,

молодший науковий співробітник
Інституту археології Національ-
ної академії наук України,
молодший сержант 251 Об ТрО

Olenycha@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0959-1623>

¹ Стефанія Демчук, «Історик та його аудиторія: наука, наукопоп і нонфікшн», historians.in.ua.

ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ. ІСТОРІЯ ОДНОГО ВІДКРИТТЯ

**Тараненко, С., упоряд. Церква Спаса на Берестові.
Історія одного відкриття. Київ: Мистецтво, 2021.**

Від 2014 року в українському книжковому світі суттєво побільшав сегмент науково-популярної літератури, зокрема історичної. Втім, цей сплеск майже не торкнувся археології: дослідники й дослідниці цієї сфери медійно не такі помітні, текстів у жанрі нонфікшн дуже мало. А дискусії щодо (не)потрібності українських популярно-історичних текстів проходять повз фахову археологічну аудиторію¹.

Тому вихід «Церква Спаса на Берестові. Історія одного відкриття» за редакцією Сергія Тараненка є безперечно подією в житті української археологічної спільноти.

Археологія сучасної України вийшла з тіні суто радянської елітарної науки, не зрозумілої широкому загалу. Тепер вона цікава для широких суспільних мас, і романтичний ореол радянських археологів, які проводять розкопки влітку біля моря, доповнюється різноманітними заходами, присвяченими методам та історії української археології. Історії про науку, її розвиток, методи, хиби та досягнення — ось те, що виходить на передній план.

Згадаємо одну історію досліджень майже сторічної давнини, якій присвячено роман Джона Петсона «Розкопки». Ідеться про надзвичайно важливу знахідку англійської археології

© Андрій Оленич, 2022



напередодні Другої світової війни — розкопки кургану Саттон Ху. Цей курган належав представникові англо-саксонської знаті й докорінно змінив уявлення тогочасних британців про «темні часи» в історії їхньої країни. Унікальним був і час дослідження цієї пам'ятки, адже починалась Друга світова, одна з найстрашніших війн в історії людства. Не менш цікавими, ніж знахідки в кургані, були події, пов'язані з дослідженням і постатями, які його проводили. Наприклад, «велосипедний дослідник», археолог-любитель Бейзіл Браун хоч і не мав профільної освіти, однак вирізнявся високими професійними якостями і зробив значний внесок у розвиток археології. Сьогодні ім'я цього дослідника повернули з незаслуженого забуття, а його праця стала надзвичайно цікавим сюжетом для книжки та серіалу.

Говорячи про книжку «Церква Спаса на Берестові. Історія одного відкриття», треба одразу наголосити на подібності контексту цієї історії. Саму працю безумовно має бути віднесено до робіт науково-популярних, але зроблена вона дуже незвично для подібної літератури. Контекст цього видання відповідає загальноєвропейським тенденціям до дослідження досліджень, історій історії.

Дослідження церкви Спаса на Берестові є не менш цікавими, ніж англійського кургану Саттон Ху. Довгий час храм перебував немов у тіні інших кам'яних церков Києва, не особливо виділяючись на їхньому фоні. Дотепер точно не встановлено точну дату його будівництва, приблизна — кінець XIX ст. Пам'ятку було перебудовано у середині XVII ст., а загалом товстий шар різноманітних «покращень» вкрив її фасад і розпис за кілька століть. На початку XIX ст. висловлювали думку, що храм почали будувати в часи князя Володимира Великого. Зрештою розпочалася складна й заплутана історія археологічних досліджень. У неї і має змогу зануритись читач.

Текст сконструйовано так, щоб читач відчував себе дослідником, який працює з архівними матеріалами: окрім основної історії, йому на очі потрапляють все нові й нові картки з іменами, подіями, місцями, а також фотографії, плани, малюнки. Значною мірою такий прийом є виправданий, оскільки книжка складається з кількох інформаційних блоків: історії храму, кількох історій досліджень храму (1914, 1989, 2018 рр.), вивчення церковного кладовища та прилеглої подвір'я. Серед них особливу увагу привертають одні з перших ґрунтовних досліджень, під час яких було відкрито давньоруські фундаменти храму, з'ясовано його початкове планування (до перебудови) та здійснено першу спробу точного датування.

Одним із героїв книжки є Петро Покришкін, член імператорської археологічної комісії, який опікувався реставрацією храму на початку XIX ст. У розпопках брав участь його учень Леонід Кірілов. Історія цих людей розгорталася в буремний час, чим вона надзвичайно подібна до історії англійця Бейзіла Брауна. Перша світова війна докорінно змінила долі

дослідників. Ймовірно, саме тому матеріали цих досліджень довгий час залишалися не дуже відомими ні широкому загалу, ні навіть багатьом науковцям. Звіт про роботи так і не було написано, однак збереглися фотографії й велика кількість архівних документів.

Наступних серйозних робіт довелося чекати довго. У 1989–1990 рр. провели чергову реставрацію храму, археологічні дослідження церкви й великого кладовища навколо неї. Ці роботи пізньорадянського часу досить відомі в українській археологічній науці. Тоді вперше вдалося систематизувати дані, велику кількість інформації. Було досліджено і побутовий матеріал, пов'язаний із функціонуванням на цій ділянці житлових і господарських комплексів XVII ст. Історичний контекст цих розкопок був вже зовсім іншим, і зібрані матеріали широко використовували для подальшого вивчення історії храму. Чого не можна сказати про роботи Покришкіна та Кірілова.

Останні розкопки відбулись нещодавно, це також були рятівні роботи перед масштабною реставрацією 2018–2019 рр. Було зібрано велику кількість нових даних про комплекс храму, зокрема уточнено дату його спорудження, досліджено церковне кладовище й ділянку, на якій збудовано будівлю. Найбільш раннім археологічним матеріалом на ділянці виявились нашарування доби раннього заліза, що є надзвичайно актуальним і без перебільшення важливим науковим відкриттям.

Чому так? Доволі довго науковці не могли отримати відповідь на питання щодо часу заселення та існування літописного Берестово. Як ми пам'ятаємо, Літопис Руський красномовно описує резиденцію Володимира Великого, згадуючи кількість князівських наложниць. Зараз ми можемо доволі впевнено сказати, що цей сюжет потрапив до літопису із «житійної» літератури й мав на меті загострити увагу на зміні особистісних якостей людини після прийняття християнства. Однак історія про особисте життя князя в одній із резиденцій і варті довіри свідчення про час появи життя на цьому місці — трохи різні речі.

Будь-які сучасні дослідження неможливі без міцного опертя на широкі плечі попередників, дослідників, першопрохідців. Тих, чия праця і доля міцно сплелись з історією пам'яток, до вивчення і збереження яких їм довелося докластись. Тому надзвичайно важливим є не тільки робити нові відкриття, а й повертати з небуття імена тих, хто надзвичайно самовіддано вивчав їх раніше. А надто якщо їхня праця припадала на тяжкі часи епохи воєн і революцій. Зрештою, і теперішній час через багато років теж асоціюватиметься з війнами і революціями, в горнилі яких викристалізовується сучасна українська культура, а в ній надзвичайно важливе місце посідають пам'ятки княжих часів.



Ольга Красінко,

бакалавр історії, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

okrasinko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7226-8223>

ТВОРЕННЯ ЗЛОЧИНУ: ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ПОЛІЦІЇ ЛОНДОНА

Bland, E. *Police Suspicion. Proactive Policing in London, 1780-1850*. New York and London, 2022.

¹ Див.: Ольга Красінко, Професійна діяльність поліції Києва у 1803–1859 рр. (Київ, 2022), 18.

² Leonard Fuld, *Police Administration. A critical study of Police Organizations in the United States and Abroad* (New York and London: Putman's, 1909); Raymond Fosdick, *European Police Systems* (New York: The Century Co, 1916).

³ Egon Bittner, *The Functions of the Police in the Modern Society* (Maryland: National University of Mental Health, 1970); Cyril Robinson & Richard Scaglion, "The Origin and Evolution of the Police Function in Society: Notes towards a Theory", *Law & Society Review*, 1 (1987).

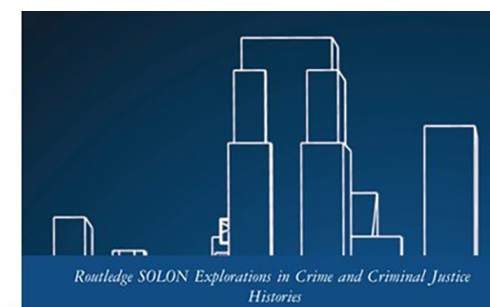
⁴ Pasquale Pasquano, "Theatrum Politicum: The Genealogy of Capital – Police and the State of Prosperity", in *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ed. by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Mitchell (Chicago: The University of Chicago Press, 1991); Marc Neocleus, *The Fabrication of Social Order. A Critical Theory of Police Power* (London: Pluto Press, 2002).

⁵ Jan Terpstra, "Two theories on the police – the relevance of Max Weber and Emile Durkheim to the study of the police", *International Journal of Law, Crime and Justice* 39 (May 2011): 4–5, 7.

Історія вивчення поліції налічує понад сто років. Попри помітне розширення підходів, жодний із них не став основним, тож у науковому середовищі зберігається поляриність концепцій¹. У працях початку ХХ ст. поліцію характеризували винятково як правоохоронну структуру, а її історію — як прогрес до модерної моделі².

Антропологічний поворот сформував нову проблематику, у центрі якої опинились взаємодії всередині трикутника «влада — поліція — населення». Під впливом лівої критики історики висвітлювали роль поліцейських як агентів державних інтересів, що сприяло протиставленню їх суспільству, яке перебувало під їхнім безпосереднім контролем³. На історіографію третьої чверті ХХ ст. також помітно вплинули праці Мішеля Фуко, зокрема світ побачила низка текстів, у яких кристалізовано ідею про значення поліції у встановленні соціального порядку і «творенні суспільства» у широкому сенсі⁴. У статті Яна Терпстри ці тенденції розглянуто як розвиток двох широких перспектив, похідних від уявлення про державу та чиновницький апарат: за Максом Вебером — як спосіб забезпечення «монополії на насильство», за Емілем Дюркгаймом — як регулятор суспільних норм⁵.

© Ольга Красінко, 2022



POLICING SUSPICION

PROACTIVE POLICING IN LONDON, 1780-1850

Eleanor Bland



⁶ Clive Emsley, *Policing and its Context 1750–1870* (London: McMillan Press, 1983); *Police Forces: A Cultural History of an Institution*, ed. Klaus Mladek (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 150, 158.

⁷ Eleanor Bland, *Police Suspicion. Proactive Policing in London, 1780–1850* (New York and London: Routledge, 2022), 1. Далі в тексті в дужках посилання на цю працю.

Попри окреслені тенденції, концептуальна основа деяких текстів виходить за межі перспективи Вебера–Дюркгейма. До таких, скажімо, належить книжка Клайва Емслі, який за-уважував неоднаковість ставлення до поліції серед неоднорідних груп суспільства, а також збірка за редакцією Клауса Младека⁶. До цієї категорії праць треба віднести і книжку Елеанор Бленд «*Police suspicion. Proactive policing in London, 1780–1850*», видану 2022 р.

Текст складається зі вступного і п'яти основних розділів, графічних додатків і таблиць. У фокусі праці перебуває проактивна діяльність лондонських поліцейських у 1780–1850 рр., проваджена, за визначенням авторки, радше з власної ініціативи, аніж на підставі свідчень очевидців⁷. У вступі також охарактеризовано теоретичну й джерельну бази дослідження. Теоретичні рамки роботи охоплюють ідею творення суспільного порядку, а також складові інтелектуального контексту XIX ст. — концепт «кримінального класу» та уявлення про зв'язок між злочинністю і моральним занепадом (с. 7, 10, 16). Джерельна база — інструкції різних поліцейських структур Лондона, матеріали процесів Олд-Бейлі, а також поліцейські повідомлення про судові процеси у пресі, зокрема *The Times* і *The Morning Post* (с. 19–20).

У другому розділі роботи висвітлено історичний контекст поліції у Лондоні 1780–1850 рр. Елеанор Бленд підкреслила, що цей період позначився активними соціальними перетвореннями. Зокрема, наприкінці XVIII ст. Лондон став найбільшим містом Європи. Разом із тим, на 1780–1820 рр. припав період інтенсивних реформ поліції, що зумовило дискусію довкола повноважень поліцейських та ефективності різних поліцейських структур, що діяли у місті. Авторка робить висновок про те, що в означений період на поліцейських покладали все більшу відповідальність щодо запобігання злочинам шляхом переслідування «підозрілих людей». Обов'язки сторожі правопорядку формувались під помітним тиском локальних спільнот, які прагнули ефективного захисту й уникнення фінансових зловживань із боку поліцейських (с. 45).

У третьому розділі книжки окреслено конкретні очікування місцевих мешканців від поліцейських. Елеанор Бленд розглянула думку лондонців крізь призму офіційних і приватних інструкцій та порад різним групам, які виконували поліцейські функції наприкінці XVIII — у середині XIX ст., як-от констеблі або нічна сторожа. У цих документах дослідниця зауважила часті згадки про потребу нагляду за «підозрілими людьми». Уявлення містян про злочинну поведінку ілюструють не лише сформульовані приписи, а й зміна побутових практик. Зокрема, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Лондоні активно наймали патрульних, які здебільшого діяли вночі. На думку дослідниці, така тенденція свідчить про зростання зацікавлення у міському порядку й виокремлення потенційно небезпечних для соціуму елементів (с. 60).

Особливу увагу у книжці приділено інструкціям нової Столичної поліції, що постала 1829 р. Елеанор Бленд зазначила, що перелік обов'язків цієї поліцейської структури мало відрізнявся від функцій традиційних констеблів, однак був детальнішим. Ця обставина, на думку дослідниці, вказує на те, що нових агентів сприймали як модерну й потенційно ефективнішу щодо запобігання злочинам структуру (с. 65).

Авторка не оминула увагою і позицію самих поліцейських. П'ятий розділ присвячено практиці превентивних арештів у Лондоні в означений період. За допомогою вдалих методологічних рішень Елеанор Бленд продемонструвала безпосередній зв'язок між суспільними уявленнями та поліцейською практикою. Зокрема, авторка проаналізувала територію, де здебільшого відбувались превентивні арешти. Високою поліцейська активність була не в кримінальних районах, а в місцевостях, заселених переважно середнім прошарком населення. Дослідниця припускає, що такі результати пов'язані із суспільними очікуваннями від діяльності поліції, що унаочнювалась за рахунок видимих постійних затримань. Впливом соціальних стереотипів авторка пояснює те, що арешти відбувались переважно в нічний час (с. 80). Елеанор Бленд зауважила і власну мотивацію службовців для здійснення превентивних арештів. Серед вагомих чинників, що впливали на поліцейських, у книжці згадано грошові винагороди, просування кар'єрними сходами, захоплення відчуттям ризику, а також простір для можливої наживи за допомогою корупції (с. 95).

Важливою складовою праці є аналіз маркерів, на основі яких поліцейські службовці визначали потенційних злочинців. Елеанор Бленд слушно зауважила персональний вимір зв'язків між сторожами правопорядку та місцевими мешканцями. Тож мірилом (не)довіри поліцейського подекуди слугувало особисте знайомство й думка про (не)добрий характер людини (с. 106, 108). Разом із тим, підставою для превентивного арешту могла бути і «підозріла поведінка» на кшталт перенесення речей (вірогідно, вкрадених) або «переховування» та «тиняння» («lurking» and «loitering») (с. 114, 116).

Авторка підкреслила, що статистичні дані дають змогу окреслити колективний портрет превентивно заарештованих. Підозру поліцейських викликала потенційна належність до «кримінального класу», що на неї вказували, як припустила дослідниця, чоловіча стать, юний вік і раніші звинувачення у крадіжці (с. 118–122). Розвиваючи цю ідею, у заключному шостому розділі Елеанор Бленд спробувала проаналізувати, попри обмежені джерела, наскільки частими були випадки превентивних повторних затримань. У матеріалах судових процесів нечасто зазначали впізнання як причину арешту. Втім, дослідниця підкреслила, що багато тих самих поліцейських часто фігурували у справах про повторні затримання. На її

думку, арешти молодих чоловіків зумовлювались суспільними переконаннями про їхню потенційну належність до «кримінального класу». Разом із тим, арешти «групи ризику», що найчастіше закінчувались вироками, сприяли зміцненню соціальних стереотипів про злочинність (с. 153–154).

У підсумку зауважимо, що у своєму дослідженні Елеанор Бленд розглянула модель взаємовпливу суспільних переконань про природу злочинності та поліцейської практики. Висвітлення цієї взаємодії є панорамним і подекуди ставить перед читачем більше запитань, аніж дає відповідей. Для аналізу настроїв містян вибрано інструкції для поліцейських службовців, однак не приділено уваги, наприклад, его-документам, крізь призму яких можна простежити уявлення про правопорядок. Разом із тим, не надто зрозумілим є механізм створення інструкцій для поліцейських. Наскільки ці приписи уособлювали думку спільноти, а наскільки — приватні пропозиції? Зрештою, загалом ставлення населення є доволі широкою аналітичною категорією, тож потрібно підкреслити, що воно могло варіюватися всередині різних соціальних груп, зокрема й середнього прошарку. Те саме питання стосується і самих поліцейських, що їх у праці охарактеризовано переважно як виконавців суспільного замовлення. Попри це, вплив на поліцейських службовців міг бути ширшим за очікування спільноти й стосуватися їхньої соціальної або етнічної належності, особистого досвіду, а також рішень уряду. Тим не менше, дослідження Елеанор Бленд є оригінальним поглядом на взаємодію поліції та місцевих мешканців під новим кутом, що робить внесок у переосмислення позицій трикутника «уряд — поліція — населення».

References

- Bittner, Egon. *The Functions of the Police in the Modern Society*. Maryland: National University of Mental Health, 1970.
- Bland, Eleanor. *Police Suspicion. Proactive Policing in London, 1780–1850*. New York and London: Routledge, 2022.
- Emsley, Clive. *Policing and its Context 1750–1870*. London: McMillan Press, 1983.
- Fosdick, Raymond. *European Police Systems*. New York: The Century Co, 1916.
- Fuld, Leonard. *Police Administration. A critical study of Police Organizations in the United States and Abroad*. New York and London: Putman's, 1909.

- Krasinko, Olha. *Profesiina diialnist politsii Kyieva u 1803– 1859 rr.* Kyiv, 2022.
- Neocleus, Marc. *The Fabrication of Social Order. A Critical Theory of Police Power.* London: Pluto Press, 2002.
- Pasquano, Pasquile. “Theatrum Politicum: The Genealogy of Capital – Police and the State of Prosperity”, in *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ed. by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Mitchell. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.
- Police Forces: A Cultural History of an Institution*, ed. Klaus Mladek. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Robinson, Cyril, & Richard Scaglion. “The Origin and Evolution of the Police Function in Society: Notes towards a Theory”. *Law & Society Review*, 1 (1987).
- Terpstra, Jan. “Two theories on the police – the relevance of Max Weber and Emile Durkheim to the study of the police”. *International Journal of Law, Crime and Justice* 39 (May 2011): 4–5, 7.



Ольга Гуль,

PhD, наукова співробітниця відділу історії середніх віків, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України

olgagul7@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0648-104X>

¹ Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy* (Kraków, 2003); G. Jakimińska, *Elita władzy lubelskiej gminy miejskiej w latach 1555–1651* (Lublin, 2012); A. Kardas, *Elity władzy w Toruniu w XVII wieku. Mechanizmy kształtowania się i wymiany grup rządzących* (Toruń, 2004); O. Hul, "Elita władzy miasta Lwowa w XVI wieku", *Res Historyka* 35 (2013): 49–68.

² M. Długokęcki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu* (Malbork, 2004); W. Długokęcki, „Grupa kierownicza w Tczewie w XIV i pierwszej połowie XV wieku”, *Studia Bałtyckie. Historia* 3 (1998): 181–194.

³ E. Grin-Piszczyk, *Elita władzy miasta Przemyśla od XIV do początku XVII wieku* (Przemyśl, 2019).

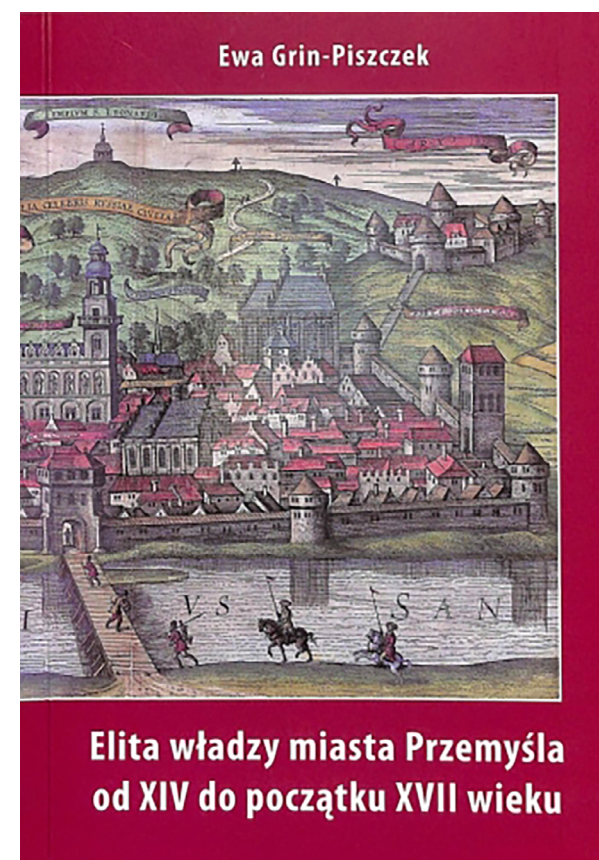
ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ МІСЬКОЇ ЕЛІТИ МІСТА ПЕРЕМИШЛЯ

Grin-Piszczyk, E. *Elita władzy miasta Przemyśla od XIV do początku XVII wieku*. Przemyśl, 2019.

Вивчення міської історії, зокрема проблем функціонування міських еліт, перебуває у центрі уваги польських дослідників. На цей момент окрім ґрунтовних досліджень, присвячених різноманітним питанням з історії групи найвпливовіших міщан великих міст¹, вийшли друком праці, сфокусовані на дослідженні еліт та урядницького середовища малих осередків². У 2019 р. опубліковано монографію кустоша (охоронця фондів) Державного архіву міста Перемишля доктора Еви Грін-Піщик «Еліта влади міста Перемишля від XIV до початку XVII ст.», що висвітлює життя та діяльність владного середовища міста Перемишля³.

Праця є результатом дисертаційного дослідження авторки, написаного під керівництвом професора Кшиштофа Мікульського на гуманітарному факультеті Університету Миколая Коперника в Торуні, і водночас складовою загальнопольського дослідницького проекту «Міські урядники Речі Посполитої, Сілезії і Помор'я від XIII до XVIII ст.». У 2012 р. дослідниця видала друком список міських урядників Перемишля

© Ольга Гуль, 2022



⁴ Е. Grin-Piszczeck, *Urzednicy miejscy Przemyśla w XIV–XVIII wieku* (Toruń, 2012).

від XIV до XVIII ст.⁴, і це джерелознавче дослідження, як зазначає авторка, було основою для рецензованої монографії.

Праця складається з розширеного інформативного вступу, шести розділів, переліків скорочень, ілюстрацій, таблиць і діаграм, списку джерел і літератури, іменного та географічного покажчиків, а також додатка, що містить короткі біографи усіх міських урядників Перемишля.

У вступі дослідниця коротко висвітлила історію міста й принципи функціонування органів міської влади в окреслений період, охарактеризувала джерельну базу дослідження, розглянула різні трактування терміна «еліта влади» в історичній, політологічній і соціологічній науках, пояснила, кого саме з міських урядників вона відносить до цієї когорти осіб.

Авторка згадала про тісні зв'язки Перемишля з руськими землями, зокрема про те, що місто було столицею незалежного руського князівства, осередком православної, а згодом греко-католицької митрополії. За володіння цим містом упродовж віків точилася боротьба між володарями польських, руських та угорських земель. Описуючи засади функціонування інституцій магдебурзького права, Е. Грін-Піщик зазначила, що в початковий період локаційного руху, як і в інших містах, владні функції в Перемишлі виконували дідичні вйти — осадники міста та їх наступники. Для вирішення питань, пов'язаних із функціонуванням міської громади, обирали також колегію райців і лавників, які й формували групу еліти влади. Посилення позиції цієї групи у інших містах зазвичай відбувалося після викупу містом дідичного вйтівства. У Перемишлі ж остаточний юридично затверджений викуп вйтівства так і не відбувся, а реальна влада від дідичного вйта до райців перейшла після видання двох королівських привілеїв у 1512 р. У першому з них король Сигізмунд Старий на прохання бурмистра, райців і всієї громади (не згадуючи дідичного вйта) підтвердив привілеї, надані місту його попередниками. Другий стосувався конфлікту між райцями й дідичним вйтом про право власності на сади, розташовані по обидва боки р. Сян. Цей спір король вирішив на користь райців і водночас заборонив вйту збирати податки за торги.

Першу згадку про судову лаву датовано 1402 р., тоді дідичний вйт обирав свого заступника судового вйта, який керував лавою. Точно не відомо, до якого часу дідичний вйт обирав судового вйта; є свідчення, що у 1568 р. його, як і лавників, обирали райці.

Перші згадки про міську раду — у 1353 і 1366 р. Рада у Перемишлі, за прикладом Львова, мала дві колегії — «райців урядуючих» і «райців старих». Спершу рада складалася з чотирьох осіб, а у 1551 р. її склад розширили до восьми. Тоді ж було затверджено засаду, згідно з якою функції бурмистра виконували по черзі усі «урядуючі» райці. Певний вплив на вибори членів міської ради мав староста, який затверджував елекцію і приймав присягу. Це було причиною численних конфліктів між ним і радою. Згідно з привілеєм від 1602 р. вісьмох членів міської ради мали затвердити староста, вйт із лавниками, цехмістри і представники

поспільства (колегія 24 мужів), які вибирали відповідно по двоє райців. У випадку смерті котрогось із райців його наступника мав вибрати той електор (староста, вїт із лавниками, цехмістри або 24 мужі), від кого був обраний попередній.

Значний вплив на розвиток міської влади Перемишля мав приклад сусіднього Львова. Зокрема, в обох містах було створено представницьку інституцію поспільства — колегію 24 мужів, члени якої мали право брати участь у виборах представників міської влади.

Отже, до еліти влади Ева Грін-Піщик віднесла членів міської ради, судової лави, а також судових вїтів. Загалом дослідженням охоплено 293 особи, яких вдалося ідентифікувати здебільшого на основі джерельного матеріалу зі збірок Державного архіву в Перемишлі.

Монографія складається з шести розділів, кожен з яких висвітлює певну сферу життя представників еліт влади. В межах кожного розділу (крім останнього) виділено три хронологічні періоди: перший — від XV ст. до 1512 р.; другий — від 1513 р. до 1551 р.; третій — від 1552 р. до 1602 р. Впродовж першого періоду у Перемишлі урядували 169 осіб, однак інформації про них дуже мало, часом авторці вдалося встановити лише дати, коли вони виконували посадові обов'язки. Значно більше даних знайдено про представників еліти влади двох наступних двох періодів (1513–1551 і 1552–1602 рр.), тоді урядували 48 і 76 осіб відповідно. Поділ кожного розділу на три періоди відповідно до важливих дат у процесі формування міського самоврядування Перемишля, безсумнівно, дає змогу краще зрозуміти історичний контекст кожного століття, зокрема простежити динаміку різних процесів, учасниками яких були представники влади. Однак, як видається, такий підхід дещо ускладнює сприймання інформації для пересічного читача.

У першому розділі монографії еліту влади розглянуто як соціальну групу. Описуючи механізми кар'єрного росту її представників, авторка визначає чотири основні шляхи розвитку урядницької діяльності в Перемишлі: 1) урядники, які завершували свою кар'єру на посаді лавника; 2) особи, що після лави переходили до міської ради; 3) особи, які одразу були обрані до ради, без попереднього урядування в лаві; 4) особи, що виконували обов'язки судового вїта. В інших містах урядницька кар'єра найчастіше починалася з лави, а згодом відбувався перехід до ради, однак у Перемишлі цього не завжди дотримувалися. З-поміж 293 урядників райцями були 129 осіб (44 %), 76 із них (26 %) починали свою урядницьку кар'єру з лави і тільки після цього були обрані до ради. 56 осіб (18 %) ніколи не засідали в лавничому суді, а одразу обрані до ради. 163 особи (56 %) завершили урядницьку кар'єру на посаді лавника. 36 осіб (13 %) були судовими вїтами, 17 із них ніколи не були обраними до ради, а уряд вїта був вершиною їхньої діяльності, 11 з них одночасно засідали в раді, а для 6 осіб ця посада була проміжною між урядуванням в лаві й раді. Авторка зауважила зв'язок між часом

прийняття міського права та початком урядування. Особи, які швидко переходили з лави до ради, переважно приймали міське право незадовго до початку урядницької кар'єри, натомість ті, хто ніколи не «авансував» до ради, зазвичай на обрання до судової лави чекали понад 10 років від дати прийняття до міського права. Пояснити цю тенденцію можна так: до першої групи здебільшого належали люди заможні або ті, що походили з багатих родин. Вони могли одразу після прибуття до міста набути міське громадянство і далі швидко пройти всі щаблі урядницької кар'єри. Натомість до другої групи вочевидь належали особи із меншими статками, які місця у лаві отримували завдяки своєму досвіду й навіть у поважному віці так і не були обраними до складу міської ради.

У другому розділі «Професійна зайнятість, економічна діяльність і джерела доходів» охарактеризовано сфери діяльності райців і лавників, до часу їх обрання на відповідні уряди. Опрацювавши значний масив джерельного матеріалу, авторка встановила рід занять більшості урядників. Від початку XV ст. до 1512 р. 82 % представників еліти влади були ремісниками, а 14 % займалися торгівлею; впродовж 1513–1551 рр. — 65 % ремісниками і 19 % купцями. Серед ремісників найбільше було представників шкіряних промислів — шевців, кушнірів, калитників, що й не дивно, адже ці професії належали до найпопулярніших у Перемишлі. Впродовж 1552–1602 рр. ситуація кардинально змінилася: в урядницькому середовищі значно збільшилася кількість купців — до 36%, і відповідно зменшилася чисельність ремісників. Таку ситуацію було зумовлено збільшенням ролі Перемишля у міжнародній торгівлі на шляху зі Львова до Кракова та активною участю купців у регіональних ярмарках (у Львові, Ярославі, Любліні). Як і в інших містах, дуже поширеним було поєднання ремесла й торгівлі, від якої ремісники отримували більші прибутки.

У третьому розділі «Майно представників перемишльської еліти влади» висвітлено фінансове становище урядників. На основі заповітів, уписаних до актових книг міста Перемишля, Еві Грін-Піщик вдалося відтворити як нерухомі надбання представників влади (будинки, кам'яниці, городи, ділянки, поля, луки, сади, фільварки, солодівні, броварні, шинки, цегельні, ятки, купецькі крами), так і списки рухомого майна (коштовності, прикраси, срібний посуд, одяг, хутро, меблі, предмети домашнього вжитку і навіть домашні тварини). Дослідниця зазначила, що представники міської еліти мали високий рівень життя і відповідно володіли значною кількістю нерухомості. Майже всі лавники, райці та війти мали змогу придбати хоча б одне помешкання або ж отримували їх у спадок від батьків чи внаслідок вигідного одруження з багатими міщанками. Найчастіше представники влади купували будівлі, розташовані на Ринку й на прилеглих вулицях Львівській, Городоцькій і Єврейській. Авторка згадала також випадки володіння майном поза межами Перемишля, якщо представник еліти або його дружина походили з інших міст. Наприклад, Фабіан Лохман був власником

частини кам'яниці на Ринку у Львові (Шилінговської), а Станіслав Суліковський — кам'яниці в Кракові. Впродовж півтора століття значно збільшилася кількість нерухомості, що була у власності урядників, що може свідчити про поступове збагачення цієї групи осіб.

Наступний розділ «Сімейні відносини» присвячено дослідженню родинних зв'язків між представниками еліти влади. Авторка порівняла дані книг міської ради та заповітів і поділів майна і зробила висновок, що перемишльські урядники найчастіше одружувалися з представницями найбагатших міщанських родин і своїх дітей також одружували з представниками еліти. Процес входження особи до середовища еліти влади часто відбувався після шлюбу з донькою, сестрою або вдовою члена судової лави чи міської ради. Авторка навела декілька цікавих прикладів, коли приїжджі люди у такий спосіб входили у владні структури. Також у цьому розділі проаналізовано тривалість перебування у владі представників урядницьких родин. Зокрема встановлено, що в деяких родинах урядники були впродовж чотирьох (Бзики), трьох (Гагатки, Чеховичі, Бечари) і двох (Сворчі, Цвенери, Крамарі) поколінь.

П'ятий розділ присвячено висвітленню етнічної та суспільної належності, а також територіальному походженню представників перемишльської еліти влади. Ці чинники мали неабиякий вплив на формування їхньої кар'єри. У Перемишлі доступ до міської влади мали лише особи римо-католицького віровизнання. У першій половині XV ст. серед них переважали німці, які згодом асимілювалися з поляками. Серед еліти влади були також особи вірменського та чеського походження. Русини як представники православного, а згодом греко-католицького віросповідання, лише у середині XVII ст. отримали від короля Яна Казимира привілей, що гарантував право вибору одного русина до ради і двох до лави. Більшість представників влади походили з Перемишля, але були й такі, що прибули з інших міст (46 осіб). Найбільше серед них походили зі Львова, Кракова, Нового міста, Сандомира, Ярослав, Дрогобича. Авторка зауважила різке збільшення кількості прибулих з інших міст на початку XVI ст. В цей час спостерігалось економічне піднесення Перемишля, тому купці активно використовували можливість швидко заробити.

Останній розділ праці має назву «Освіта представників еліти влади». З-поміж 293 урядників знайдено дані про освіту лише 24 осіб. Більшість із них навчалися у Краківському університеті, а згодом набули потрібної кваліфікації, працюючи у міській канцелярії. Серед них авторка виокремила двох осіб — Герарда Бобровіча, що походив із Кракова, де й здобув ступінь доктора медицини і філософії, і бакалавра Мацея Воргоцького — судового в'їта, який був автором відписів декретів Вищого суду магдебурського права на замку в Кракові з 1467 до 1594 рр. і мав тісні контакти з львівським синдиком Павелом Щербічем. З-поміж осіб із вищою освітою 13 походили з інших міст, отже, можна припустити, що у Перемишлі була потреба в кваліфікованих кадрах.

Підсумовуючи своє дослідження, Е. Грін-Піщик зазначила, що еліта влади міста Перемишля становила групу найбагатших мешканців, яким належала реальна влада в місті. Особи з цієї суспільної групи займалися найбільш прибутковими професіями: до початку XVI ст. здебільшого ремеслами, а відтак купецтвом, деякі особи поєднували декілька професій.

Важливим здобутком рецензованої праці є те, що дослідниця на основі джерельного матеріалу висвітлила невідомі факти з особистого життя представників еліти влади. Істотним доповненням тексту є короткі біографи 293 представників влади, які наочно ілюструють перебіг кар'єрного росту окремих із них. Дуже інформативними є таблиці, у яких, зокрема, подано дані про лавників і райців, які виконували функції провізорів шпиталів, шафарів (лонгерів) міської ради, що були відповідальними за фінанси, про ремісничі професії представників міської влади, нерухомість, що була у власності представників еліти влади, а також висвітлено кореляції між прийняттям до міського права та початком урядницької кар'єри. Основні результати дослідження ґрунтуються на значному науковому матеріалі, текст викладений послідовно і зрозуміло, а тому монографія зацікавить не лише фахового дослідника, а й пересічного читача.

References

- Długokęcki, W. *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*. Malbork, 2004.
- — —. “Grupa kierowniczas w Tczewie w XIV i pierwszej połowie XV wieku”. *Studia Bałtyckie. Historia* 3 (1998): 181–194.
- Grin-Piszczyk, E. *Urzednicy miejscy Przemysla w XIV–XVIII wieku*. Toruń, 2012.
- — —. *Elita władzy miasta Przemysla od XIV do poczatku XVII wieku*. Przemysł, 2019.
- Hul, O. “Elita władzy miasta Lwowa w XVI wieku”. *Res Historyka* 35 (2013): 49–68.
- Jakimińska, G. *Elita władzy lubelskiej gminy miejskiej w latach 1555–1651*. Lublin, 2012.
- Kardas, A. *Elity władzy w Toruniu w XVII wieku. Mechanizmy kształtowania się i wymiany grup rządzących*. Toruń, 2004.
- Noga, Z. *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*. Kraków, 2003.

Володимир Гула,
кандидат історичних наук, неза-
лежний дослідник

vdgula1989@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1193-8048>

НІМЕЦЬКІ ЖІНКИ ТА ПОДІЇ ГОЛОКОСТУ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ СРСР: НОВІТНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ В. ЛАУЕР

*Лауер, В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки
у нацистських полях смерті. Київ:
Український центр вивчення історії Голокосту, 2020.*

Дослідження історії Голокосту на українських землях сьогодні залишається актуальним. Поступово, із введенням у науковий обіг більшої кількості джерел і проведенням загальної реконструкції мети й методів окупаційної політики нацистського режиму, дослідницькі акценти зміщуються, з одного боку, до регіональних розвідок, а з іншого — до висвітлення ролі окремих складових німецького суспільства в акціях «остаточного вирішення єврейського питання». Роль німецьких жінок у цьому процесі тривалий час залишалась у тіні, насамперед через гендерні стереотипи про неможливість жорстоких дій із боку жінки щодо беззахисного мирного населення. Такі стереотипи вплинули й на післявоєнні порівняно м'які вирокі для співучасниць Голокосту, які таки постали перед судом. Згадану прогалину має заповнити рецензована праця, що побачила світ 2013 р. в США, в українському перекладі —

© Володимир Гула, 2022



¹ В. Лауер, *Фурії Гітлера. Німецькі жінки на нацистських полях смерті* (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020), 35.

2020 р. за підтримки Українського центру вивчення історії Голокосту. «У фокусі дослідження “Фурії Гітлера” лежать індивідуальні трансформації жінок у контексті внутрішніх механізмів і зовнішніх ландшафтів Голокосту — офісів, середовищ окупаційної еліти, полів смерті»¹. Структурно дослідження являє собою колаж із біографій 13 німецьких жінок одного покоління, однак різного соціального й регіонального походження. Усі вони прибули на схід як секретарки, вчительки, виховательки в дитячих садках, супутниці офіцерів СС. В. Лауер спеціально не звертається до досвіду наглядачок концтаборів, у центрі її дослідження перебувають жінки, діяльність яких безпосередньо не була пов’язана з політикою Голокосту. Проте вони стикалися з цією політикою у повсякденному житті й почасти з власної ініціативи долучалися до антиєврейських акцій. Щодо методології в цьому випадку може постати запитання, оскільки на прикладі незначної кількості працівниць органів окупаційного режиму робляться висновки щодо загальних моделей поведінки. Однак, з іншого боку, це відкриває людський вимір історії, що особливо важливо при дослідженні мотивації учасників історичного процесу.

Велику увагу авторка приділяє загалом становищу жінки у нацистській імперії. Німецькі жіночі організації Веймарської республіки здебільшого заявляли про свою аполітичність або загальну прихильність щодо консервативного ідеалу жінки-домогосподарки, виховательки дітей, лояльної до верховної влади. Після приходу нацистів до влади ці постулати, збагачені расистськими ідеями, стали основою для власне нацистських жіночих об’єднань. Однак, попри це, умови соціально-економічного розвитку Німеччини та світу загалом потребували все більшої жіночої емансипації. У тогочасному німецькому політичному полі вимоги жіночого рівноправ’я в усіх сферах життя висловлювали лише прокомуністичні сили, яких після приходу до влади Гітлера здебільшого винищили фізично. Тому саме робота на сході для багатьох жінок давала шанс на звільнення від побутової рутини й обмеженості, самореалізацію та утвердження власного авторитету в досить престижному чоловічому середовищі окупаційної адміністрації.

Для українського читача дослідження В. Лауер актуально ще й у контексті міської історії, адже служба більшості героїнь праці проходила в українських містах. Власне, саме дослідження для авторки почалося із вивчення подій Голокосту в Житомирі. І хоча дослідниця спеціально не виділяє урбаністичний контекст Голокосту, тим не менше торкається фактів проведення антиєврейських акцій у Рівному, Володимирі-Волинському, Дрогобичі та ін. Приміром, одна з героїнь цієї праці стала свідком ліквідації гетто у Рівному. Опис цього процесу наочно доводить концепцію З. Баумана про зв’язок масового насильства з модерним суспільством: останнє, на відміну від традиційного, є більш атомізованим, анонімним, що має наслідком зменшення емпатії до жертв². Секретарка І. Штруве згадувала про конвою-

² Я. Грицак, «Гордість без відповідальності — це гордіня, тоді як відповідальність без гордості межує із самоприниженням», *Місто: історія, культура, суспільство* 9 (2020): 10.

³ Лауер, *Фурії Гітлера*, 121.

вання євреїв із рівненського гетто на місце страти: «Навіщо вони один за одним кидають миски і сковорідки об асфальт з такою люттю? Раптом я прозріла. Вони намагаються привернути увагу до себе: подивіться. Що відбувається з нами! Не дозволяйте цьому статися! Допоможіть нам!.. Я довго дивилася на них, поки колона не зникла з очей. Наступного ранку стало відомо, що цих євреїв розстріляли за кілька кілометрів від Рівного»³. Враховуючи новизну джерельної бази дослідження, звернення до нього в контексті міської історії виявляється доречним, тим більше, що такі розробки є актуальними в суспільному й науковому просторі.

Як зазначено вище, В. Лауер зосередила увагу на висвітленні участі німецьких жінок у акціях Голокосту крізь призму біографій конкретних учасниць тих подій. Однак вони вплетені у ширший контекст становища жінки у міжвоєнній Німеччині й функціонування масових жіночих організацій за правління Гітлера. Послідовно описано шлях кожної з героїнь на схід, а також їхнє ставлення до окупаційної політики, участь у антиєврейських акціях. Ці відомості узагальнено відповідно до ролі, яку та чи та героїня виконувала на окупованій території: окремі параграфи присвячено секретаркам, учителькам, санітаркам, дружинам і коханкам. Розділи, своєю чергою, сформовано відповідно до ролі цих жінок у подіях Голокосту: свідки, співучасниці, злочинниці.

Дослідження В. Лауер ґрунтується на великому обсязі джерел різного походження. Окрім документів органів окупаційної адміністрації використано матеріали судових справ над нацистськими злочинцями, особисте листування та спогади жінок, які перебували під час війни на окупованій території СРСР, свідчення жертв.

Ключове запитання цієї праці — «Чому вони вбивали?». У своїх післявоєнних свідченнях учасниці тих подій наголошували на ідеологічному обробленні й необхідності такої поведінки в рамках їхніх професійних обов'язків. Проте переїзд на роботу на окуповану територію для жінки часто був справою свідомого вибору. Їх не примушували брати участь у насиллі. Наведені у книжці дані свідчать про їхній ентузіазм щодо розбудови імперії. Однозначної відповіді на поставлене запитання дослідниці не дає, адже у кожному окремому випадку можливий інший, особливий комплекс мотивів. Проте їх можна узагальнити як сп'яніння від абсолютної влади та усвідомлення власної вищості щодо місцевого населення у поєднанні з прагненням завоювати авторитет у власне німецькому середовищі окупаційної влади. Тоталітаризм знімає відповідальність з окремого індивіда, ставлячи волю лідера, ототожнену з волею народу, над нормами закону та моралі.

Окремий розділ присвячено повоєнній долі цих жінок. Геноцид зазвичай вважають справою чоловіків, і тому, коли прийшов час закликати нацистів до відповідальності за їхні злочини, прокурори цікавилися цими жінками менше, ніж їхніми колегами-чоловіками.

⁴ A. Coe, "The Women of the Reich: Wendy Lower's «Hitler's Furies»", 2013, <https://lareviewofbooks.org/article/women-reich-wendy-lowers-hitlers-furies-german-women-nazi-killing-fields/>.

⁵ Ibid.

Німецькі адвокати переконали суди, що жінки не мали повноважень учиняти жорстокість. Незважаючи на гострий смак міжнародної спільноти до судових процесів щодо воєнних злочинів, увагу громадськості привернула лише така явно садистична жінка, як Ільза Кох⁴. У ході денацифікації суди доходили висновку, що жінки не є загрозою для повоєнного німецького суспільства. Зокрема Й. Альтфатер, яка брала участь у ліквідації гетто у Володимирі-Волинському, хоч і притягували до суду двічі, зрештою виправдали. Суд визнав свідчення десятків свідків «недостатніми доказами».

Євреї, яким удалося вижити, постійно описували німецьких жінок на нацистському сході як жорстоких катів, а не невинних спостерігачів. Однак переказати жахливі вчинки виявилось набагато простішим, ніж називати винних. Їхні імена переважно не були відомі жертвам, до того ж після війни багато хто одружувались і змінювали прізвища. Самі вони мовчали: крім відповідальності, у них були добрі спогади про, здавалось б, безмежне майбутнє Німеччини та їхні амбітні ролі в ній⁵.

Цінність цієї праці полягає у поєднанні фактологічного та концептуального підходів. Авторка, з одного боку, реконструює факти поневірянь євреїв на окупованій території та діяльність органів влади з погляду німецьких жінок, наближених до цієї влади. А з іншого — аналізує їхню мотивацію, причини уникнення повоєнного покарання й недостатньої представленості жіночого аспекту Голокосту в історіографії і масовій свідомості. На сьогодні немає, та й скоріше не буде, остаточних відповідей на запитання про причини Голокосту, усіх учасників цього процесу та їхню мотивацію. Проте наукові дослідження різних аспектів Голокосту, аналіз дій провідників цієї політики дає нам змогу наблизитися до таких відповідей.

References

Hrytsak, Ya. "Hordist bez vidpovidalnosti — tse hordynia, todi yak vidpovidalnist bez hordosti mezhuie iz samoprnyzhenniam". *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo* 9 (2020): 10.

Lauer, V. *Furii Hitlera. Nimetski zhinky na natsystskykh poliakh smerti*. Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2020.

Coe, A. "The Women of the Reich: Wendy Lower's «Hitler's Furies»". 2013, <https://lareviewofbooks.org/article/women-reich-wendy-lowers-hitlers-furies-german-women-nazi-killing-fields/>.



Creative Commons — Attribution-ShareAlike 4.0 International — CC BY-SA 4.0